

ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE

JEZIK,
SRPSKOHRVATSKI / HRVATSKOSRPSKI,
HRVATSKI ILI SRPSKI

Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije

Direktor
VLADIMIR PEZO

SAVJET ENCIKLOPEDIJE JUGOSLAVIJE

Skupština SFRJ: *Bogdan Tankosić*
Skupština SR Bosne i Hercegovine: *prof. Zvonko Petrović*
Skupština SR Crne Gore: *prof. dr Branko Pavićević*
Sabor SR Hrvatske: *Stjepan Tonković*
Sobranje SR Makedonije: *mr Metodije Petrovski*
Skupština SR Slovenije: *prof. dr Iztok Winkler*
Skupština SR Srbije: *dr Dragutin Tešić*
Skupština SAP Vojvodine: *prof. dr Branka Lazić*
Skupština SAP Kosova: *prof. dr Kurtesh Salin*
Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«: *Vladimir Pezo*

Prof. dr DALIBOR BROZOVIĆ
Prof. dr PAVLE IVIĆ

JEZIK,
SRPSKOHRVATSKI/
HRVATSKOSRPSKI,
HRVATSKI
ILI SRPSKI

JUGOSLAVENSKI LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD »MIROSLAV KRLEŽA«
ZAGREB 1988

RECENZENTI

dr Drago Ćupić, naučni savetnik, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd
dr Jovan Jerković, univ. prof., Filozofski fakultet, Novi Sad
dr Radoslav Katičić, akademik JAZU, univ. prof., Institut für Slawistik, Beč
dr Branislav Ostojić, univ. prof., Filozofski fakultet, Nikšić
dr Milan Šipka, naučni savjetnik, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo

CIP — Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 808.61/.62(045.036.6)

BROZOVIĆ, Dalibor i IVIĆ, Pavle

Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski / Dalibor Brozović, Pavle Ivić ; [kartografija Božidar Feldbauer... [et al.] ; izradba crteža Nela Krstić]. — Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1988. — XI, 120 str., [4] presavijena lista sa zemljop. kartama u bojama : ilustr. ; 24 cm

Izvadak iz 2. izd. Enciklopedije Jugoslavije.

ISBN 86-7053-014-7

SVA PRAVA PRIDRŽANA

COPYRIGHT BY

JUGOSLAVENSKI LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD »MIROSLAV KRLEŽA«, ZAGREB

SLOG, TISAK I UVEZ

MLADINSKA KNJIGA, LJUBLJANA

ISBN 86-7053-014-7

PREDGOVOR

Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža« tiska opsežnije i znatnije članke iz *Enciklopedije Jugoslavije* i kao separate, kad tvore samostalne tematske sklopove i kad su zanimljive širem krugu čitatelja. Razumljivo je da su za takvo objavljivanje izabrani i tekstovi koji se tiču jezika hrvatskoga ili srpskoga (srpskohrvatskog/hrvatskosrpskoga) jer oni to zavrjeđuju i po važnosti svojega predmeta, i po originalnom sintetskom naporu svojih autora, a napokon i po aktualnosti svoje tematike. Oni nisu samo pisani na najvišoj razini znanja što je na tom području do sada postignuto – to se za enciklopedijske tekstove razumije samo po sebi – nego u mnogome predstavljaju nov domet poznavanja i razumijevanja, do kojega su autori doprili sintetizirajući svoj predmet za Enciklopediju. Nastao je tako svojevrsan priručnik, koji svim zainteresiranima može dobro poslužiti kao metodološki uvod u problematiku vezanu za jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana, Srba i drugih, te kao pouzdan repetitorij temeljnih znanja o njem prema shvaćanju kvalificiranih autora provjerenom u recenzentskom krugu postavljenom od svih republičkih i pokrajinskih redakcija s područja hrvatskoga ili srpskoga jezika.

Autorstvo znanstvenika, koji su na svojem području ne samo znalci nego i stvaralački istraživači i sintetičari, te široko zasnovan recenzentski postupak, daju tom leksikografskom pothvatu posebnu težinu i osobitu vrijednost, pa je i zbog toga poželjno da se njegovi rezultati nađu u rukama zainteresiranih čitatelja i izvan okvira *Enciklopedije Jugoslavije*, da postanu samostalna knjiga pristupačna i ne samo užem stručno usmjerenu interesu.

Ovaj članak o jeziku hrvatskome ili srpskom sadržajem je vrlo obuhvatan. U njemu se ipak obrađuju samo oni vidovi predmeta po kojima on predstavlja jasno izdvojenu cjelinu. Raznolikost toga jezika, kojim se služe razni narodi i razne sredine, i njegovo mjesto u višejezičnoj jugoslavenskoj zajednici, obrađuju se u *Enciklopediji Jugoslavije* u posebnim člancima (*Bosna i Hercegovina – jezik*, *Crnogorci – jezik*, *Hrvati – jezik*, *Srbi – jezik* i *Jugoslavija – jezik*).

Opisujući u ovom članku taj jezik u svemu onome u čemu mu nije primjereno pristupati s raznih strana, autori crtaju široko zasnovanu i podrobno izvedenu sliku. U uvodnom dijelu Dalibor Brozović određuje taj jezik kao indoevropski i slavenski te pri tom iznosi niz podataka na koje još nitko do sada nije valjano upozorio. Zatim Pavle Ivić u znalačkoj sintezi prikazuje povijest njegove materije: glasova, oblika, sintakse, leksika i onomastike. U slijedećem odjeljku sustavno opisuje štokavsko (i torlačko) narječje, njegovu prostornu i jezičnu razuđenost. U daljnjim dvjema odjeljcima Brozović opisuje na isti način čakavsko i kajkavsko narječje. Sve su te sinteze posve originalno zasnovane i temelje se na duboku poznavanju građe i problematike te sažimlju istraživačke rezultate koji jednim svojim dijelom još nigdje nisu bili skupljeni. Brozović je autor i posljednjega odjeljka, u kojem se prikazuje današnji standardni oblik toga jezika, zasnovan na novoštokavskoj dijalektnoj osnovici. Prikazuje njegov postanak i kako je došlo do toga da služi svim narodima hrvatskoga ili

srpskog jezika. Brozović, prvi do sada, daje i njegovu obuhvatnu karakteristiku te tako određuje njegovo mjesto među standardnim jezicima svijeta.

I to malo što se ovdje moglo reći o tom članku pokazuje da je on znatno lingvističko ostvarenje. Dva vrhunska znanstvenika i prvorazredna stručnjaka iznijela su svoje cjelovito gledanje na ta pitanja. Time je osuvremenjeno, produbljeno i upotpunjeno sve što se na tom području do sada pojavilo kao njegov sintetski prikaz.

Značajan je taj pothvat i po tome što je ostvaren na području koje se danas u javnosti pretežno doživljuje kao sporno, a i prečesto se samo takvim prikazuje. Stručnjaci okupljeni oko redakcijâ *Enciklopedije Jugoslavije*, ne skrivajući i ne zataškavajući razlike u mišljenjima i u pogledima koje doista postoje, tražili su, zajednički i s punim poštovanjem drukčijih shvaćanja, onu tvrdu podlogu što proizlazi iz poznavanja stvari i valjanih jezikoslovnih pristupa te omogućuje da se na njoj zasnue prikaz predmeta prihvatljiv i zastupnicima različitih, pa u nečem i oprečnih pogleda na nj. Pokazalo se tako da spornost predmeta, tamo gdje ona postoji, a to nikako nisu svi njegovi vidovi, nije zapreka njegovu znalčkom prikazu, ako su autori i recenzenti spremni uložiti napor koji je potreban za to. Time se, pak, očituje da je sam doseg te spornosti u shvaćanju mnogih prilično preuveličan.

Velik dio svih pitanja vezanih za hrvatski ili srpski jezik nije nimalo sporan, barem za dobre znalce toga predmeta i za valjane lingvističke stručnjake. A i ono što doista jest sporno pristupačno je racionalnom shvaćanju i prikazu zasnovanom na njem, koji, ako uzima u obzir i poštuje razlike u shvaćanjima, upravo zato ne mora i sam biti sporan. Dobiva se tako ne samo pouzdan izvor podataka o predmetu, nego i čvrsta osnova za razumijevanje onih njegovih vidova koji se s različitih strana gledaju različito i za sporazumijevanje o njima kraj svih tih često neizbježivih razlika u gledanjima.

Čitatelju se tako pruža višestruko zanimljiv i poticajan tekst, koji ga obavješćuje, u najpotpunijem smislu te riječi. Obavješćuje o činjenicama, obavješćuje o problemima, obavješćuje o današnjoj razini njihova uočavanja, razumijevanja i rješavanja. I po sadržaju, i po dometima, i po načinu nastanka ti su tekstovi zaslužili da se nađu u vlastitim koricama, da se uvrste u biblioteke onih koji o hrvatskome ili srpskom jeziku žele nešto saznati češće i dublje nego o mnogome drugom što se crpi iz enciklopedije.

Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža« uvjeren je da našoj znanosti i našoj kulturi, stručnjacima, studentima i široj javnosti dobro služi time što objavljuje ovaj separat.

Knjiga se, eto, otvorila čitateljima koji posegnu za njom. Uvjereni smo da će mnogi u njoj naći nešto od svega onoga što traže. Bitno se obogaćuje literatura o hrvatskom ili srpskom jeziku, a s time i slavistička literatura. Predstavlja se današnji domet naše serbokroatistike i daje sintetski pregled kakvoga još nigdje nije bilo i koji u više nego samo jednom pogledu nadmašuje sve što je na tom području do sada objavljeno. Ako se iskorišćivanju i oplodivanju tih rezultata bude u našoj znanosti i kulturi poklonila bar približno slična pozornost i uložila u to bar približno slična pomnja i napor kako su uloženi i poklonjeni pri pisanju, recenziranju i redigiranju tih tekstova, bit će dobitak velik i rezultati će jako obogatiti znanost o hrvatskom ili srpskom jeziku.

akademik Radoslav Katičić,
urednik za filologiju
Redakcije zajedničkih tekstova
Enciklopedije Jugoslavije

ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE

CENTRALNA REDAKCIJA

Glavni urednik

prof. dr JAKOV SIROTKOVIĆ

Pomoćnik glavnog urednika

dr IGOR GOSTL

Stručni sekretar-urednik

mr NEDA KARLOVIĆ-BLAŽEKOVIĆ

prof. dr Alojz Benac, glavni urednik Redakcije za SR Bosnu i Hercegovinu

prof. dr Sima Ćirković, glavni urednik Redakcije za SR Srbiju

mr Enver Gjerqeku, glavni urednik Redakcije za SAP Kosovo

prof. dr Aleksandar Hristov, glavni urednik Redakcije za SR Makedoniju

Tomislav Ketig, glavni urednik Redakcije za SAP Vojvodinu

prof. dr Avguštin Lah, glavni urednik Redakcije za SR Sloveniju

prof. dr Branko Pavičević, glavni urednik Redakcije za SR Crnu Goru

Vladimir Pezo, direktor JLZ »Miroslav Krleža«

prof. dr Vladimir Stipetić, glavni urednik Redakcije za SR Hrvatsku

general-pukovnik Boško Šiljegović, glavni urednik Redakcije za historiju KPJ/SKJ i NOB

general-potpukovnik Fabijan Trgo, glavni urednik Redakcije za vojnu historiju i NOR

mr Velimir Visković, glavni urednik Redakcije za zajedničke tekstove

REDAKCIJA ZA ZAJEDNIČKE TEKSTOVE

Glavni urednik

mr VELIMIR VISKOVIĆ, Zagreb

Stručni sekretar-urednik

Mirjana Petričević, Zagreb

Urednici struka

Ivona Ajanović-Malinar, urednik JLZ, Zagreb

dr Darko Bidjin, urednik JLZ, Zagreb

dr Maja Bošković-Stulli, znanstveni savjetnik, Zavod za istraživanje folkloru, Institut za filologiju i folkloristiku, Zagreb

dr Žarko Domljan, znanstveni savjetnik, Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, glavni urednik *Likovne enciklopedije Jugoslavije* JLZ, Zagreb

mr Aleksandar Durman, znanstveni asistent, Filozofski fakultet, Zagreb

dr Ivo Frangeš, akademik JAZU, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb

dr Milovan Gavazzi, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb

dr Ljubiša Grlić, znanstveni savjetnik, urednik JLZ, Zagreb

dr Marijan Hanžeković, sveuč. prof., Ekonomski fakultet, Zagreb

dr Eduard Hercigonja, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb

Radivoj Hudetz, urednik JLZ, Zagreb

Filip Juras, urednik JLZ, Zagreb

dr Radoslav Katičić, akademik JAZU, sveuč. prof., Institut für Slawistik, Beč

Tomislav Ladan, urednik JLZ, glavni urednik *Osmojezičnoga enciklopedijskog rječnika* JLZ, Zagreb

dr Trpimir Macan, urednik JLZ, Zagreb

Vlado Oštrić, znanstveni asistent, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb

dr Ante Peterlić, sveuč. prof., Filozofski fakultet, glavni urednik *Filmske enciklopedije* JLZ, Zagreb

Mirjana Petričević, urednik JLZ, Zagreb

dr Krunoslav Pranjić, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb

dr Eugen Pusić, akademik JAZU, sveuč. prof., Pravni fakultet, Zagreb

dr Duje Rendić-Miočević, akademik JAZU, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb

dr Veljko Rogić, sveuč. prof., Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb

dr Dragutin Rosandić, sveuč. prof., Filozofski fakultet, Zagreb

Marija Sikirić, urednik JLZ, Zagreb

dr Jakov Sirotković, akademik, predsjednik JAZU, sveuč. prof., Ekonomski fakultet, Zagreb

dr Aleksandar Stipčević, sveuč. prof., Filozofski fakultet, glavni urednik *Hrvatskoga biografskog leksikona* JLZ, Zagreb

dr Vinka Tomić Tripalo, urednik JLZ, Zagreb

Saša Vereš, urednik JLZ, Zagreb

dr Antun Vujić, urednik JLZ, Zagreb

LIKOVNO-GRAFIČKA OPREMA

Gordana Bunčić

LEKTURA I TEHNIČKA LEKTURA

*Biserka Rako, Ružica Karavanić, Đurđica Križman-Zorić, Mirjana
Mataija, Jadranka Radić, Dragica Vranjić-Golub*

DOKUMENTACIJA

*mr Neda Karlović-Blažeković, Vesna Krpan, Nirvana Martinović,
Nives Šoša-Vukojević*

KARTOGRAFIJA

Božidar Feldbauer, Jaroslav Vichra

KOREKTURA

*Ljerka Mlinar, Zdenka Jurjević, Branka Makovec, Zrinka Meštrović,
Mirjana Mrakužić, Anica Skorin*

GRAFIČKO-TEHNIČKI POSLOVI

Vladimir Mesić, Slavko Brnčić

IZRADBA CRTEŽA

Nela Krstić

KRATICE

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
alb.	albanski
arap.	arapski
bug.	bugarski
CANU	Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
engl.	engleski
franc.	francuski
grč.	grčki
ibid.	<i>ibidem</i> (na istomu mjestu; u istomu djelu)
ital.	italijanski
itd.	i tako dalje
izd.	izdanje
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
knj.	knjiga
lat.	latinski
LIT.	literatura
madž.	mađarski
mađ.	mađarski
mak.	makedonski
mil.	milijun; milion
nem.	nemački
njem.	njemački
odn.	odnosno
pol.	polovica; polovina
rum.	rumunski; rumunjski
rus.	ruski
SA	Srpska kraljevska akademija
SAN(U)	Srpska akademija nauka (i umjetnosti)
slov.	slovenački; slovenski
sv.	svezak
tal.	talijanski
tur.	turski
v.	vek; vijek

PRILOZI

- Dijalektološka karta štokavskog narječja str. 70
Dijalektološka karta čakavskog narječja str. 70
Dijalektološka karta kajkavskog narječja str. 72

SADRŽAJ

PREDGOVOR	str. V
JEZIK, SRPSKOHRVATSKI/HRVATSKOSRPSKI, HRVATSKI ILI SRPSKI	1
ISTORIJA JEZIKA	5
Vokalizam	6
Konsonantizam	10
Prozodija	15
Morfologija	19
Sintaksa	39
Tvorba riječi	40
Leksika	43
Onomastika	48
NARJEČJA	54
Štokavsko narječje	56
Čakavsko narječje	80
Kajkavsko narječje	90
SUVREMENI STANDARDNI JEZIK	99

JEZIK, SRPSKOHVATSKI/HRVATSKOSRPSKI, HRVATSKI ILI SRPSKI. Kao jedan od potomaka praslavenskoga jezika hrvatskosrpski jezik (hs. j.) pripada zajednici slavenskih jezika. U lingvističkoj znanosti nema još jedinstvena mišljenja predstavlja li ta zajednica samostalnu granu indoevropske jezične porodice ili se sa zajednicom baltičkih jezika (istočnobaltski jezici: litavski i letonski, zapadnobaltski: izumrli staropruski) udružuje u baltoslavensku granu. U okviru indoevropske porodice (balto)slavenska grana svrstava se među istočne ili satemske grane, zajedno s iranskom i arioindijskom (indoiranskom) granom te s armenskim i albanskim jezikom, koji nemaju bližih živih srodnika, pa su svaki za se i samostalna grana. Od istočnoindoevropskih grana slavenskim je jezicima najbliža iranska, od zapadnih ili kentumskih najbliža im je germanska.

Pripadnost slavenskih jezika istočnoindoevropskim granama dokazuje se sibilantima ili sličnim suglasnicima u nekim riječima gdje zapadni jezici imaju velare, npr. brojevi 10 i 100 glase u praslavenskom *desetъ, sъto* (hs. *deset, sto*), slično tako i litavski *dešimt, šimtas*, avestijski (iranski) *dasa, satəm*, sanskrt (arioindijski) *dāśa(n), śatām*, a u zapadnoindoevropskim jezicima nalazimo gotski (germanski) *taihun, hund*, lat. (italski) *decem, centum* [dékem, kén-tum], grč. *déka, he-katón*. Isto tako prema hs. i praslavenskom *znati*, litavskom *žinoti*, sanskrtu *jānāti* [džānāti]: zna, zapadni jezici imaju gotski *kann*: poznajem, lat. *ignotus*: neznan, grč. *gnōtós*: poznat. Prema tome, hs. j. jedan je od slavenskih, baltoslavenskih, istočnoindoevropskih i indoevropskih jezika. Svaki od tih atributa označuje posebnu etapu njegove prethistorije. Neke novije teorije idu još dalje u vremensku dubinu pa indoevropsku porodicu povezuju s nekim drugim jezičnim porodicama istočne Evrope i zapadne Azije u »veliku porodicu« zvanu obično nostratičkom. U tom bi smislu hs. bio i nostratičkim jezikom.

U okviru slavenske jezične zajednice hs. j. pripada južnoj skupini, zajedno sa slov., mak. i bug. jezikom. Od dviju sjevernih skupina, tj. istočne i zapadne, južna se razlikuje nizom osobina. U jednim se slaže s istočnom skupinom (češće), u drugim sa zapadnom (osobito s njezinom češko-slovačkom podskupinom), ali najvažnije su i najstarije južnoslavenske značajke one kojima se odvaja od sjevernoslavenskih jezika kao cjeline. To su prije svega neke glasovno-morfološke osobine, od kojih su najvažnije prijelaz padežnoga nastavka s nosnim jatom *-ĕ u obični nosni vokal -ĕ (na sjeveru denazalizacija -ě) i dvojnost nastavka u instrumentalu jednine muškoga i srednjega

roda *-omb* i *-omb*, *-emb* i *-emb* (na sjeveru samo *-omb* i *-emb*). Osim toga, južnoslavenski se jezici suprotstavljaju sjevernima nizom specifičnih sufiksa (vodica: rus. *vodka*, glavica: češki *hlavka*). I u rječničkom blagu glavne suprotnosti dijele sjever od juga, s time da niz južnoslavenskih leksema ima paralele u baltičkim jezicima (zato je vjerojatno da se postojbina južnoslavenskih predaka nalazila u pradomovini prvotno u neposrednu susjedstvu baltičkih plemena). Stara podjela na sjever i jug ipak nije bila bezuvjetno oštra pa u slov. i bug. dijalektima ima i pojedinih sjevernih osobina, a u slovačkima južnih. Za hs. dijalekte karakteristična je odsutnost takvih pojava.

Južnoslavenska i zapadnoslavenska skupina podijeljene su dalje u podskupine. Na jugu su dvije: zapadnojužnoslavenska (hs. i slov. jezik) i istočnojužnoslavenska (mak. i bug. jezik). Zapadna se podskupina odvaja od istočne nekim osobinama koje je dijele od svih slavenskih jezika, uključujući i istočnojužnoslavenske. Najvažnije su nastavak *-ga* umjesto starijega *-go* i stapanje dvaju poluglasa (*ѣ* i *ѥ*) u neutralni *ə* (tzv. *šva*), a osim toga hs. i slov. jezik razlikuju se od svih slavenskih i time što nemaju palataliziranih suglasnika, niti su ih u fonološkom smislu imali u prošlosti, pa su zato jedini očuvali prvotno praslavensko razlikovanje između *l* i *n* i palatalnih *l'* i *n'* (<*lj*, *nj*) ispred *e* i *i* (i drugih prednjih vokala). Od svojega najbližeg srodnika, slov. jezika, hs. j. razlikuje se prvenstveno nekim najstarijim naglasnim procesima i različitim smjerovima u razvoju praslavenskih vokala.

Hs. j. kao dijasistem južnoslavenskih dijalekata između hrvatsko-slovenske granice na sjeverozapadu i srpsko-makedonske i srpsko-bugarske granice na jugoistoku odlikuje se nekim karakterističnim pojedinostima koje ga odvajaju od svih slavenskih jezika, uključujući i južnoslavenske (izuzev beznačajne periferne izuzetke). On jedini ne poznaje tipičnu slavensku konstrukciju **mi s tobom* u značenju »ja i ti«, jedini nema ni u najstarijim zapisima nikakva traga genitivu na *-u* (tipa *sinu* i slično), koji je poznat u svim drugim slavenskim dijasistemima (ili je bar bio zabilježen u doba prije nego se u nekima genitiv u kasnijem razvoju izgubio kao padež).

U tipološkom pogledu hs. j. kao dijasistem svojih dijalekata jedan je od najoriginalnijih i u slavenskim i u evropskim razmjerima. Karakterizira ga prije svega izvanredna strukturna raznolikost dijalekata. Uzmemo li se broj i sastav prozodijskih pojava (naglasci, tonovi, dužine) i njihova moguća distribucija u slogovnoj strukturi riječi, onda broj postojećih kombinacija u hs. dijalektima doseže u mnogome ukupnost svih evropskih jezika. I u oblicima je raznolikost bez premca: postoje dijalekti sa sedam, šest (i to ne istih šest) i četiri padeža, a u nekim je dijalektima dvostruko veći broj složenih i nesloženih glagolskih vremena nego u drugima. Tako velike strukturne razlike posve su iznimne u dijalektima evropskih jezika. Ta je strukturna podijeljenost još povećana vrlo nejednakim sudjelovanjem u balkanskim jezičnim pojavama (*balkanizmi*): (jugo)istočni dijalekti funkcioniraju kao više-manje normalni članovi balkanskoga jezičnog saveza, (sjevero)zapadni i nisu njime zahvaćeni, a u središnjima se prisutnost neleksičkih balkanizama svodi gotovo samo na

djelomičnu balkansku zamjenu infinitiva prezentom s veznikom *da*. U svim su ostalim jezicima svi dijalekti ili balkanizirani uglavnom dosljedno, ili balkanizama uopće nema. Očito je da su razvojni putovi vodili hs. dijalekte u posve oprečnim smjerovima. Tako su u centru vrlo rasprostranjeni govori s

krajnje jednostavnim vokalskim trokutom: $\begin{matrix} i & & u \\ & e & \\ & a & \end{matrix}$ i neki s maksimalnim četverokutom afrikata i piskavih spiranata:

$$\begin{array}{cccc} \check{c} & \check{z} & \check{s} & \check{z} \\ \acute{c} & \acute{z} & \acute{s} & \acute{z} & (\check{z} = d\check{z}, \acute{z} = d\acute{z}, z = dz), \\ c & z & s & z \end{array}$$

ali bez bezvučnih nepiskavih spiranata /f/ i /h/, a na raznim su periferijama bogati vokalski sustavi s vrlo reduciranim navedenim četverokutom, tj. nedostaje drugi stupac (zvučni afrikati) i srednji red (eventualno uz okluziv /t'/ na mjestu /ć/), no s prisutnim fonemima /f/ i /h/, dakle: $\begin{matrix} \check{c} & \check{s} & \check{z} \\ \acute{c} & \acute{s} & \acute{z} \\ c & s & z \end{matrix} + f, h$. Naravno, ima i najrazličitijih kompromisa između tih ekstrema.

Velike strukturne razlike praćene su odrazima duboke stare diferencijacije. Pojedine izoglose što sijeku hs. narječja služe inače u slavenskomu svijetu za odjeljivanje ne samo pojedinih jezika nego i cijelih skupina i podskupina. No iako je hs. j. nesumnjivo najheterogeniji slavenski dijasistem i dijakronijski i sinkronijski, on pokazuje istodobno i začudan stupanj razvojne povezanosti. Tomu pridonosi prvenstveno velika uglavnom središnja ploha novoštokavskih dijalekata, s fizionomijom ujednačenom u opsegu kakav je posve rijedak u evropskih jezicima i u jezicima općenito. To je, doduše, sekundarna niveliranost, nastala zbog masovnih seoba izazvanih turskom invazijom, ali suvremeni novoštokavski dijalektni tip ima svestrane dodire sa svim ostalim dijalektima, tj. s nenovoštokavskima i s uopće neštoštokavskima. Tako novoštokavski dijalekti, koji zauzimaju prostor podjednak sa svima ostalima, funkcioniraju kao osnovna centripetalna snaga samoga hs. jezika. Oni su ujedno i najoriginalniji predstavnici hs. jezičnog tipa — ostali dijalekti, osobito neštoštokavski, približuju se slov. jeziku i sjevernoslavenskim jezicima (kajkavsko i čakavsko narječje), ili istočnojužnoslavenskoj podskupini (prizrensko-timočki ili torlački dijalekti), a nenovoštokavski štokavski dijalekti čine prijelaz između novoštokavskih i neštoštokavskih. Ta slika, jedinstvena među obrascima dijalektne diferencijacije, ogleda se prije svega u novoštokavskoj ravnoteži između podjednako pojednostavnjenog imenskoga i glagolskog sustava. Svi su ostali slavenski jezici, i to kao cjeline, narušili prvotnu ravnotežu: jedni su konzervativni u deklinaciji, a oštro su reducirali konjugaciju (slov. jezik i sjevernoslavenski jezici), drugi su se razvijali u obratnom smjeru (mak. i bug. jezik).

Hs. jezikom služe se četiri južnoslavenska naroda: Srbi, Hrvati, Crnogorci i Muslimani, te većina onih koji se izjašnjavaju Jugoslavenima, većina Židova

(Jevreja), dio Roma i drugih na teritoriju SFRJ. Srbi govore dijalektima štokavskoga narječja (uključujući prizrensko-timočke dijalekte), Hrvati štokavskim, čakavskim i kajkavskim dijalektima, a Muslimani i Crnogorci samo štokavskima, ukupno oko 17 mil. ljudi u socijalističkim republikama Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Stanovit broj doseljenih građana navedenih nacija živi također i u SR Sloveniji i SR Makedoniji, a kompaktnih starijih naselja ima samo neznatan broj (uz hrvatsko-slovensku granicu te Pehčevo i nekoliko pograničnih sela u Makedoniji). Naši radnici na privremenom radu u inozemstvu i iseljenici njeguju hs. jezik, iako ga pomalo zaboravlja druga i treća generacija zbog prirodne asimilacije, odn. prilagođivanja jeziku zemlje u kojoj se nalaze. Na koncu, naselja s hs. jezikom nalaze se i u susjednim zemljama, bilo da se radi o pograničnom pučanstvu, ili o potomcima izbjeglica ispod tuđe, uglavnom turske vlasti. Najveće su skupine Hrvata u Austriji u pokrajini Gradišće (Burgenland) uz ostatke u susjednim selima u Slovačkoj i u Mađarskoj uz južnu i zapadnu granicu, a manje naseobine žive u rumunjskom Banatu i u talijanskoj provinciji Molise. Među tim Hrvatima nalaze se pripadnici svih triju narječja kojima govore Hrvati. Srpska su naselja smještena u Mađarskoj i Rumunjskoj, crnogorska u Albaniji i muslimanska »bošnjačka« u Turskoj.

Nacionalni sastav govorne zajednice hs. jezika uvjetovao je i njegovo ime, koje još nema ustaljena oblika. U stranoj je jezičnoj znanosti najuobičajeniji naziv *srpskohrvatski jezik*, po načelu kojim se razni složeni lingvistički nazivi tvore prema krajnjim članovima, npr. indoevropski jezici obuhvaćaju i indoevropske jezike između Indije i Evrope. Taj se naziv upotrebljava i u dobrom dijelu domaće jezične znanosti. Manje je čest naziv s obratnim rasporedom, tj. *hrvatskosrpski jezik*. Ta su dva naziva posve sinonimna i oba obuhvaćaju cjelinu hs. jezika. U praksi dolazi i dvostruko dvojni naziv *srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik*, i opet s istim značenjem. Dvojstvo ili trojstvo tih oblika ozbiljan je nedostatak, jer se kod neupućenih mogu javiti dvojbe o njihovu značenju, a postoje i razna protuslovna idejna tumačenja. Ponekad se te složenice pišu i s crticom između obaju članova, što semantički još manje odgovara (usporedi značenje »srpsko-hrvatska koalicija« ili »žuto-zelena zastava«). Za samu lingvističku znanost ipak nema nazivâ koji bi za jezičnu cjelinu imali manje nedostataka od složenica bez crtice. U hrvatskoj se filološkoj tradiciji upotrebljava i drugi složeni naziv *hrvatski ili srpski jezik*, koji je značenjski još dvosmisleniji, ali opravdava ga duga tradicija s kapitalnim djelima objavljenima pod takvim nazivom, kao i to što je dugo imao službeni položaj. Obratan poredak, tj. *srpski ili hrvatski jezik*, danas se rijetko sreće. U prošlosti je bilo i drugih naziva, npr. *slovinski*, *ilirski*, *jugoslavjanski*, ali nijedan nije zadovoljavao, a kada se radi o standardiziranom hs. jeziku, nalaze se i drugi nazivi.

Hs. j. živi u nekoliko različitih oblika svoga postojanja. Uz narodne govore, nastale više-manje »organskim« razvojnim procesima i grupirane u dijalekte, funkcioniraju i razgovorni oblici jezika karakteristični za pojedine

šire pokrajine, obično historijski uvjetovane (i geofizički, kulturno-civilizacijski, društveno-ekonomski, folklorno itd.). Ti su oblici kompromis između standarda i mjesnih tradicija. Na nižoj razini funkcioniraju interdijalekti. Standardni jezik razvio se na osnovici novoštokavskoga dijalektnog tipa, koji ima najrepresntativniju fizionomiju, najveći prostor i broj govornih pripadnika, središnji položaj i zastupljenost svih nacionalnih kolektiva. Standardni hs. j. ostvaruje se u varijantama odn. standardnojezičnim izrazima, što je obična pojava u višenacionalnim jezičnim standardima.

Na svojem povijesnom putu hs. j. dolazio je u raznovrsne dodire s mnogobrojnim srodnim i nesrodnim jezicima, što je na njem ostavilo tragove u najrazličitijim pojavama. I danas su na hs. jezičnom području zastupljeni mnogi jezici, slavenski i neslavenski, s različitom brojnošću pripadnika i s raznovrsnim geografskim rasporedom. Osim rusinskoga, radi se o jezicima kojima se glavnina nalazi izvan jugoslavenske zajednice. To su od slavenskih jezika slovački, češki, ukrajinski, poljski, bugarski, od drugih albanski, rumunjski, talijanski, romski, mađarski i turski, a do svršetka II svjetskog rata bio je snažno zastupan i njemački. Svojim brojem i značenjem ističu se alb. i mađ. jezik. U novije se doba osjeća svestran utjecaj velikih tzv. svjetskih jezika.

LIT.: A. Belić, Srpskohrvatski jezik, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, IV, Zagreb 1929, str. 413—429; F. Slawski, Zarys dialektologii południowo-słowiańskiej, Warszawa 1962; D. Brozović, Mjesto hrvatskosrpskoga jezika u slaven-skoj jezičnoj porodici, Radovi ANUBiH, knj. XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, 1969. Dalibor Brozović

ISTORIJA JEZIKA

Najneposrednije podatke o istoriji srpskohrvatskog (sh.) jezika pružaju tekstovi napisani tim jezikom u prošlosti. Iz XI v. i sve do pred kraj XII v. ostali su malobrojni glagoljski i ćirilski natpisi uklesani u kamen i najčešće sasvim kratki. Krajem XII v. počinje epoha ćirilskih listina iz Bosne, Srbije i Dubrovnika, kojima se ubrzo pridružuje nešto sličnog materijala sa Brača, iz Omiša i iz Makarskog primorja. Početkom XIV v. javljaju se glagoljski dokumenti iz zapadnih krajeva Hrvatske (takvi tekstovi iz druge pol. XIII v. poznati su po kasnijim prepisima), a zatim tokom XIV v. i latinički spisi iz raznih mesta na dalmatinskoj obali. Latinica će otada stalno osvajati novo zemljište, pre svega istiskujući glagoljicu i ćirilicu kod Hrvata. Sve do XVI v. srpskohrvatskom pismenošću ostaje skoro potpuno neobuhvaćen prostran severni pojas: predeli oko Dunava i Save i severno odatle. U XVI i XVII v. ta će se praznina uglavnom popuniti; otada se sačuvala građa iz svih oblasti, doduše iz onih pod Turskom daleko manje nego iz drugih. Od XV, a pogotovu od XVI v., uz poslovne tekstove idu i književni, kojih je ranije bilo malo na narodnom jeziku. Od kraja XVI do sredine XX v. Muslimani u

Bosni i Hercegovini pisali su srpskohrvatski i arapskim pismom (*arebica*). Potkraj XIX v. na tom području naglo se širi latinica, a u XX v. ona stiže jake pozicije, uz ćirilicu, i u Srbiji i Crnoj Gori.

Važna obaveštenja daju i sačuvani tekstovi, glagoljski i ćirilski, pisani crkvenoslovenskim jezikom na sh. jezičkom tlu. Iz XI v. ima ih veoma malo, iz XII v. nešto više, da bi potkraj tog stoleća oni postali brojniji. Za istoriju sh. jezika tu su od značaja odstupanja od staroslovenske norme koja su pisari činili pod uticajem svog maternjeg govora. Kodifikacijom nekih od tih odstupanja, pre svega u vokalizmu, nastala je u XII—XIII v. srpska, odn. hrvatska redakcija crkvenog jezika, koja je živela do XVIII v. u crkvi, a i u književnosti, naročito kod Srba. Dragocene podatke daju i tekstovi na lat. i grč. jeziku, gde se pominju sh. imena, geografska i lična. Za doba od doseljenja Slovena na Balkan do procvata pismenosti na sh. jeziku ovo su najvažniji izvori. O imenima se saznaje mnogo i iz teftera (turskih popisa) pisanih tur. jezikom i arap. pismom u XV i XVI v.

Rekonstrukciju jezičkog stanja u vreme pre prvih pisanih spomenika omogućava, u glavnim crtama, uporedno proučavanje slovenskih jezika. Isti metod doprinosi i osvetljavanju prošlosti onih jezičkih fenomena o kojima tekstovi ne daju (dovoljno) podataka, kao što je npr. akcentuacija. Na sličan način i poređenjem osobina raznih dijalekata rekonstruiše se starije stanje. Uostalom, svaka pojava u današnjim dijalektima je i činjenica istorije jezika, budući da predstavlja rezultat razvoja na odgovarajućem delu jezičke teritorije.

Tragovi starine nalaze se i u geografskim imenima (toponimima), kao i u rečima preuzetim u prošlosti iz sh. u druge jezike, ili iz drugih jezika u srpskohrvatski.

Vokalizam. U doba prelaza od praslovenskog jezika ka posebnom razvoju sh., na njegovom su tlu postojale sledeće slogovne foneme:

i	y	u					
ь	ѣ		+	ѧ	Ѩ	+	ѣ' ѣ
e		o					л' л
ě	a.						

Vokali u levom stupcu osnovne skupine bili su prednje artikulacije, oni u desnom stupcu labijalizovani (izgovarani sa zaokrugljavanjem usana), a oni u srednjem stupcu ni jedno ni drugo (po mestu izgovora bili su srednji do zadnji). Nosni izgovor je izdvajao vokale *ѧ* i *Ѩ*, slične današnjim francuskim glasovima u rečima kao *fin* ili *bon*. Sonanti *r* i *l* u slogovnoj funkciji mogli su biti umekšani (*ѣ'* i *л'*) ili tvrdi (*ѣ* i *л*).

Nosni vokali *ѧ* i *Ѩ* nastali su u praslovenskom od grupa *vokal + n* ili *m* (npr. *en > ѧ*), a *ѣ'*, *ѣ*, *л'* i *л* od grupa *ь* ili *ѣ* + *r* ili *l* (npr. *ѣ' < br*) — sve ako iza *n*, *m*, *r* ili *l* nije sledio vokal. Vokali *ь*, *ѣ*, *e* i *o* poticali su od indoevropskih kratkih vokala (*ь < i*; *ѣ < ѡ*; *e < ē*; *o < ō*, *ā*), a svi ostali od dugih ili od diftonga (npr. *i < ī*, *ei*; *y < ū*; *u < ou*, *au*, *eu*; *ě < ē*, *oi*, *ai*; *a < ā*, *ō*). U doba pre kraja prasloven-

ske epohe poreklom dugi vokali su se u izvesnim položajima skraćivali. Kratkoće na vokalima koji inače spadaju poreklom u duge stvarane su izgleda i prilikom gubljenja grkljanskog izgovora (sličnog, možda, današnjem danskom *stød-u*) koji je u ranijem razdoblju pratio vokale u mnogim primerima. S druge strane, poreklom kratki vokali su se pod određenim uslovima dužili. Tako je ponovo stvoreno stanje u kojem je svaki vokal mogao biti dug ili kratak, samo je sada inventar raznih vokala bio mnogo bogatiji. Uz to je svaki vokal mogao nositi razne vrste akcenta ili biti neakcentovan. Tako preopterećen velikim brojem jedinica, sistem je zahtevao uprošćavanje prilikom kojega su klasični samoglasnici *i*, *e*, *a*, *o* i *u* pokazali veliku vitalnost, dok su ostali vokali, oni manje rasprostranjeni u jezicima sveta, pretežno eliminisani, s tim da se skoro svaki od njih ipak sačuvao bar u nekim slovenskim dijalektima.

Potvrde o nekadašnjem postojanju nazalnih vokala u sh. jeziku pružaju toponimi kao *Supetar* ili *Sutilija*, koji su se mogli razviti iz romanskog *San(ctu) Petr(u)*, *San(c)t(u) Ilija* samo preko oblika kao *Sopetrъ*, *Sqtilija* s nazalom *q*. Direktno svedočanstvo čuva se u grčkim i latinskim dokumentima nastalim potkraj prvog milenija u kojima se piše *en* odn. *un* u imenima kao *Cetina* ili *Mqtimir* (*Zentinas*, *Muntimiro*). Za *y* postoje primeri s napisanim *u* ili *ui* (*Lutimuslo*, *Muisclavo* – oba s korenom *mysl-* koji dolazi u imenici *misao*), dok se *ъ* i *ь* u takvim izvorima beleže obično sa *i* ili *e* (*setnico* ili *sitnico* za *сътникъ*: satnik), a *ě* sa *e* ili *a* (*ded*, *dad* za *dědъ*).

U prvoj fazi rasterećenja vokalskog sistema uklonjene su dve vrste distinkcija. Parovi fonema koji su se razlikovali samo odnosom prednji-neprednji ili meki-tvrđi, neudruženim s kontrastom po labijalizaciji, stopili su se u po jednu jedinicu, a osim toga nestalo je nazalnosti kod vokala. U X i XI v. dva poluglasa, *ъ* i *ь*, slila su se u jedan (*ə*), a *г*' i *л*' otvrdli su, možda još ranije, u *г* i *л*. Stara cirilica i glagoljica beležile su izjednačeni poluglas najčešće znakom za *ъ*, a *г* i *л* kombinacijama *ръ* i *лб*. Glas *y* (»jeri«, staroslovenski *ъ*, sličan ruskom *ы*) izjednačio se sa *i* u većini govora verovatno u XII v. (doduše, ponegde je dočekao i početak XIV v.). Još pre toga u mnogim krajevima *y* je bilo dalo *i* iza *k*, *g* i *h* (pisanje kao *knigi* mesto *knigy* nalazimo npr. i u *Miroslavljevom jevandlju*; manje je verovatno da se u tome odražava ruski uticaj na srpsku pismenost). Glasovi *ě* i *a* prestali su biti parnjaci time što se *ě*, ranije izgovarano kao *ěā* ili slično, pretvorilo u zatvoreno *ę* asimilacijom drugog dela prema prvom. Sve su te promene zahvatile celu teritoriju sh. jezika, što važi i za uklanjanje nazala *ę* i *q* (staroslovenski *ѧ* i *Ѩ*), ali ne i za konkretne rezultate toga procesa. U glavnini dijalekata *ę* je prešlo u *e*, a *q* u *u* (*gręda* > *greda*, *ręka* > *ruka*). Međutim, u većem delu čakavskog narečja *ę* je dalo *a* u korenu reči iza palatalnih konsonanata, dok se *q* razvilo u vokale otvorenije od *u* u većini kajkavskih i mnogim istarskim govorima.

U doba oko god. 1000. ostvareno je i nekoliko važnih promena u vokalizmu koje ipak nisu menjale inventar jedinica u vokalskom sistemu.

Poluglasi su u poznom praslovenskom bili slabi ili jaki, zavisno od položaja. Slabi su bili na kraju reči (*nožb*) i u slogu ispred sloga s nekim drugim

vokalom (*dъva*, *starъci*), a jaki u slogu ispred sloga sa slabim poluglasom (*starъcb*). Kao jaki su se vladali i poluglasi u jednosložnim rečima (*tъ*: taj) i oni u početnom slogu pod novim uzlaznim akcentom (*tъremo*). U X—XI v. u srpskohrvatskom slabi su se poluglasi prestali izgovarati (*nož*, *dva*, *starci* ali *starъc*). Time je ukinuto osnovno pravilo distribucije (rasporeda) glasova u poznom praslovenskom: da se svaki slog mora završavati vokalom. U ćirilskom, pa i glagoljskom pisanju, ipak se još vrlo dugo zatim čuvao poluglas na kraju reči: *nožъ*, *starъcb*. Izgleda, međutim, da je u štokavštini, bar u nekim položajima, dugi krajnji poluglas u genitivu množine imenica nastavio da živi i u izgovoru.

U južnoslovenskim jezicima sonanti po pravilu ne mogu stajati na početku ili kraju reči uz šumni konsonant (opstruent). Tako je sačuvan (ili obnovljen?) slabi poluglas u rečima kao *lъgati* ili *mъgla*, a s druge strane umetnut je sekundarni poluglas u oblicima tipa *větrъ*>*vetar*, *mrtъ*>*mrtav*, *moglъ*>*mogel*, *jesmъ*>*jesam*, *ognъ*>*ogñ*. Krajnje grupe *-sk* i *-zg* uklonjene su analoškim preuzimanjem sufiksa **-ъkъ*: nekadašnji oblici *voskъ*, *mozgъ* danas glase *vosak* i *mozak*.

Poluglas nije iščezao iz prvog sloga ni u primerima gde bi njegovim ispadanjem nastala tročlana ili četvoročlana suglasnička skupina: *dъska*, *snъha*, *stbъlo*. Od ovoga odstupaju oblici kao *sъtręsti*>*stresti*, gde je dobivena lako izgovorljiva skupina strujni konsonant + praskavi + likvida.

Ako je iza početnog *v* ili *j* (u izgovoru *u* odn. *i*) stajao slabi poluglas, on nije ispadao već se sa prethodnim sonantom stapao u *u*, odn. *i*: *vъnukъ*>*unuk*, *vъ to*>*u to*, *jъmę*>*ime*. Slične je prirode stapanje poluglasa s prethodnim *r*, *l*, u *ř*, *ļ*: *kъrvъ*>*křv*, *řvati sę*>*řvati se*. Ipak se sačuvao jaki poluglas u jednosložnim oblicima kao *vъs*<*vъsb*: sav, *raž*<*rbžb*: raž, *laž*<*lbžb*: laž; oblici kao (*h*)*rž* nastali su pod uticajem dvosložnih formi kao (*h*)*rži*<*rbži*.

Ispred *j* refleks poluglasa je *i*: *šbja*>*šija*, *mъjemo*>*mijemo*, *zmbja*>*zmija*. Izuzetak su jednosložni oblici kao *zmaj*<*zmbjъ* (prvobitni genitiv jednine bio je *zmija*, a oblik *zmaja* je rezultat ugledanja na nominativ jednine).

Ispadanje međuvokalskog *j* otvorilo je put mnogobrojnim sažimanjima vokala, npr. *aa*>*ā* (određeni vid *dobra(j)a*>*dobrā*), *ee*>*ē* (genitiv jednine *naše(j)e*>*naše*), *uu*>*ū* (*dobro(j)q*>*dobru(j)u*>*dobrū*), *ae*>*ā* (*jъgra(j)ešb*>*igrāš*) i *ye*>*ē* (genitiv jednine *dobry(j)ę*>*dobrē*). Tako i *-bjъ* daje *-ī* (genitiv množine *sъtvarybъ*>*stvari*). Nestanak slabih poluglasa i sažimanje vokala doprineli su smanjenju broja slogova u reči. Takav je bio i učinak pretvaranja *i* u *j* i *u* u *v* na kraju reči iza vokala: dativ jednine *to(j)i*>*toj*, instrumental jednine *ženo(j)q*>*ženou*>*ženov*.

Promenama do kraja XII v. stvoren je vokalski sistem:

i	u	
ě		ř
e	ə	o + ĺ
a		

Druga etapa razvoja, uglavnom od druge pol. XIII v., donela je nova uprošćenja, s rezultatima znatno različitim po dijalektima. U pretežnom delu govora ispali su iz sistema ϵ , ə i ɫ , jednačeći se s drugim glasovima.

Sudbina ϵ duboko je diferencirala sh. govore, ali se ipak svi šire zastupljeni refleksi kreću u rasponu od e i i , što odgovara osnovnoj vrednosti ϵ (glas između e i i). U tom se prostoru nalaze i $i(j)e$ i je , spojevi u kojima se udružuju elementi i i e . Trag izgovora bliskog vokalu a u starom sh. jeziku čuva se u nekoliko izolovanih primera sa $a < \epsilon$ (štokavski *orah*; u nekim čakavskim govorima *gñazlo*: gnezdo, *jal*: jeo). Osnovni refleksi ϵ jesu: ekavski — $\epsilon > e$, npr. *dete*, *mera*; ikavski — $\epsilon > i$, npr. *dite*, *mira*; (i)jekavski — $\epsilon > (i)je$, *je*, npr. *dijete* ili *djete*, *mjera*. Prvi štokavski tekst koji nesumnjivo odražava gotovu ekavsku zamenu ϵ (npr. *beše*) potiče iz 1289. Odgovarajuće epohe za ikavsku i jekavsku zamenu su prva pol. XIV v. (npr. *svidoci*, 1331. u Bosni) i njegova poslednja decenija (npr. *želijemo*, 1399. u Dubrovniku). Pojedinačnih primera za rečene promene ima svaki put i u nešto ranijim spomenicima, a ikavizam dolazi u širem obimu u nekim crkvenim knjigama iz kraja XIII v. sa zapada štokavske teritorije. Na čakavskom tlu zasvedočena je ikavsko-ekavska zamena već 1309. u Novom Vinodolu (*vrimenta*, ali *leta*).

U severnom pojasu, od Buzeta u Istri do ušća Timoka, zamena ϵ je nastupila kasnije. Do danas su sačuvani govori sa $\epsilon = \epsilon$ u Istri, severnoj Hrvatskoj i severnoj Srbiji, kao i kod pojedinih grupa stanovništva iseljenih tokom migracija u Mađarsku, Rumuniju i Tursku.

Osnovni čakavsko-štokavski refleks poluglasa je a (*dan*, *san*). Na čakavskom tlu promena pada u doba oko 1300. god. (npr. *dolacь*, 1309), u Bosni nešto kasnije (npr. *jedanь*, 1331), a drugde u štokavskim predelima uglavnom pred kraj XIV v. i u početak XV v. (npr. *otacь*, 1391. u aktu koji je pisao pisar Imoćanin; *voljanь*, 1395. u Dubrovniku). Doduše, u crkvenim knjigama ima i nešto ranijih primera. U istočnijim i južnijim štokavskim krajevima zamena poluglasa sa a došla je još kasnije, a na krajnjem istoku i jugu do danas se čuva posebnost poluglasa, izgovaranog kao ə , odn. ä .

U malim arealima na čakavskom severozapadu dolazi e , odn. o kao refleks kratkog poluglasa. Kajkavština se izdvaja jednačenjem poluglasa u velikoj većini primera sa ϵ u vrednosti ϵ (zatvoreno e); u nekoliko reči refleks poluglasa je ipak a . Međutim, u jugozapadnom uglu kajkavskog područja postoje govori gde je a normalan refleks poluglasa, kao i takvi gde je, kao i u susednim slov. kranjskim govorima, dugi poluglas prešao u a , a kratki sačuvan kao ə .

I sudbina slogovnog ɫ udružuje glavninu štokavskih sa glavinom čakavskih: refleks ɫ tu je u (*sunce*, *pun*), što svedoči o velarnom i labijalizovanom izgovoru ɫ u doba pred njegovo uklanjanje iz sistema. Promena je ostvarena oko 1400. U izvesnim zapadnijim jekavskim krajevima u početku se izgovaralo ɔ (zatvoreno ɔ) odn. *uo*. Proces $\text{ɔ} > uo$ išao je tu paralelno sa sudbinom ϵ ($\epsilon > ie$), ali je do početka XVI v. *uo* skoro svugde dalo u . Dva-tri primera sa *uo*

sačuvala su se u nekoliko sela u srednjoj Bosni, dok se na Lastovu javlja *o*. Na krajnjem istoku (timočki poddijalekat) i krajnjem zapadu (vrlo mali deo Krka) još uvek se izgovara *l̥*. U susedstvu tih područja javljaju se refleksi koji se svode na *vokal + l* na Kvarnerskim otocima i na *l + vokal* u većini prizrensko-timočkih govora. Prizrensko-južnomoravska promena *l̥ > lu* iza dentala starija je od kraja XII v., o čemu svedoči oblik *slunce* u *Miroslavljevom jevanđelju* i u nizu srpskih crkvenih knjiga XIII v. (očito su verski tekstovi ulazili u srpske zemlje preko južnih krajeva Srbije, te su tamo jezički adaptirani, da bi kasnije u XIII v. oblici sa *lu* bili uklonjeni iz srpskoslovenskog jezika kao regionalizmi). U kajkavštini se *l̥* izjednačilo sa *q*; refleksi oba vokala variraju paralelno od *o* do *u*.

Slogovno *r̥* sačuvalo se u ogromnoj većini govora, a u delovima čakavskog i kajkavskog područja dalo je grupu *vokal + r*, obično *ar* ili *er*.

Promene kod ostalih vokala mahom su novije i najčešće se tiču različitog razvoja prvobitno istog glasa pod dužinom i pod kratkoćom, što je najraširenije u kajkavskim i čakavskim predelima. Treba istaći i staru tendenciju promene *u > ü* i *o > ö* u mnogim kajkavskim govorima. Glasovi *ü* i *ö* sačuvali su se ponegde, a *ö* je često prelazilo u *e* u pojedinim položajima, u jednoj uskoj zoni čak bez pozicionih ograničenja. Drugde su, možda pod uticajem čakavaca i štokavaca, *ü* i *ö* ponovo dali *u* i *o*. Kajkavski je i divergentan razvoj *o* i *e*: dok je nekadašnje *e* danas vrlo otvoren glas tipa *ä*, vokal *o* se zatvorio i dospao na isti nivo zatvorenosti kao *ę* koje potiče od *ě*.

Među osobenosti praslovenskog glasovnog sistema spadalo je nepostojanje mnogih kombinacija tipa *konsonant + vokal*. Palatalni vokali nisu mogli stajati iza *k*, *g* i *h*, a *o*, *ɐ* i *y* iza *j* i konsonanata nastalih palatalizacijom ili jotovanjem. Sh. razvoj je i to dosledno otklonio. Neprihvatljivost mnogih kombinacija sa *ɐ*, *ɐ*, *i* ili *y* kao drugim članom otpala je jednačenjima *ɐ = ɐ* i *i = y*. Odgovarajuća ograničenja u vezi sa *e* ili *o* ukinuta su morfološkim procesima. Tako se javio npr. genitiv jednine *ruke* mesto starijeg *ręky*, preuzimanjem nastavka *-e < -ę* iz oblika kao *duše < dušę*, i instrumentalu jednine *povelov* mesto *povelęv*, po ugledu na oblike kao *rukov*.

Konsonantizam. Konsonantske promene nisu bile ni blizu tako duboke kao one u vokalizmu. U doba raspada praslovenskog jezika sistem je bio (s rezervama u pogledu fonološkog statusa nekih jedinica):

w			m	p	b		
	r	l	n	t	d		
				c	ʒ	s	z
j	ř	l̥	ń	t'	d'	š	
				č		š	ž;
				k	g	h	

w je dvousnjeni glas sličan engleskom *w* u *well*, *ʒ* je afrikata *dž*, *ř* je meko, palatalno *r*, znaci *l̥* i *ń* obeležavaju glasove koji se današnjom sh. latinicom

pišu *lj* i *nj*, konsonanti *t'* i *d'* bili su palatalni (prednjonepčani) praskavi, bliski odgovarajućim čakavskim, češkim i mađarskim glasovima, dok je *ś* bilo meko *s*; uostalom i *c* i *z*, pa i šuštavi *č*, *š*, *ž* bili su umekšani.

Svi palatalni, šuštavi i umekšani konsonanti osim *j* stvoreni su praslovenskim inovacijama. Glasovi *č*, *ž* i *š* nastajali su tzv. prvom palatalizacijom velara *k*, *g* i *h* u susedstvu palatalnih vokala, *c* i *z* drugom i trećom palatalizacijom iz *k* i *g*, a *ś* iz *h*. Tzv. staro jotovanje, tj. stapanje *j* sa prethodnim konsonantom, obuhvatilo je procese *wj*, *mj*, *pj*, *bj* > *wl*, *ml*, *pl*, *bl*; *rj* > *ř*; *lj* > *ľ*; *nj* > *ň*; *tj*, *dj* > *t'*, *d'*; *kj* > *č*; *sj* i *hj* > *š*; *zj* i *gj* > *ž*. Glas *t'* potiče i od grupa *kt*, *gt* i *ht* pred *i* ili *u*.

Sh. j. je rano uklonio tri konsonanta čije su zajedničke osobine bile skorašnje poreklo, izrazito niska frekvencija u upotrebi i kombinacija (za)zubnog izgovora i umekšanosti. Glas *ś* izjednačio se sa *s* (*vbśakъ* > *vsak*), a *z* sa *z* (*vitežъ* > *vitez*), dok je *ř* dalo *r* (*ořemo* > *oremo*), a u kajkavskom se pred vokalom razložilo u *rj* (*orjemo*). Sudeći po stanju u najranijim tekstovima, izgleda da su sve tri promene uglavnom završene pre kraja XII v. Ipak, ima indicija da je glas *ř* u nekim štokavskim krajevima doživeo početak XIV v.

U procese zajedničke svim sh. govorima spada i pretvaranje dvousnenog *w* u usnenozubno *v*. Hronologiju te pojave teško je odrediti jer se ona nije odražavala u pisanju.

Na diferencijaciju sh. narečja bitno je uticala nejednaka sudbina palatalnih praskavih *t'* i *d'*. Glas *t'* sačuvao se u čakavskom (*not'*), a u štokavskom i jugozapadnom kajkavskom razvio se u afrikatu *ć* (*noć*), dok je u glavnini kajkavskih govora prešao u *č* (*noč*), koje se doduše izgovara umekšano (*č'*). Konsonant *d'* nije sačuvan nigde: u većini štokavskih govora dao je *đ* (*međa*), u istočnijem kajkavskom uglavnom *ž* (*dž*), takođe umekšano (*ž'*), a u čakavštini, zapadnoj kajkavštini i delimično na štokavskom zapadu prešao je u *j* (*meja*).

Donekle posebnu sudbinu imali su stari glasovi *t'* i *d'* u kombinacijama *št'* i *žd'* nastalim praslovenskim jotovanjem, odn. palatalizacijom grupa *st*, *sk*, *zd*, *zg*. U glavnini štokavskih govora od *št'* i *žd'* disimilacijom je dobijeno *št* i *žd* (*gušter*, *moždani*), ali na zapadu štokavštine mahom *šč* i *žd* (ščakavski izgovor, npr. *guščer*, *moždani*) time što su se *t'* i *d'* razvili kao u drugim položajima. Paralelno tome, u čakavskom su refleksi *št'* i *žj*, a u istočnokajkavskom *šč* i *žž*. Grupe *šč* i *žž* očuvale su se i u zapadnijem kajkavskom, osim u jugozapadnim govorima, gde se pojavilo *ś* i *ž* (*guśer*, *možani*). Navedene pojave po pravilu su starije od XII v.

Još pre prvih pisanih spomenika ispalo je međuvokalsko *j* u većini položaja, čime je omogućeno sažimanje vokala: *dobraja* > *dobraa*, i dalje *dobrā*. Glas *ž* prešao je u *r* kad se nalazio iza vokala, a ispred *e*: zamenica *ježe* > *jere* (danas veznik *jer*), a u kajkavskim, čakavskim i zapadnoj polovini štokavskih govora *možeš* > *moreš*.

Takođe vrlo rano, a u vreme koje se ne može tačno utvrditi, sh. j. je temeljito uklonio praslovensku umekšanost konsonanata pred prednjim

vokalima, koja se sačuvala do danas npr. u ruskom. Posredan trag te umekšano-
nosti vidljiv je u čakavskim ikavsko-ekavskim govorima, gde je ona uticala da
refleks *ě* ispred tada još umekšanih dentala bude *i*, a ne *e*. I konsonant *c*, a u
većini govora i *č*, *ž* i *š*, prestali su biti umekšani.

U konsonantskim grupama nastalim ispadanjem slabih poluglasa vršilo se
jednačenje po zvučnosti, a u nekim višočlanim grupama iščezao je srednji član
(npr. *sr̥borъ* > *sbor* > *zbor*, *gostbba* > *gozba*, *mōžbskōjb* > *mužski* > *muški*).

Tri promene u konsonantskim grupama: *vs-* > *sv-* (*vse* > *sve*), *jt*, *jd* > *ć*, *đ*
(*najti*, *najdem* > *naći*, *nađem*) i *čr-* > *cr-* (*črn*, *črěvo* > *crn*, *crěvo*) uglavnom
padaju u XIV v., mada su najraniji primeri za prve dve zabeleženi već u
XIII v. Zahvaćeni su time prvenstveno štokavski govori — doduše ne svi —
ali svaki put delimično i čakavski.

U doba oko god. 1400. *l* na kraju sloga prešlo je u *o* (*bil* > *bio*, *selba* > *seoba*)
u glavnini štokavskih govora, a u dve periferijske štokavske oblasti, jednoj na
zapadu i jednoj na jugoistoku, rezultat promene je *a* (npr. *bil* > *bi(j)a*). Zame-
njivanje *l* sa *o* pokazuje da se dotad *l* u datim položajima izgovaralo izrazito
velarno. Isti značaj ima i pretvaranje *l* na kraju sloga u *u* u nekim govorima na
slovenačkoj, odn. na makedonskoj granici. Sve su te promene uklanjale
fenomen dalekosežnih razlika između tvrdih i mekih pozicionih varijanata i
kod *l*, jedinog konsonanta kod kojeg su se takve razlike bile očuvale do toga
vremena. Mnogo su manje razlike između umereno velarizovanog *l* ispred *a*,
o, *u* i običnog *l* ispred *e* i *i* u pojedinim današnjim govorima, npr. onima na tlu
Vojvodine ili Crne Gore.

U rečima pozajmljenim iz raznih jezika (grčkog, romanskih, nemačkog,
turskog, mađarskog i dr.) preuziman je konsonant *f* (*Stefan*, *fratar*, *filžan*,
forinta). U štokavskom narodnom govoru taj je glas supstituisan isprva sa *p*
(*Stěpan*, *Pilip*), a kasnije sa *v*, kad je taj konsonant postao labiovelaran i time
bliži glasu *f* (*Stevan*, *vamilija*, *višeke*). U periferijskim predelima i kod Musli-
mana, dakle tamo gde je uticaj stranih jezika bio jači, a takođe i u čakavštini i
kajkavštini, glas *f* se učvrstio. On se pojavljuje i u pojedinim domaćim rečima
(*upvati se* > *ufati se*, dijalektalno *hvala* > *fala*, *hvat* > *fat*, onomatopejsko *fiju-*
kati i dr.). U književnom jeziku očuvala se stara tradicija pisanja *f*.

I konsonant *ž* (*dž*) ušao je u jezik sa pozajmljenim rečima, najčešće tur-
skim: *hoža*, *žigerica*. On se lako uklopio u jezik jer je došao da popuni
prazninu koju je stvaralo nepostojanje zvučnog parnjaka glasu *č*. U malobroj-
nim primerima kao *sržba* < *srčba*, *naružbina* < *naručbina* razvilo se *ž* jednače-
njem po zvučnosti. Međutim, u čakavskim govorima, gde u načelu nema
zvučnih afrikata, nije se pojavilo ni *ž*.

Konsonant *z* (*dž*), izgubljen u doba pre prvih pisanih spomenika, pojavio
se ponovo u mnogim štokavskim govorima, uglavnom istočnijim i južnijim.
U kosovsko-resavskim i prizrensko-timočkim govorima *zv-* je dalo *zv-*
(*zvono*, *zvezda*), u Dubrovniku *zora* > *zora*, dok u banatskim i pojedinim
crnogorskim govorima ovaj suglasnik dolazi u pozajmljenicama. Prisustvo

ʒ<z u jednom ili dva primera zabeleženo je i u znatnom delu kajkavštine. I ovaj se glas u sistemu dobro drži, popunjavajući upražnjeno mesto zvučnog parnjaka konsonantu c.

Uglavnom od XVII v. gubi se konsonant *h* u većini štokavskih govora, mnogim kajkavskim i ponekom čakavskom (u dubini hrvatskog kopna): *ačina*, *oladiti*, *vr*. Položaj tog konsonanta u sistemu bio je oslabljen time što mu je nedostajao zvučni parnjak. U međuvokalskom položaju na mestu ispalog *h* obično se javilo *v* ili *j*: *suva*, *suvo* (i analogijom *su*), *proja*, *streja*. U glavnini čakavskih govora, u mnogim kajkavskima, kod Muslimana i u pojedinim periferijskim štokavskim predelima (npr. Dubrovnik, delovi Crne Gore) čuva se *h*, i to u predelima bližim moru sa izvornim velarnim izgovorom, a u dubini kopna u faringalnoj varijanti, s oslabljenom frikacijom. U mnogim govorima na čakavskom severozapadu (uz obale Kvarnera i u Istri), javio se, kao i u susednim slovenačkim govorima, konsonant *ɣ* (zvučni parnjak glasu *h*), i to kao rezultat izmene artikulacije suglasnika *g*: *noɣa*, *ɣotovo*. U književnom jeziku štokavaca u XVIII v. glas *h* je često izostavljan, u skladu s narodnim izgovorom. I Vuk je u početku pisao *h* samo u stranim rečima, da bi ga uveo i u domaćim rečima 1836, pošto ga je našao u Dubrovniku, u Boki kotorskoj i u zapadnim krajevima Crne Gore.

U grupama *konsonant + j* nastalim ispadanjem nekadašnjeg slabog poluglasa izvršilo se novo jotovanje, uglavnom od XVI do XVIII v., s varijacijom vezanom za dijalekte i za razlike među konsonantima. Njegovi rezultati se po pravilu poklapaju s onima dobivenim u starom (praslovenskom) jotovanju izvršenom u primarnim sledovima *konsonant + j*: *lj>ľ* (*veselje>veseľe*), *nj>ň* (*branje>braňe*), *tj>ć* (*bratja>braća*, *listje>lišće*), *dj>ď* (*predgrade>predgraďe*, *grozdje>grožďe*), *pj*, *bj*, *mj*, *vj>pl̥*, *bl̥*, *ml̥*, *vl̥* (*snopl̥e*, *robľe*, *grml̥e*, *zdravl̥e*). Najčešće su izostale promene u grupama *sj*, *zj*, *rj* (*klasje*, *kozji*, *primorje*), gde su rezultati starog jotovanja (*š*, *ž*, *r'>r*) u međuvremenu bili izgubili karakter mekih konsonanata, i u grupama *čj*, *žj*, *šj* (*naručje*, *božji*, *Orašje*), kakvih u praslovenskom nije bilo. Područje novog jotovanja obuhvata celu štokavštinu i većinu čakavskih i kajkavskih govora, ali obim same pojave nije svugde jednak. Na mnogim stranama ona izostaje u vezi s labijalima, dok je u grupama *lj>ľ* i *nj>ň* najraširenija. U mnogim štokavskim ječavskim govorima ona zahvata i grupe *sj>ś* (*šutra*) i *zj>ž* (*koži*). U književnom jeziku novo jotovanje je zastupljeno u relativno širokom obimu u većini štokavskih govora, uključujući i maternji idiom V. Stefanovića Karadžića.

U štokavskim ječavskim govorima rašireno je i tzv. ječavsko jotovanje u sledovima *konsonant + grupa* je nastala od kratkog jata, a s rezultatima jednakim onima u novom jotovanju: *ljepši>ľepši*, *njemački>ňemački*, *tjerati>ćerati*, *djevojka>ďevojka*, *pjesma>pľesma*, *bježi>bl̥eži*, *mjera>mľera*, *vjera>vľera*, *sjeme>śeme*, *izjesti>ižesti*. I ovde je promena najraširenija kod sonanata *l* i *n*, nešto manje česta kod dentalnih ploziva *t* i *d*, a znatno reda kod labijala i frikativnih dentala *s* i *z*. Između ječavskih govora razlike u ovom pogledu su velike, a česta je i nesaglasnost u ponašanju raznih leksema koje

pripadaju istoj glasovnoj kategoriji. U južnijim jekavskim govorima, pre svega u Crnoj Gori i susednim predelima, obim jekavskog jotovanja obično je veći nego drugde.

U mnogim govorima duž jadranske obale konsonant *l* prešao je u *j* (*boje, jubi*), u čemu se ogleda uticaj venecijanskog dijalekta ital. jezika. Slična promena je zabeležena sporadično i u govorima bosansko-hercegovačkih Muslimana. U raznim kajkavskim govorima *l* se pretvaralo u *l'* ili se čak jednalo sa *l* (*zemla, kral*). Sonant *ŋ* je u nekim kajkavskim govorima, na otoku Susku i kod jednog dela Muslimana u dolini Neretve davao *n* (*negov*). Ponegde je u tim zonama krajnje *-ŋ* prelazilo u *-jn* (*kojn*).

Konsonanti *č* i *ć* izjednačili su se ne samo u kajkavštini i u timočko-lužničkom dijalektu, gde je ta pojava stara, nego i kod većeg dela Muslimana, zatim u raznim govorima duž Jadrana (npr. Dubrovnik, Split), u delovima slavonskog dijalekta, ponegde u južnom Banatu, u Metohiji i drugde. Na mestu oba glasa obično se izgovara *ć* ili *č'* (*četiri, noć* ili *četiri, noć'*). Paralelno s odnosom *č* — *ć* ide uvek i odnos *ž* — *đ*, što znači da je rezultat jednačenja tu *đ* ili umekšano *ž'*. Podsticaj za jednačenje je najčešće dolazio iz neslovenskih jezika s kojima su odgovarajući govori imali žive kontakte, a od kojih nijedan nema dva reda alveolarnih ili palatalnih afrikata. Opozicija tipa *č*:*ć* uopšte je retka pojava u jezicima.

Tzv. čakavski izgovor, tj. jednačenje šuštačkih konsonanata sa piskavima (*š* = *s*, *ž* = *z*, *ć* = *c*), javlja se na mnogo mesta u primorju, najčešće na otocima i po gradićima. Po mišljenju mnogih autora, i ova pojava ima izvor u uticaju nekada prestižnog venecijanskog dijalekta ital. jezika.

Dosad konstatovane činjenice navode na zaključak da se konsonantizam u sh. govorima razvijao divergentno, u dva suprotna smera. Jedan od njih, koji se ogleda u tipičnim štokavskim govorima, može se nazvati autohtonim, dok je drugi obeležje sredina koje su imale snažne dodire sa neslovenskim jezicima. Taj drugi smer prisutan je u čakavštini, uglavnom i u kajkavštini, zatim u mnogim periferijskim štokavskim govorima i kod Muslimana. Autohtoni smer vodi povećanju broja fonema visoke tonalnosti (palatalnih i alveolarnih, manje dentalnih) i smanjenju inventara fonema niske tonalnosti (labijalnih i velarnih), dok je u periferijskim i muslimanskim govorima odnos obrnut. U prvom slučaju sistem se oslobađa fonema *f* i *b*, a uvodi se *ž*, *ž*, *š* i *ž*. U drugom slučaju čuvaju se *f* i *b*, ali nema zvučnih afrikata, uklanjaju se palatalni sonanti *l* i *ŋ*, dok se na mestu *č* i *ć*, ili *č* i *c*, javlja samo jedan glas. Najveće su razlike u oblasti afrikata, pa i odgovarajućih frikativnih suglasnika. Krajnji domet prvog smera nalazi se u nekim govorima u Crnoj Gori sa dvanaestočlanim sistemom: *s š ś — z ž ž — c ć č — 3 đ ž*, a najdalji domet drugog smera u pojedinim čakavskim govorima sa samo tri foneme u ovom sektoru konsonantizma: *š, ž, c* (*š* i *ž* su glasovi na sredini između *s* i *š*, *z* i *ž*). Uz to se samo u autohtonom smeru javlja težnja da svaki bezvučni opstruent ima uza se zvučnog parnjaka: naspram *c* i *ć* uvode se *ž* i *ž*, a neparni *f* i *b* se uklanjaju.

U velikoj većini primorskih govora, bez obzira na to kojem dijalektu pripadaju, krajnje *-m* u nastavcima fleksije zamenjuje se sa *-n*: *vidin*, *rukon*. U pojedinim čakavskim govorima na otocima i u Istri otpada *-l* u radnom pridevu: *dal* > *da*, *ubil* > *ubi*. U ponekim štokavskim i čakavskim govorima uz obalu na sličan način otpada infinitivno *-t*. U sve tri pojave dolazi do izražaja strukturalni uticaj romanskih idioma, koji na završetku reči u fleksionim nastavcima nemaju širok izbor konsonanata, tako da se ne javlja nikad *-m*, *-l* ili *-t* u takvom položaju. Te pojave, kao i čakavizam, pretvaranje *l* u *j* i neke druge, nazivaju se adrijatizmima (manje adekvatno dalmatinizmima), a nastale su uglavnom u doba mletačke vladavine nad mnogim predelima na istočnoj obali Jadrana.

U kajkavskim govorima i u omanjoj zoni na severozapadu čakavštine zvučni opstruenti na kraju reči prešli su u bezvučne: *led* > *let*, *nož* > *noš*. Pojava se geografski nadovezuje na stanje u slov. jeziku i dalje u nemačkom. Slični fenomeni, doduše često nedosledno ostvareni, zabeleženi su i ponegde na štokavskom tlu: u jekavskim govorima Bosanske krajine i susednih delova Hrvatske, u centralnoj Hercegovini, duž albanske granice u Crnoj Gori i Metohiji i drugde.

Prozodija. Sh. j. je iz praslovenskog nasledio složen prozodijski sistem u kojem su bili relevantni mesto akcenta, vokalski kvantitet (tj. kontrast između dužine i kratkoće) i ton (kontrast između silaznosti i uzlaznosti).

Vokali po poreklu dugi mogli su nositi tri razna akcenta: silazni $\hat{}$ (tzv. cirkumfleks), stari akut $\acute{}$ (na vokalima koji su ranije bili praćeni grkljanskim izgovorom; ovaj je akcenat u srpskohrvatskom bio kratak, ostvarivan ispočetka kao kratki uzlazni $\grave{}$) i neoakut $\tilde{}$ (dugi uzlazni, nastao pri kraju praslovenske epohe, najčešće prenošenjem akcenta sa sledećeg sloga pod određenim uslovima). Silazni se javljao samo u početnom slogu reči, a ostala dva akcenta u svim položajima. Uz to se na severozapadu u pojedinim kategorijama, gde je prvobitno stajao stari akut, pojavio tzv. neocirkumfleks — sekundarni dugi silazni akcenat. U kajkavštini, kao i u slov. jeziku, on je veoma čest i javlja se obično tamo gde je sledio slog sa dugim vokalom (koji se u kajkavskom skraćivao): *vīdiš*, *z rību* prema štokavskom *vīdiš*, *s rībōm*. U severozapadnočakavskim govorima takvih je primera daleko manje (karakteristični su prezenti kao *gīneš*), a drugde na srpskohrvatskom tlu oni izostaju.

Vokali kratki po poreklu, ako su stajali u početnom slogu, mogli su nositi silazni akcenat $\grave{}$, srodan sa dugim cirkumfleksom, ili uzlazni $\acute{}$, srodan s neoakutom. U ostalim položajima postojao je samo $\grave{}$. S tim se akcentom izjednačio i skraćeni stari akut. Međutim, u kajkavštini je $\grave{}$ u slogu ispred sloga u kojem je skraćena dužina najčešće produžen u neoakut (tip *dōbri* prema štokavskom *dōbrī*), i to pre jednačenja $\grave{}$ sa starim akutom, koji se u tom položaju odužio u $\hat{}$.

U stvorenom četvoroakcenatskom sistemu, silazni akcenti $\hat{}$ i $\tilde{}$ mogli su stajati samo na prvom slogu, osim u kajkavskom narečju i u severozapadnoj čakavštini, gde je postojao sekundarni $\hat{}$ i u unutrašnjim slogovima. Taj sistem nije bio dugog veka.

Sažimanja vokala stvorila su nove duge akcente, pored ostalih silazne van početnog sloga: *věncāš* < *věnbčaješb*, *věncāmo* < *věnbčajemo*. Novi dugi akcenti u mnogim položajima nastajali su i kompenzacionim duženjem posle gubljenja poluglasa u sledećem slogu. Kratki silazni akcenat se u takvom položaju još vrlo rano produžio u dugi silazni (*nōsb* > *nōs*), dok je ishod duženja drugog kratkog akcenta bio nejednak: *krāj̣b* > *krāj* u severozapadnoj polovini čakavštine i u severnim i ponekim jugozapadnim govorima slavonskog dijalekta, a *krāj̣b* > *krāj* na čakavskom jugoistoku i u južnim i jugoistočnim slavonskim govorima (verovatno i drugde na štokavskom tlu, gde je kasnije nestalo razlike između *ī* i *˘*), isto tako i *stāṛbci* > *stārci/stārci*, *děvōj̣bka* > *děvōjka/děvōjka*. U novostvorenom sistemu oba duga akcenta mogla su stajati u svim položajima; ujedno je stvorena i nova nepodudarnost među sh. dijalektima (mnogobrojne druge dijalekatske razlike vezane za kompenzaciono duženje vokala ovde se ne mogu nabrajati).

Razlika između dvaju starih kratkih akcenata nije se, izgleda, sačuvala nigde. Oni su se sveli na jedan akcenat, koji se beleži znakom *˘*. Tako je stvoren sistem od dva duga akcenta, silaznog i uzlaznog, i jednog kratkog, bez tonskog obeležja, koji su svi mogli stajati u svakom položaju u reči (uporedi *zlāto*, *věncāmo*, *věncā*, *strāža*, *zabrānen*, *letī*, *žāba*, *ostāvi*, *vodā*). I neakcentovani vokali iza akcenta, kao i oni u slogu neposredno pred akcentom, mogli su biti dugi ili kratki, tako *žābe* množina: *žābē* genitiv jednine, *izvezēš* (vožnja): *izvēzēš* (ručni rad).

Tendencija uprošćavanja sistema, koja se ogleda u svođenju nekadašnjih dvaju (odn. prvobitno čak triju) kratkih akcenata na jedan, nastavila je da deluje i kasnije, doduše zahvatajući sada samo delove područja sh. jezika.

U glavnini štokavskih govora, u mnogim čakavskima i dobrom delu kajkavskih izjednačila su se dva duga akcenta, čime je sistem sveden na jedan dug i jedan kratak akcenat, bez relevantnih tonskih obeležja. Takvo stanje i danas postoji npr. u skoro svim čakavskim govorima na Kvarnerskim otocima i u pojedinim krajevima na jugu i jugoistoku Crne Gore.

Uprošćavanje sistema postizano je i ukidanjem kvantiteta. Još vrlo rano skraćene su posleakcenatske dužine u kajkavštini. Kasnije je slična promena zahvatila pretežni deo čakavskog narečja, severnoslavonske govore, kosovsko-resavski dijalekat i većinu smederevsko-vršackih govora. Na raznim drugim stranama posleakcenatske dužine su se skraćivale samo u nekim položajima, a ponegde su se našle na udaru i predakcenatske dužine. Međutim, u prizrensko-timočkoj oblasti, u Pomurju i ponegde u Istri, ukinut je i kvantitet pod akcentom, čime je stvoren sistem sa samo jednim akcentom, sličan onome u rus. jeziku. Takve je prirode i akcentuacija u rum., bug. i novogrč. jeziku, a takva je bila i svuda u mak. i alb. jeziku (doduše, ona se kasnije izmenila u zapadnomakedonskim i severnoalbanskim dijalektima). Prizrensko-timočka oblast je i u ovom pogledu deo balkanskog jezičkog saveza. Da je ona u taj savez ušla srazmerno kasno, vidi se po tragovima nekadašnjeg kvantiteta u vokalskoj boji *e* i *o* u mnogim govorima prizrensko-

-južnomoravskog dijalekta. Očigledno se kvantitet izgubio tek pošto su se razvile razlike u boji između dugog i kratkog *e*, odn. *o*. U bug. i mak. jeziku nema ničeg sličnog. Značajno je i to što su poneka prenošenja kratkog akcenta, npr. u vranjskom kraju i u krašovanskom govoru, izvršena pre gubljenja kvantiteta.

U najvećem delu srpskohrvatskih govora došlo je do prenošenja akcenta za jedan slog ka početku reči. Takva je promena izostala samo u pet periferijskih područja: u uskoj zoni na severozapadu kajkavskog narečja, u većini čakavskih govora, prvenstveno onih bližih moru, u delovima Boke kotorske, u tri plemena severoistočno od Titograda i u pretežnom delu prizrensko-timočke oblasti. Prenošnje ima veoma nejednak obuhvat. Ponegde, najčešće u susedstvu pomenutih područja, zahvaćen je " na krajnjem slogu u tipu *svilā*, obično i u tipu *sestrā*, eventualno i u tipovima *nārōd*, *potōk*. Drugde je prenošenje zahvatilo znatno više, a u novoštokavskim govorima prenesen je svaki akcenat koji se nalazio van početnog sloga: *sestrā*>*sèstra*, *ostāvi*>*òstavi*, *kolāč*>*kòlāč*, *zabrānen*>*zàbrānen*, tako i *svilā*>*svila*, *klēčmo*>*klēcimo*. Na prenošenje ili neprenošenje akcenta utiče u raznim govorima nekoliko činilaca: akcenat se lakše prenosi sa krajnjeg sloga (*potōk*) nego s unutrašnjeg (*ostāvi*), lakše s otvorenog krajnjeg (*svilā*, *sestrā*) nego sa zatvorenog (*nārōd*, *potōk*), lakše kad je kratak nego kād je dug, lakše kad mu prethodi dužina (*svilā*, *klēčmo*) nego kad mu prethodi kratkoća (*sestrā*, *zabrānen*). Prva dva činioca svode se na tendenciju bežanja akcenta od kraja reči, a druga dva svedoče da je dužina pogodnija da nosi akcenat nego kratkoća. Bogat spektar konkretnih stanja u govorima uvećan je i time što rezultat prenošenja nije svuda isti. Tako *sestrā*, u zavisnosti od govora, daje *sèstra*, *sèstra* ili *séstra*.

Mnogo su ređa prenošenja koja preskaču jedan ili više slogova (npr. *zelenō*>*zèleno*), ili koja pomeraju akcenat ka kraju reči (npr. *jāgoda*>*jagōda*). Ponekad je akcenat kombinovanim prenošenjima ka početku i ka kraju reči fiksiran na određeno mesto u reči (Sredska kod Prizrena, severoistok kajkavštine, čakavski govori južno i istočno od Ogulina).

Nisu potpuno razjašnjeni uzroci svih akcenatskih pomeranja. Ipak, očita je težnja da se akcenat udalji od kraja reči, koji se u najtipičnijoj tonskoj liniji rečenice po pravilu izgovara niže i slabije od početnog dela reči. Prilikom prenošenja na prethodni slog u vidu uzlaznog akcenta radi se o anticipaciji visine i jačine zvuka, dakle o asimilaciji predakcenatskog sloga prema akcentovanom. Uostalom, u novoštokavskim govorima slog iza akcenta i danas nosi visok ton, ponegde (npr. u Vojvodini) čak često viši od tona pod samim akcentom.

O hronologiji akcenatskih promena zna se uglavnom malo. Doduše, iz činjenice da su velike štokavske migracije izvršene pretežno u XVI v. raznosile govore sa završenim novoštokavskim prenošenjem, zaključuje se da je to

prenošenje starije od migracija. S druge strane, akcenatski lik primera kao *seòba* (a ne *sèoba*) < *selbà* sugerira da je promena *l>o*, ostvarena pre god. 1400, prethodila prenošenju.

Nepodudarnosti među sh. dijalektima najveće su u strukturi akcentuacije. Oni na tom polju nemaju ničega zajedničkog svima. Sistem u kojem distinktivnu ulogu imaju mesto akcenta, kvantitet i ton, sačuvan je u govorima svih triju narečja. Isto tako, u sva tri narečja postoje govori sa distinktivnim mestom akcenta i kvantitetom, i samo sa mestom akcenta. U jednom kajkavskom govoru kombinuju se kvantitet i ton, u izvesnim kajkavskim i čakavskim idiomima distinktivan je samo kvantitet, a u štokavskom govoru Srednje izgubljene su sve distinkcije, akcenatske, kvantitetske i tonske.

Iz praslovenskog su nasleđena po tri osnovna akcentuacijska tipa: *a*), *b*), *c*) u skoro svim morfološkim kategorijama. Tako su imenice mogle imati *a*) akcenat na osnovi u svim oblicima (takve su bile npr. *potòk*, *kràva*, *kopìto* – primeri se ovde daju u starijem sh. liku), *b*) na nastavku (*bòb* < praslovensko *bobè*, genitiv *bobà*, *kolāč* < *kolāčè*, genitiv *kolāčà*, *ženà*, *staklò*), ili *c*) pokretni akcenat, na samom početku reči u jednim oblicima, a na nastavku u drugim (*sìn*, genitiv *sìna*, ali genitiv množine *sinòv*, instrumental množine *sìnmì*, množina *vòde*, ali jednina *vodà*). Slični odnosi vladali su i kod prideva: *a*) *stār*, *-a*, *-o*, *b*) *črñ* < praslovenski *črñè*, *črñà*, *črñò*, *c*) *živ*, *živà*, ali *živo*. Kod glagola su već praslovenske promene izmenile stanje stvarajući odnos *a*) *pàsti*, *pād(n)eš*; *stāviti*, *stāvīš*, *b*) *močī*, *mōžēš*; *nošiti*, *nōšīš*, *c*) *vēstī*, *vēžēš*; *veselīti*, *veselīš*. Ovi akcenatski tipovi uglavnom su se dobro čuvali u dijalektima. Od praslovenskog inventara ipak su u većini dijalekata iščezli pridevski tip *živ*, *živà* : *živo*; *bòs*, *bosà* : *bòso*, kao i tip *sādīti*, *sādīm* kod skupine glagola *i*-osnova sa dugim korenskim vokalom. Prvi je tip sačuvan u čakavštini i u mnogim zapadnijim štokavskim govorima, a drugi u kajkavskom narečju. Drugde se prvi tip oslonio na prideve koji su odranije imali jednak akcenat u oblicima kao *črñà* i *črñò* (dobiveno je, dakle, *živò* isto kao *živà*), dok je drugi tip pošao za glagolima kao *lūbīti*, *lūbīm* (dakle *sādīti*, *sādīm*). Praslovenski tipovi *črñèct*, *črñèca* i *slěpъcè*, *slěpъcà*, koji bi u novoštokavskom dali *črñac*, *črñca* i *slěpac*, *slěpca*, jednače se u korist drugog (dakle *črñca*, a ne *črñca*) izuzev u delu čakavskih ikavskih govora, gde je smer jednačenja suprotan (tamo je *slīpàc*, *slīvca* < *slīpca*). U velikom delu govora i u književnom jeziku iščezao je tip *krīlò*, množina *krīla* (odn. *krīlo*, množina *krīla*, uporedi književno *krīla*).

I većina alternacija u paradigmama dobro se sačuvala. Štaviše, postojeće alternacije prenošene su i na nov materijal. Tako je skok akcenta na kraj u lokativu jednine kod imenica muškog roda (*dār*, *dàra*, lokativ jednine *dáru*) osvojio širok krug imenica, u mnogim govorima čak i deo onih srednjeg roda (*zlàto*, *zlàta*, u *zlātu*). Početni kratki akcenat u 2. i 3. licu jednine aorista kao *òsedlā* (uz 1. lice *osèdlah*) preneo se npr. na oblike kao *pògledā* (uz 1. lice jednine *pògledah*). S druge strane, u prostranim predelima, prvenstveno na

istoku i jugu, gube se odnosi kao množina *šinovi*: genitiv množine *sinóvā*, dativ, instrumental, lokativ množine *sinòvima*, *gláva*: dativ *glāvi*, *lepòta*: akuzativ *lèpotu*, *mìlòst*: lokativ *u mìlòsti*. Značajno je da se tu svaki put uopštava akcenat nominativa. U pojedinim govorima, naročito onima u Crnoj Gori, primeri kao *pìtajū*, *ìgrajū* stiču akcenat ostalih oblika prezenta: *pìtajū*, *ìgrajū* kao *pìtām*, *ìgrām*. Neke su alternacije iščezle nestankom morfoloških nastavaka za koje su bile vezane. Tako su akcenatski odnosi 1. lice jednine prezenta *dòvedu* : *doveděš* ili 1. lice jednine *lūblū* : *lūbīš* uklonjeni zajedno s nastavkom *-u* u 1. licu jednine (ostaju ipak *hòcu* : *hòćeš* i *mògu* : *mòžeš*). U književnom jeziku i većini štokavskih govora nema starih nastavaka u instrumentalu i lokativu množine, pa ni odnosa tipa *lèda* : *zà lèdi*, *nà lèdi*, kakvi postoje u vojvođanskim i raznim drugim govorima svih triju narečja.

S uklanjanjem alternacija srodno je uopštavanje određenog kvantiteta vokala u pojedinim fleksionim morfemama. Tako je spojni vokal *e* u prezentu u mnogim govorima uvek dug, kao i vokali *i* i *a* u istoj funkciji, dok je npr. u nekim severozapadnim čakavskim govorima uopštena kratkoća toga *e*. U južnijim jekavskim predelima spojni vokali *i*, *u* i *a* u infinitivnoj osnovi dugi su u jednim oblicima, a kratki u drugima (*kìtila*, ali *mòlila*), dok su druge ti vokali uvek kratki (*kìtila* kao *mòlila*), tako da se kratkoća spojnog vokala pretvara u obeležje infinitivne osnove, dok je dužina takvog vokala odlika prezenta. Iz praslovenskog nasleđeno kvantitetsko dvojstvo u nastavku *-ama* u dativu, instrumentalu i lokativu množine (*bābāma*, ali *žēnama*) dolazi ne samo na pomenutom jekavskom području, nego i u šumadijsko-vojvođanskom dijalektu (drugde je zagospodarila kratkoća: *bābama* kao *žēnama*).

Morfologija. Praslovenski je, uprkos određenim uprošćavanjima, u načelu čuvao veoma složenu morfološku strukturu praindoevropskog jezika. Paradigme deklinacije i konjugacije bile su sastavljene od velikog broja oblika, a istovremeno je postojalo mnogo deklinacionih i konjugacionih vrsta, tako da su oblička obeležja iste kategorije (npr. nekog padeža jednine ili množine) u raznim vrstama često bila vrlo različita. Od praslovenskih vremena do danas razvoj je išao ka daljem uprošćavanju, ali je morfološki stroj jezika u celini ostao složen. Jedan gubitak bio je zajednički deklinaciji i konjugaciji u svim govorima: iščezla je dvojina (dual), posebna kategorija za označavanje dvaju lica ili dveju stvari (npr. praslovenski nominativ jednine *rodъ*, nominativ množine *rodi*, nominativ dvojine *roda*).

Od obličkih obeležja morfoloških kategorija najrasprostranjeniji su bili nastavci (npr. nominativ jednine *koń-b*: genitiv *koń-a*), zatim već pomenute akcenatske alternacije. Ređe su bile alternacije fonema u osnovi (*bъr-ati*; ali *ber-ešb*, *junak-ъ*, ali vokativ *junač-e*, nominativ množine *junac-i*), a najređi supletivizam (jedinina *člověkъ*, ali množina *ludьje*). Svi ovi tipovi morfoloških sredstava postoje i danas, ali sa znatno izmenjenim konkretnim inventarom.

Deklinacija. Obuhvatala je po sedam padežnih oblika u jednini i množini i tri oblika u dvojini (nominativ jednak s akuzativom i vokativom, genitiv = lokativ, dativ = instrumental). Imenice su u svakom gramatičkom rodu imale po nekoliko vrsta promene, što ilustruje odnos između nominativa i genitiva jednine: u muškom rodu *rod-ъ, rod-a; syn-ъ, syn-u; gost-ъ, gost-i; kamy, kamen-e; slug-a, slug-y*; u srednjem rodu *sel-o, sel-a; telę, telęt-e; sęmę, sęmen-e; čudo, čudes-e*; u ženskom rodu *žen-a, žen-y; sol-ъ, sol-i; svekry, svekrъv-e; mati, mater-e*. Imenice sa genitivom jednine na *-a* pripadale su tzv. *o*-osnovama (tj. deklinaciona osnova tih imenica završavala se u indoevropskom prajeziku na *-o*), one sa genitivom jednine na *-u* tzv. *u*-osnovama, one sa genitivom jednine na *-i* tzv. *i*-osnovama, one sa genitivom jednine na *-e* tzv. *konsonantskim* osnovama, osim tipa *svekry*, koji je predstavljao tzv. *ū*-osnove, a imenice sa genitivom jednine na *-y* tzv. *ā*-osnovama. Imenice konsonantske i *ū*-deklinacije odlikovale su se okrnjenom osnovom u nominativu jednine.

Pojedine vrste imale su podvrste. U dvema najrasprostranjenijim vrstama razlikovale su se »tvrda« (*o-*, odn. *ā*-osnove) i »meka« promena (*jo-* i *jā*-osnove, kod reči gde je nastavku prethodio palatalni ili bar umekšani konsonant). Naspram *o, ъ*, odn. *ě* u tvrdoj promeni stajali su *e, ъ* i *i* u mekoj, dok je *y* imalo u mekoj promeni dva parnjaka, *ę* i *i*, zavisno od padeža (u sh. su odnosi *y : i* i *ъ : ъ* iščezli s jednačenjem odgovarajućih vokala, dok su odnose *ě : i* i *y : ę* uklonili kasniji analogijski procesi). Navedeni odnosi, proizašli iz posebnog razvoja praslovenskih vokala iza mekih konsonanata, bili su zastupljeni i kod zamenica i prideva.

Pridevske zamenice imale su posebnu promenu, a pridevi dve promene, u neodređenom vidu imeničku, po *o-/jo*-osnovama u muškom i srednjem rodu, a po *ā-/jā*-osnovama u ženskom rodu, i složenu u određenom vidu, gde su na oblike imeničke promene dodavani oblici zamenice **jb*, npr. u genitivu jednine *dobrajego*, složenom od *dobra + jego*. Participi i komparativi vladali su se kao pridevi, ali s posebnostima u izvesnim oblicima (osim kod pasivnih participa). Imeničke zamenice deklinirale su se na sasvim osoben način, i uz to s velikim međusobnim razlikama. Slična konstatacija vredi i za kardinalne brojeve.

Tokom vremena smanjen je broj deklinacionih tipova, odn. različitih nastavaka u istom padežu. Kod imenica je središnju ulogu igrao gramatički rod. U svakom rodu ostao je po jedan deklinacioni tip, najviše dva. Po pravilu su iščezavale manje raširene deklinacione vrste, a sačuvale su se one najobičnije, tj. (*j*)*o*-osnove u muškom i srednjem rodu i (*j*)*ā*-osnove u ženskom rodu. Po strani od procesa stapanja ostala je promena imenica ženskog roda *i*-osnova.

Deklinacione vrste imenica muškog roda, s jedinim izuzetkom *ā*-osnova, svedene su na jednu, čemu je bitno doprinela okolnost da su u skoro svim tim deklinacijama oba najvažnija padeža jednine, nominativ i akuzativ, otpadanjem *-ъ* i *-ь* ostali bez nastavka, tj. sa istim nastavkom *-∅*: *rodъ > rod, nožъ > nož, synъ > syn, gostъ > gost*. Uz to se oblik akuzativa jednine *kamenъ*

>*kamen* još od prvih pisanih spomenika oko 1200. javlja i u nominativu jednine. Doduše, ponegde su sačuvani i oblici za nominativ jednine kao *kamy/kami* i čak su prodrli u akuzativ.

U određenim tipovima muških imena od najranijih tekstova nalaze se nastavci *-o* i *-e* u nominativu jednine: *Rastko*, *Miho*, *Radoje*, *Vasilije*. Posebno su stajala imena kao *Andre*, genitiv *Andrete* s konsonantskom promenom.

Akuzativ jednine imenica muškog roda koje znače živa bića još u poznom praslovenskom počeo je uzimati oblik genitiva: *gospodina*, *koňa*, *Marka*. Retki ostaci starine kao *za koň*, *bijuć skot*, *zaklati brav* zabeleženi su u starim tekstovima, izuzetno u dijalektima. Ova promena nije zahvatila imenice muškog roda *ā-/jā*-osnova (*sluga*, *vojevoda*, *Boža*), koje dele sudbinu odgovarajućih imenica ženskog roda. S druge strane, u kajkavštini i u slavonskom dijalektu *-a* je u genitivu jednine bez predloga prodrlo i kod imenica koje ne znače živa bića: *daj mī noža*.

U genitivu i dativu jednine od samog početka se šire nastavci *-a*, odn. *-u* iz osnova na *-o/-jo*: genitiv *syna*, *gosta*, od XIV v. i *kamena*, dativ *synu*, *gostu*, *Andretu*. Međutim, u srednjem veku su se držali i tipovi genitiva *gosti*, *kamene*, *Andrete*. Tipova genitiva jednine *synu*, dativ *synovi* nema ni u najranijim sh. tekstovima, ali se meka varijanta nastavka *-ovi*, dakle *-evi*, javlja ponekad kod osnova na *-i* i na konsonant: dativ *putevi*, *Matetevi*.

U vokativu jednine sačuvani su do danas nastavci *o-* i *jo*-osnova: *sokole*, *mužu*. U instrumentalu jednine književni jezik čuva odnos *rodom* : *nožem*, ali se u mnogim dijalektima uopštava *-om* (*nožom*), a u ponekim drugima *-em* (*rodem*). Osnove na *-i* i na konsonant imale su *-ьмь*, ali se od prvih tekstova pojavljuje *-em* (*gostem*, *Andretem*), kasnije zamenjeno sa *-om* (*gostom*, *kamenom*; *-em* se čuva u prilogu *putem*). Od nastavka *u*-osnova *-ьмь* (*synьмь*) nema traga u tekstovima na sh. jeziku, uopšten je tip *sinom*. Međutim, u govorima Karaševaca i Svinice u rumunskom Banatu javlja se nastavak *-əm*, *-am* (<*-ьмь*, *-ьмь*), čak i kod *o*-osnova (*plugəm* ili *plugam* kao *sinəm*, *sinam* ili *gostəm*, *gostam*).

Stari nastavci u lokativu jednine *o-* i *jo*-osnova: *-ě* i *-i*, živi su samo u pojedinim kajkavskim i severozapadnijim čakavskim govorima (*va grade*, *na sviti*), dok je drugde uopšteno *-u* iz *u*-osnova (*u gradu*, *na koňu*, *na putu*, *na kamenu* kao *u domu*), čime su izjednačeni nastavci dativa i lokativa. Proces je uočljiv već u prvim tekstovima, ali se u srednjem veku upotrebljavaju i oblici kao *u Prizrěně*, *na križi*, *na puti*, *u kameni*.

Dvosložni hipokoristici muškog roda imaju u južnim i jugoistočnim jekavskim govorima promenu tipa *Pero*, genitiv *Pera*, dativ *Peru* itd., a u većem delu Srbije *Pera*, genitiv *Pere*, dativ *Peri*. U centralnoj i zapadnoj Hercegovini, u Bosni i Hrvatskoj u nominativu je *Pero*, a ostali padeži imaju nastavke *ā*-osnova: genitiv *Pere*, dativ *Peri* itd.

Imenice srednjeg roda imale su iste nastavke kao odgovarajuće imenice muškog roda s izuzetkom nominativa, akuzativa i vokativa, koji su kod *o-*

-osnova imali -o, kod *jo*-osnova -e, dok su se u konsonantskoj promeni završavali na -ę (> -e), odn. kod osnova na -s imali su -o. Ti su se odnosi zadržali, s tim što su ostali padeži doživeli istu sudbinu kao u muškom rodu. Tokom srednjeg veka oblici kao genitiv jednine *detete*, *imene*, dativi *vrěmeni*, *slovesi* i (sekundarno) *dětetevi* i lokativi *gospodstvě*, *u srci*, *na nebesi* povlačili su se pred takvima kao genitiv *děteta*, *imena*, dativ *vrěmenu*, *dětetu*, *slovu*, lokativ *gospodstvu*, *u srcu*, *na nebu*. Pri tom je izgubljeno -es- u jednini osnova na -s: mesto *nebo*, genitiv *nebese* sada je *nebo*, genitiv *neba*. Tako je kao trag konsonantske promene ostalo proširenje -et-, odn. -en- u većini padeža imenica starih osnova, na -t, odn. -n. I u instrumentalu jednine srednjeg roda dvojstvo -om/-em postoji i danas u književnom jeziku i u mnogim dijalektima, dok je u drugima uopšteno -om (*suncom*) ili, rede, -em (*mlekiem*).

Kod imenica ženskog roda uklonjena je promena *ū*-osnova. Te su imenice prišle osnovama na -ā (*svekrva*, *crkva*); jedino su se *krv* i *ľubav* priključile i-osnovama. U srednjem veku bili su živi oblici kao nominativ jednine *crky*/ *crki* ili akuzativ jednine *crkǫv*, *lokǫv*. Ponegde su ovi poslednji oblici prenošeni u nominativ. Od dveju imenica ženskog roda konsonantskih osnova, *mati* se približila ā-osnovama, a *děci*>*kći* i-osnovama. Obe su zadržale izvesne posebnosti, pre svega oblike u nominativu jednine na -i.

Osnove na -ā i -jā stopile su se u jedan tip. U većini dijalekata uopšteni su nastavci *jā*-osnova. U genitivu jednine, a takođe i u nominativu, akuzativu i vokativu množine, nastavak -e iz oblika kao *duše*<*dušę* istisnuo je još pre kraja XII v. -i < -y iz tipa *ženy*. Međutim, na čakavskom severozapadu (Istra, okolina Rijeke, deo Kvarnerskih otoka) u svim se tim oblicima nalazi -i: *duši* kao *ženi*. Dativ i lokativ jednine u većini govora imaju nastavak *jā*-osnova, tj. -i: *duši*, i takođe *ženi*. U mnogim govorima na severozapadu (severozapadnočakavski, deo kajkavskog narečja) i jugoistoku (kosovsko-resavski, prizrensko-timočki) pobedilo je -ě iz tvrdih osnova (*duše*, kao *žene*<*ženě*). Promene u oba smera prate se po srednjovekovnim tekstovima. U vokativu je skoro svuda zagospodario nastavak -o iz osnova na -ā: *dušo* kao *ženo*, ali kod većine imenica na -ica ipak u mnogim krajevima ostaje -ice: *Dušice*. U instrumentalu jednine nastavak -oję rano je pretvoren glasovnim promenama u -ov: *ženoję*>*ženoju*>*ženou*>*ženow* (glas *v* tada se još izgovarao kao bilabijalno *w*). Tako je i -eję u *jā*-osnovama dalo -ev, ali je taj nastavak već oko 1200. bio zamenjen sa -ov (*povelov*, 1189), da bi zatim u XIII v. zagospodarilo -om, prema muškom i srednjem rodu. Nastavak -ov čuva se danas samo na dva-tri otoka zadarskog arhipelaga. Međutim, u kajkavskom narečju i severozapadnoj polovini čakavskog, razvoj nije pošao od -oję već od rano sažetog -ę, kao u slov. i zapadnoslovenskim jezicima. Tamo je danas -u, -ę (zatvoreno *o*) ili -o, u zavisnosti od refleksa *ę*, odn. sa dodatim -m iz muškog i srednjeg roda, -um, -ęm ili -om (u primorju najčešće -un: *ženun*).

Srazmerno malobrojne imenice *jā*-osnova koje su iz duboke starine nasledile nominativ jednine na -i (*pustyńi*, *oldęji*, *sędęji* uz genitiv jednine na -ńę

odn. *-je*) imaju u sh. jeziku nominativ jednine usklađen s ostalom paradigmom: *pustiña, ladja>lada, sudja>suda* ili, prema crkvenoslovenskom, *sudija*.

Imenice ženskog roda *i*-osnova u načelu su sačuvale svoju promenu u jednini. U instrumentalu su ostala dva nasleđena nastavka, opšteslovenski *-bjo* (*kostbjo*, što glasovnim razvojem daje *košču*) i specifični sh. *-i* (*kosti*), za koji se pretpostavlja da je ostatak duboke starine. Prenošnjem *-om* ili *-m* iz drugih deklinacionih vrsta dobiveni su dijalekatski oblici kao *kostjom/koščom* ili *kostim*. U mnogim govorima na istoku i jugu Srbije ove su imenice bar delimično prešle u muški rod: *ňegov krov, vruč mas(t)*.

Dvojina se u štokavskom i čakavskom narečju dobro čuvala uglavnom do druge pol. XIV v. Spomenici iz sledeće epohe, do kraja XV v., svedoče o poremećenom razlikovanju dvojine od množine. Od XVI v. susreću se samo oblički ostaci dvojine sa značenjem množine. Među tragove dvojine spadaju nastavci *-u* i *-iju* u genitivu (ređe lokativu) množine i *-ma, -ima, -ama* u dativu i instrumentalu, kasnije i lokativu množine, kao i brojna konstrukcija tipa *dva brata* (i sekundarno *tri brata, četiri brata*) s nekadašnjim nastavkom *-a* za nominativ, i akuzativ dvojine muškog roda.

U čakavskim i kajkavskim govorima po pravilu nema ostataka dvojine među množinskim nastavcima. Međutim, u kajkavštini je, sudeći po pisanim spomenicima, dvojina bila živa u nekim značenjskim kategorijama u XVI v., delimično i u XVII v. Ponegde u tom narečju i sad žive okamenjene dvojinke konstrukcije tipa *dve lete*.

U muškom rodu nastavak *-i* iz nominativa množine osnova na *-o/-jo* proširio se na sve imenice. Nastavci *u*-osnova: *-ove* (*synove*), *i*-osnova: *-je* (*gostje*) i konsonantskih osnova: *-e* (*kamene, vlastele, Bošnjane*), potvrđeni u srednjovekovnim tekstovima, donekle i nešto kasnije, danas su zastupljeni prvenstveno u timočko-lužničkom dijalektu. Nastavak *-je* bio je u srednjem veku čest i kod imenica *jo*-osnova: *mužje, carje*. Prepravljanjem *-ove* u *-ovi* vrlo je rano preosmišljen element *-ov-*, koji se nalazio i u genitivu množine *u*-osnova na *-ov* (*synov*). Taj je element u štokavštini od XII v. postao obeležje množine u celini kod većine jednosložnih i manjeg dela ostalih imenica (*volovi, jastrebovi*; uporedi genitiv *volova*, dativ *volovima*). Uz meke osnove dolazi varijanta *-ev-* (*znojeve* već početkom XIII v.).

Imenice sa dodatim individuativnim sufiksom *-in* u jednini imale su u množini uglavnom nastavke konsonantskih osnova: *građanin*, množina *građane*. I kod nekih drugih imenica razvio se supletivizam: *č(l)ovčēk — ľudje*, kasnije *ľudi, brat — bratja>braća, vlastelin — vlastela*.

Imenice srednjeg roda imale su i u množini oblike jednake onima kod odgovarajućih imenica muškog roda, opet s izuzetkom nominativa, akuzativa i vokativa množine, čiji je nastavak bio i ostao *-a*.

Imenice s nekadašnjim osnovama na *-s* i u množini su rano izgubile *-es* (*slova*, a ne *slovesa*). Ipak, neke imenice čuvaju i duže oblike, najčešće s posebnim značenjima: *čudesā, nebesā, t(j)eleśa*. U srednjem rodu veoma se

raširio supletivni odnos između jednine i množine: *děte* — *dě(t)ca*, *siroče* — *siročad*, *prase* — *prasci*, *gušče* — *guščići*. Imenice *oko* i *uho* uopštile su u službi množine nekadašnje supletivne imenice ženskog roda sa dvojinskom promenom: *oči*, genitiv *očiju*, dativ *očima* itd.

Imenice osnova na *-ā* imale su u nominativu, akuzativu i vokativu množine *-y*, a *jā*-osnove *-ę*. Već u najranijim tekstovima uopšteno je *-e* < *-ę* (*župe* kao *paše*). Ipak, i ovde se uopštilo *-i* < *-y* u onim severozapadnočakavskim govorima koji imaju *-i* u genitivu jednine. Osnove na *-i* zadržale su svoje *-i*.

Nastavci za vokativ množine jednaki su onima u nominativu množine.

U akuzativu množine osnove na *-o* muškog roda, kao i osnove na *-ā*, imale su nastavak *-y*, a *jo*-osnove muškog roda i *jā*-osnove nastavak *-ę*. I ovde je to dvojstvo najčešće uklonjeno uopštavanjem *-ę* (> *-e*). Već prvi tekstovi sadrže oblike na *-e* mesto *-y* (*novake*, *molitve*). Ipak, nastavak *-i* < *-y* uopšten je u dva perifernijska areala: u severozapadnim i mnogim centralnim čakavskim govorima, i u prizrensko-timočkoj oblasti, ponegde i u kosovsko-resavskom dijalektu.

U praslovenskom se genitiv množine ogromne većine imenica završavao na *-ъ* ili *-b*. U najranijim sh. tekstovima redovno se piše *-b*: *vlahъb*, *sinovъb*, *městъb*, *tisučъb*. Takvo se *-b* po pravilu nije izgovaralo; u latiničkim izvorima od XIV v. čuvaju se oblici kao *apostol*, *zidov*, *godišť*, *žen*, a u čakavskom i kajkavskom narečju takve forme i danas preovlađuju. I u štokavštini one su bile obične, a sad ih ima uglavnom u slavonskoj Posavini, dok su drugde na štokavskom tlu iščezle ili sačuvane sporadično u ponekim primerima, najčešće u brojnim sintagmama kao *sedam stotin*. Međutim, u srpskim ćirilskim spomenicima XIV v. bilo je često udvojeno pisanje krajnjeg *b*: *od krъstъbb*, *dinarъbb*, *rupъbb*. Ovakvo se *-bb* očito izgovaralo kao dugi poluglas. Krajem XIV v. i početkom XV v., u doba prelaska poluglasa u *a*, u štokavskim tekstovima javlja se *-a*: *župa*, *dukata*, *sinova*. I danas je *-ā* osnovni nastavak genitiva množine u štokavštini. Izgleda da se tu dugi krajnji poluglas čuvao u nekim položajima, dok se u drugim narečjima redovno skraćivao i gubio. Iz tih položaja taj je nastavak na štokavskom tlu prešao i u ostale. Pojedinih tog procesa još nisu utvrđene. Uostalom, iako je ovde izneto tumačenje najverovatnije, o poreklu »zagonetnog« *-ā* u genitivu množine postoje u nauci i mnoga druga, uzajamno oprečna shvatanja.

Zetsko-južnosandžački govori imaju u genitivu i lokativu množine nastavak *-āh*, koji, uglavnom u zavisnosti od glasovnih promena, u raznim govorima glasi i *-ā̃*, *-āh*, *-āg*, *-ā*.

U čakavskom i kajkavskom narečju nema nastavka *-ā* u genitivu množine, ali često u muškom rodu dolazi *-ov* iz *u*-osnova (tip *sinov*), kao i u posavskom slavonskom i mnogim starijim štokavskim tekstovima.

Nastavak u genitivu množine *i*-osnova *-ī* < *-bjb* zadržao se kod odgovarajućih imenica ženskog roda (*stvari*, *noći*). Kod nekadašnjih imenica *i*-osnova muškog roda takođe ima ostataka starog stanja: *ludī*, često (bar u

dijalektima) i *crvi*, *puti*. Ekspanzijom nastavka *-i*, dobiveni su oblici kao *měšēcī*, *svadbī*, *kaznī*.

U mnogim štokavskim govorima čuvaju se stari nastavci za genitiv dvojine kod imenica što znače organe koji se javljaju u parovima: *nogu*, *ruku*, *očiju*, *ušiju*. Oblici kao *noktiju*, *gostiju*, *kokošiju* rezultat su daljeg širenja *-ju*.

Stari nastavci završavali su se u dativu množine na *-m* (*trgom*, *prijateľem*, *selom*, *ženam*, *ľudem*, *kostem*), u instrumentalu množine na *-mi* (*međami*, *synmi*, *ľudmi*, *rečmi*, *crkvami*) ili u *o/-jo*-osnova na *-y/-i* (*grady*, *kraľi*, *drěvy*, *poľi*), a u lokativu množine na *-h* (*vojnicěh*, *koňih*, *měštěh*, *srcih*, *poklisareh*, *rukah*, *rečeh*, *vrěmeneh*). U kajkavštini i na čakavskom severozapadu ovakvo se stanje uglavnom održalo, dok je drugde zamenjeno sistemima sa smanjenim brojem različitih padežnih oblika. Podsticaj za prekrajanje došao je od stapanja dvojine sa množinom. Kad su oblici dativa i instrumentala dvojine na *-ma* dobili množinsko značenje, istoznačnosti dativa *rukam* = *rukama* i instrumentala *rukami* = *rukama* dovele su i do međusobnog zamenjivanja oblika kao *rukam* i *rukami*, tj. do nerazlikovanja dativa i instrumentala množine. Kod osnova na *-o/-jo* dolaze od XVI v. oblici tipa *sinovim*, *ustimi*, *grešnicima* sa *-i* iz instrumentala množine i dodatim *-m* iz dativa, ili *-mi* iz instrumentala drugih imeničkih vrsta, ili *-ma* iz dativa i instrumentala dvojine. Ti su nastavci osvojili i osnove na *-i*: *kostim*, *koristimi*, *bolestima*. Kasnije su u većini štokavskih govora uopštene forme na *-ma* (*koňima*, *međama*), a u mnogim zapadnijim štokavskim govorima na *-m* (*ľudim*, *ženam*). U severnijim štokavskim govorima, kao i jugoistočnijoj čakavštini, ima dosta ostataka starijih neizjednačenih oblika u dativu i, naročito, instrumentalu (i lokativu) množine.

Posle otpadanja *-h* jednačenje je zahvatilo i lokativ množine: lokativi kao *koňi* < *koňih* i *gradovih* (s analoškim *-ih* iz mekih osnova mesto starijeg *-ěh*) više se nisu razlikovali od instrumentala kao *koňi*, *gradovi*. Na krajnje *-i* u oba padeža počelo se dodavati *-m*, *-mi* ili *-ma*. To se prenelo i na ostale imenice, što je vodilo izjednačenju oblika dativa, instrumentala i lokativa množine. Međutim, u dugom jugoistočnom pojasu, od Crnogorskog primorja do rumunske granice, lokativ množine se izjednačio sa genitivom, npr. zetski *po brdāh*, kosovsko-resavski *po brda*, pod dvostrukim uticajem stare jednakosti genitiv = lokativ u dvojini i u zameničko-pridevskoj promeni.

Imenice na *-an* (*-in*) čuvale su u srednjem veku veoma arhaične oblike dativa, instrumentala i lokativa množine tipa *Dubrovčam* (od *Dubrovčanin*), *Bošnjami* (od *Bošnjnin*), *građah* (od *građanin*).

Glavnu inovaciju kod ličnih zamenica čini obrazovanje sistema enklitika u tri zavisna padeža. Praslovenskim dativskim enklitikama *mi*, *ti*, *si* pridružile su se *mu* i *joj*, zatim *me*, *te*, *se*, *ga*, *ju* (*je*) u akuzativu i *me*, *te*, *se*, *ga*, *je* u genitivu (oblici enklitika 3. lica znatno variraju u dijalektima). U množini se javilo *nas*, *vas*, *ih* u genitivu i akuzativu, a *nam*, *vam*, *im* u dativu severozapadno od crte Boka kotorska—južni Banat, dok su jugoistočno odatle u dativu množine u funkciji enklitika sačuvani oblici *ni*, *vi* < *ny*, *vy*, a u akuza-

tivu su stvoreni *ne*, *ve* (po obrascu *mi* : *me* = *ni* : *ne*). Uglavnom samo na istoku prizrensko-timočke oblasti i u akuzativu se kao enklitike čuvaju *ni*, *vi*. Nabrojene enklitike mahom su nastale od starih akcentovanih oblika modifikacijom funkcije ili glasovnim krnjenjem (npr. *jega* > *ga*).

Promene u akcentovanim oblicima navedenih padeža, kao i u lokativu, pretežno se svode na zamenjivanje jednosložnih formi dvosložnima. Mesto dativa i lokativa *mně* i akuzativa *me*, *te*, *se*, *i/n* došlo je *meni*, *mene*, *tebe*, *sebe*, *ńega*, a mesto dativa *nam*, *vam*, *im* i lokativa *nas*, *vas*, *ih* u većini štokavskih govora *nama*, *vama*, *ńima*. Zapadno od linije Boka kotorska—zapadnobačko Podunavlje stari oblici akuzativa jednine živi su kao relikv u sintagmama s predlozima: *ná me*, *zá te*, *prědā n*.

U promeni lične zamenice 3. lica, čija je paradigma u praslavenskom sklopljena od oblika dveju starih zamenica, pokaznog *on-*: onaj (u nominativu) i anaforske *j-* (u kosim padežima), početno *j-* je (osim u enklitikama) zamenjeno glasom *ń*, nastalim u vezi s predlozima *kъ(n)*, *съ(n)*, *въ(n)*: *kъn jemu* > *kъ ńemu*, a zatim prenetim i na druge slučajeve: *ńemu*, *ńega* mesto *jemu*, *jega* itd. pa onda i *ńegov* mesto starijeg *jegov*.

U nominativu jednine lične zamenice 1. lica jednine (uporedi staroslavenski *azъ*) otpalo je u sandhiju *-z*, a na početku reči se učvrstilo protetičko *j-*, te je dobiven oblik *ja*. Oblik *jaz* sačuvao se ponegde u kajkavštini i mestimično u čakavštini zadrarskog otočja.

Stariji praslavenski oblici današnjih zamenica (*t*)*ko* i *što* bili su *kъ* i *čъ*, na šta je dodavana partikula *-to*, srodna s pokaznom zamenicom *to*. Dalje je *kъto* dalo *kto* i, vrlo rano, metatezom *tkeo*, dok je uprošćavanje grupe *tk-* u *k-* u većini štokavskih govora skorašnja pojava. Oblik *što* dobiven je od *čto* promenom *čt* > *št* kao u tipu *počten* > *pošten*. Forma *šta* je po poreklu genitiv, koji se pojavio da zameni stariji anomalni genitiv *česa*. U većini govora danas je genitiv *čega*, sa *-ga* iz promene pridevskih zamenica, ali se *česa* čuva u kajkavštini i čakavštini, te u pojedinim zapadnijim i južnijim štokavskim govorima.

U procesu stapanja triju promena — zameničke, kao i imeničke i složene pridevske — najčešće su pobeđivali prvobitni zamenički nastavci. Još pre XIII v. sažeti nastavci složene promene kao *-aga* < *-ajega* u genitivu (akuzativu), *-umu* < *-ujemu* u dativu i *-ěm* < *-ějemeъ* u lokativu jednine muškog i srednjeg roda zamenjeni su zameničkim nastavcima: mesto *mladaga*, *mladumu*, *mladěm* došlo je *mladoga*, *mladomu*, *mladom* kao *toga*, *tomu*, *tom*. Istisnuti su i stari nastavci imeničke promene u većini padeža. U genitivu i lokativu jednine te dativu i lokativu množine ovo je značilo ukidanje nasleđenog razlikovanja nastavaka neodređenog vida po rodovima. Tako su u dativu množine oblici *mladom* za muški i srednji rod i *mladam* za ženski rod zamenjeni sa *mladěm* (kao *těm*) za sva tri roda. Vidska razlika u nastavcima delimično se održala samo u jednini muškog i srednjeg roda: neodređeni genitiv (akuzativ) *mláda*, dativ i lokativ *mládu* prema određenom *mlādōg(a)*, *mlādōm(u)*, uglavnom u zapadnijim i središnjim štokavskim govorima.

Jedino u nominativu (akuzativu) jednine muškog roda svuda je poznat odnos tipa *mlād : mlādī* (<mladъ : mladъjь). To ipak ne znači da je u ostalim padežima nestalo razlikovanja pridevskog vida. Ono se ogleda u akcentu kod mnogih prideva (*mlādo : mlādō, stāro : stārō*) i u kvantitetu pojedinih nastavaka (neodređeni vid *gòtovo* : određeni *gòtovō*) tamo gde ta razlika nije zbrisana skraćivanjem neakcentovanih dužina.

I kod prideva i zamenica odnos *o : e* između tvrde i meke promene uglavnom se održao u muškom i srednjem rodu (*dobro : loše, ovoga : mojega, malom : mañem*; forme kao *lošo, mojoga*, dativ i lokativ *mañom* su dijalekatske). U ženskom rodu i tu je uopšteno *o*: *mojoj* mesto *mojej* po analogiji prema *ovoj*, u instrumentalu jednine *-om* (*dobrom, trećom*), istog porekla kao kod imenica. U instrumentalu jednine muškog i srednjeg roda i u genitivu, dativu, instrumentalu i lokativu množine jedni govori su uopštavali nastavke stare tvrde zameničke promene sa *ě* (tip *těm, těj* itd.), a drugi nastavke meke zameničke promene sa *i* (tip *našim, naših* itd.): jekavski *našijem, dobrije(h)*, kosovsko-resavski *s dobrem čovekem*, genitiv množine *moje sinova*, ali u drugim govorima, pa i novoštokavskim, po njima i u književnom jeziku *s dobrim čov(j)ekom, moji(h) sinova*.

U genitivu (akuzativu) jednine muškog i srednjeg roda sh. i slov. jezik vrlo rano su zamenili praslovensko *-go* nastavkom *-ga*, s vokalom *-a* preuzetim iz imeničke *o*-deklinacije: *dobroga, mojega* kao *čblověka, sela*. Međutim, to *-a* nije imalo distinktivnu funkciju jer je oblik i bez njega bio različit od svih drugih. Stoga se *a* u velikom delu govora, mahom štokavskih, shvatilo kao neobavezan dodatak (pokretno *a*) i počelo je otpadati: npr. *dobrog* pored *dobroga*. Posle izjednačenja nastavaka dativa i lokativa jednine kod imenica u glavnini štokavskih govora počela se gubiti značenjska razlika između dativa kao *dobromu* i lokativa kao *dobrom*. Tako se *-om* (*-em*) pojavilo i u dativu, a *-omu* (*-emu*) i u lokativu. Time je i *-u* postalo pokretno. Međutim, u kajkavštini, čakavštini i nekim zapadnijim štokavskim govorima čuva se razlikovanje dativa na *-omu, -emu* i lokativa na *-om, -em*. Pokretno *-e* u štokavskim oblicima kao *dobrome, time, ñome* vodi poreklo, izgleda, od prastare partikule *-že, -ž* (u srpskohrvatskom > *-re, -r* : *jere* i *jer*), koja je odranije imala dva lika, sa *-e* i bez njega.

U štokavskim govorima oblici množine u pridevsko-zameničkoj promeni mahom idu naporedo s imeničkim. Tako je u nominativu i akuzativu množine ženskog roda, kao i u akuzativu množine muškog roda uopšteno *-e* iz mekih osnova: *dobre* mesto starijeg *dobry* (na čakavskom zemljištu ti padeži imaju *-i* tamo gde ga imaju i odgovarajuće imenice). Oblici u dativu, instrumentalu i lokativu množine se izjednačuju: mesto starijih nastavaka za dativ množine *-ěm/-im*, instrumental *-ěmi/-imi* i lokativ *-ěh/-ih*, dobijeni su oblici kao *dobrim, dobrijem*, ili *dobrima, dobrijema, dobrema* (sa dvojinjskim *-ma*, kojem podršku daju imenice) u sva tri padeža. Ipak, u zetsko-južnosandžackim i kosovsko-resavskim govorima, lokativ množine je najčešće, kao i kod imenica, jednak sa genitivom: zetski *po onijeg brdä* kao *od onijeg brdä*,

kosovsko-resavski *po one brda* kao *od one brda*. Kod zamenica i prideva ovo predstavlja čuvanje starine. Kajkavski govori i severniji čakavski uglavnom čuvaju starije oblike na *-em*, *-im* u dativu množine, *-emi*, *-imi* u instrumentalu i *-eh*, *-ih* u lokativu.

Prastari kontrast između upitnih zamenica na *k-* i relativnih na *j-* (*kŕto*, *kŕjb* : *jŕ(že)*, *kakŕ* : *jakŕ*, *kolikŕ* : *jelikŕ* itd.) uklonjen je uopštavanjem oblika na *k-*. Ostaci zamenica na *j-* nalaze se u promeni lične zamenice *on* (*ju*, *joj*, *je*, (*j*)*ih*, pa i *nega*, *niŕh* itd.), u vezniku *jer* < *ježe*, pridevu *jak* (od relativne zamenice *jakŕ*: kakav) i dr.

Nekadašnja pokazna zamenica za blizinu *sb* (kasnije sh. *saj*) zamenjena je pre kraja XVI v. starom zamenicom *ovŕ* (danas *ovaj* u književnom jeziku), koja se prvobitno upotrebljavala u korelativnim konstrukcijama kao *ovŕ... ovŕ... ili ovŕ... onŕ... : ovaj... onaj...* Trag iščezle zamenice predstavlja *-s* u priložima *danas*, *nočas*, *zimus* i dr., u značenju: ovoga dana, ove noći, ove zime.

Od pojedinačnih pridevskih zamenica treba da se pomenu: praslavenski *tŕ*, *ovŕ*, *onŕ* — u kajkavskom obično >*tê*, *ov*, *on*, u severozapadnom čakavskom >*tâ*, *ov*, *on*, u štokavskom najčešće s dodatim *-j(b)*: *taj*, *ovi*, *oni*, i dalje u mnogim govorima analogijom *ovaj*, *onaj*; praslavenski *vbŕb*, *vbŕsa*, *vbŕse* > *vas*, *vs*, *vse* — u većini govora nakon metateze *vas*, *sva*, *sve* i analogijom *sav* mesto *vas* u velikom delu štokavštine.

Komparativ i superlativ (koji se izvodi iz komparativa predmetkom *naj*) obrazuju se na dva načina: pomoću sufiksa *-j* (praslavenski nominativ i akuzativ jednine muškog roda *doržbjb* — u sastav oblika ovih padeža ulazilo je i dodato *-jb*) ili *-ěj* (*novějjb*). Oba tipa žive i danas: u književnom jeziku *draži*, *noviji*, s tim da je *ě* ispred *j* u većini govora dalo *i*. Međutim, van nominativa i akuzativa jednine muškog roda na *-bjb* ili *-ějjb* i nominativa i akuzativa jednine srednjeg roda imeničke promene na *-e* (*draže*, *novėje*) osnova je bila proširena sa *-bŕ-* : genitiv jednine muškog i srednjeg roda imeničke promene *doržbŕsa*, *novějbsa*, dativ *doržbŕsu*, *novějbsu* itd. Osobene nastavke imali su nominativ jednine ženskog roda na *-ši* (*doržbŕši*, složeno *doržbŕšija*) i nominativ množine muškog roda na *-še* (*doržbŕše*, složeno *doržbŕŕei*). Razvoj je brzo uklonio obe te anomalije. Proširenje *-ŕ-* je potisnuto (*dražega*, *novijemu*), a svi oblici nominativa danas imaju obične pridevske nastavke određenog vida: *draži*, *dražā*, *dražē*, množina *draži*, *dražē*, *dražā*. Formant *-ŕ-* nalazi se u sekundarno nastalim oblicima *lakši*, *lepši*, *mekši*. U kosovsko-resavskom dijalektu *-ŕ-* je običnije: *crnši*, *slapši*, a slično je u kajkavštini (*bolši*, *gorši*), gde se uz to bar delimično čuva formant *-ějš-* (*starěši*).

Iako povezani značenjem, brojevi su u gramatičkom pogledu veoma heterogeni. I sami kardinalni brojevi ponašaju se veoma nejednako. Jedina zajednička osobina bila im je promenljivost po padežima, a ona je tokom vremena pretežno uklonjena. Zadržao ju je u potpunosti samo broj *jedan* (staro *jedinŕ*, ženski rod *jedina* ili *jedbna*), koji se menja po pridevsko-zameničkoj

promeni (prvobitno po zameničkoj). Kod brojeva od 2 do 4 deklinabilnost je na štokavskom tlu bitno smanjena, a izgubljena je kod brojeva većih od 4. Brojevi *dva* i *oba* imali su posebnu dvojinsku promenu, oslonjenu na zameničku: praslovenski nominativ i akuzativ muškog roda *dъva*, ženski i srednji rod *dъvѣ*, genitiv i lokativ *dъvoju*, dativ i instrumental *dъvѣma*. Razvoj je vodio suprotstavljanju muškog i srednjeg roda, s karakterističnim vokalom *a* (*dva*, *dvaju*, *dvama*) i ženskog roda, s vokalom *ě* (*dvě*, *dvěju*, *dvěma*). U većini štokavskih govora lokativ se odvojio od genitiva i pridružio dativu i instrumentalu. Brojevi *tri* i *četiri* (stari nominativ muškog roda *trъje*, *četyre*, ženski i srednji rod *tri*, *četiri*) sklanjali su se uglavnom kao imenice *i*-osnova u množini. U štokavskom narečju nestalo je obličko razlikovanje rodova u nominativu, a u ostalim padežima je promena oslonjena na onu kod broja 2: *triju*, *četiriju*, *trima*, *četirma*. Kod svih ovih brojeva još od XV v. kosi padeži često se zamenjuju okoštanim nominativom i akuzativom: *sa dva prozora* je običnije nego *sa dvama prozorima*. Kod broja 3 toga je više nego kod 2, a kod 4 još više nego kod 3. Sasvim su izgubili promenljivost brojevi od 5 do 10, koji su se prvobitno sklanjali po jedninskoj paradigmi *i*-osnova: *pet*, genitiv = dativ = lokativ *peti*, instrumental *petju*. Time su ti brojevi od količinskih imenica (*pet ljudi* kao *mnoštvo ljudi*) pretvoreni u količinske priloge (*pet ljudi* kao *mnogo ljudi*). Nasuprot ovome, na čakavskom i kajkavskom tlu brojevi zaključno sa 10 zadržali su promenljivost. Množinski nastavci sa brojeva 3 i 4 preneti su na 2 (nestalo je *-ju* i *-ma*, mesto toga je *dveh*, *dvem*, *dvemi*/*dvih*, *dvim*, *dvimi*), a takođe i na 5—10 (genitiv i lokativ *petih*, dativ *petim*, instrumental *petimi*).

Kod brojeva od 11 do 19 bio je promenljiv prvi deo: praslovenski *jedinъ* na *desęte*, genitiv *jedinogo/jedъnogo* na *desęte*. Srastanjem delova brojnog izraza promenljivost se izgubila svuda u sh. jeziku. Glasovnim razvojem dobivene su forme kao *jedanaes(t)*, *jedanajs(t)*, *jedanes(t)*. Brojevi 20, 30 i 40 glasili su u praslovenskom (u muškom rodu) *dъva desęti*, *trъje desęte*, *četyre desęte*, gde je *desęti* dvojina, a *desęte* množina po konsonantskoj promeni. Gubljenju krajnjeg vokala doprinelo je ugledanje na desetične brojne izraze od 50 do 90, koji su u drugom delu imali genitiv množine *desętъ*: *pętъ desętъ* > *pedeset* itd. I ovde je izgubljena nekadašnja deklinacija (nema više oblika kao genitiv i lokativ *dъvoju desętu* itd.).

Broj *sto* sklanja se kao imenica srednjeg roda *o*-osnova. Ostatak nominativa i akuzativa množine nalazi se u složenicama kao *trista*. Dijalekatski oblici kao *dvijesti* čuvaju trag nominativa i akuzativa dvojine (praslovenski *dъvѣ sъtѣ*), a u srednjovekovnim tekstovima često dolazi *pet sat* ili slično (<*pętъ sъtъ*), dakle oblik genitiva množine. U brojevima 200, 300 itd. u drugom delu se uopštava okamenjeno *sta* ili *sto* (*dv(j)esta*, *sedamsto* itd.) ili se uvodi brojna imenica *stotina*.

Stara slovenska brojna imenica *tisuća* (praslovenski *tysqt'i*) zamenjena je pozajmljenicama u velikoj većini govora: u štokavštini i delu čakavštine najčešće *hilada* iz grčkog, u raznim čakavskim govorima *miľar* iz italijanskog,

ponegde u kajkavštini *jezero* iz mađarskog. Ipak se *tisuća*, naporedo sa *hiljada*, upotrebljava u književnom jeziku, poglavito u Hrvatskoj.

Redni brojevi su u gramatičkom pogledu pridevi određenog vida.

Zbirni brojevi *dvoje*, *troje*, *četvoro/četvero* itd., zatim tip *dvoji*, ženski rod *dvoje*, i brojne imenice *dvojica*, *trojica*, *četvorica*, *petorica* itd. pripadaju slovenskoj baštini, doduše s određenim preradama na sh. zemljištu. Razlika između formata -*or*- i -*er*- u brojevima kao *četvoro/četvero* je praslovenska dijalekatska i svodi se na indoevropski prevoj vokala.

Alternacije koje zahvataju velare *k*, *g*, *h* na kraju osnove proizašle su iz praslovenskih palatalizacija (umekšavanja) tih glasova pred palatalnim vokalima. Prva palatalizacija stvorila je suglasnike *č*, *ž*, *š*, i danas obične u vokativima kao *junače*, *bože*, *siromaše*. Konsonanti *c*, *z*, *s* kao rezultati druge palatalizacije (dativ i lokativ jednine *ruci*, *kñizi*, *musi*; množina *junaci*, *bubrezi*, *siromasi*) uglavnom su se sačuvali kod imenica u mnogim govorima i književnom jeziku, ali su u drugim govorima uklonjeni uopštavanjem osnovnog konsonanta: *ruki*, *u kñigi*; manje su rašireni oblici kao *junaki*, *bubregi*. Druga palatalizacija je vršena i u nekadašnjem lokativu množine kao *junacēh*, *bubrezēh*, *siromasēh*, u srednjem rodu *blazēh* od *blago*. Danas ti oblici u većini štokavskih govora i u književnom jeziku glase *junacima*, *bubrezima*, *siromasima*, *blazima*, a s njima su jednaki i dativ i instrumental množine, gde su *c*, *z*, *s* sekundarni (stari sh. oblici bili su dativ *junakom*, instrumental *junaki* itd.). U nekim govorima, pre svega kosovsko-resavskim, glasovi *c*, *z*, *s* ušli su i u akuzativ množine: *junace*, *bubreze*, *siromase*.

Kod prideva i pridevskih zamenica stari oblici kao nominativ množine *velici*, *mnozi*, *kolici*, lokativ množine *velicēh*, *mnozēh* zamenjeni su tipom *veliki*, *velikih/velikēh* itd. Ipak, ponegde u dijalektima sreću se i retke forme kao *jednaci*. Dativ i lokativ jednine ženskog roda tipa *velicē* (imenička promena) i *velicēj* (složena promena) iščezli su uopštavanjem nastavka zameničke promene -*oj* (*velikoj* kao *ovoj*).

Praslovensko jotovanje je zastupljeno u komparativu s formantom -*j*-: *lut*: *lući*, *mlad*: *mladi*, *crn*: *crni*, *drag*: *draži*, *vis-ok*: *viši*, *niz-ak*: *niži*, dok se novo jotovanje ogleda u instrumentalu jednine kao *smrću*, *čašću*, *gladu*, *soļu*, *zelenū*. Nepostojano *a*, tj. alternacija između *Ø* (odsustvo glasa) u osnovi pred vokalskim nastavkom i *a* koje razbija konsonantsku grupu pred nastavkom -*Ø* ili pred sekundarnim -*ā* u genitivu množine imenica (*grašk-a*: *grašak*, *zlatn-a*: *zlatan*, *sv-e*: *sav*; *gusk-a*: *gusak-ā*, *pism-o*: *pisam-ā*) nastalo je najčešće vokalizacijom poluglasa u jakom položaju (*grašbka*) uz njegovo gubljenje u slabom položaju (*graška*). Tamo gde se ispred i iza nepostojanog *a* nalaze konsonanti različiti po zvučnosti, javila se prateća alternacija zvučnog konsonanta sa bezvučnim: *vrapac* — *gladak* — *glatka*.

Pojava o mesto *l* u primerima kao *pepeo* (: *pepela* itd.), *misao* (: *misli* itd.), *sô* (< *soo*: *sol* itd.), *mio* (: *mila* itd.) posledica je štokavskog pretvaranja *l* u *o* na kraju sloga. Takve je prirode i odnos *žetelac* : *žeteoca*, genitiv množine *žetelaca*. U oblike kao *prijestol*, *sol*, *gol*, *bijel* u raznim zapadnijim štokavskim

govorima i u književnom jeziku u Hrvatskoj (na koji su, osim tih govora, utable i kajkavština i čakavština) sonant *l* je naknadno uveden iz ostalih padeža, dok je u rasprostranjenim neknjiževnim formama kao *žeteoc*, genitiv množine *žeteoca* uopšteno *o* iz većine oblika.

Konjugacija. U starom srpskohrvatskom dvojina je postojala i u glagolskim paradigmama. Oblici su bili donekle osobeni: prema staroslovenskom 1. licu dvojine *jesvę*, 2. licu *jesta*, 3. licu *jeste* srednjovekovni sh. je imao 1. lice *jesva*, 2. i 3. lice *jesta*. Dvojinske forme zamenjene su množinskima otprilike u isto vreme kao i u deklinaciji, ali ovde su one iščezle ne ostavljajući traga u paradigmama množine.

Od obličkih kategorija poznatih starijem sh., odn. poznom praslovenskom, narečjima na kojima je zasnovan današnji književni jezik tuđi su supin i aktivni participi sadašnji i prošli (svedeni u međuvremenu na glagolske priloge), kao i pasivni particip sadašnji. S druge strane, tokom razvoja u sh. jeziku stabilizovali su se složeni futur I i (u većini dijalekata i odatle u književnom jeziku) futur II, koji u praslovenskom nisu imali ustaljen lik.

U paradigmama prezenta praslovenski je imao dve serije nastavaka, jedne kod atematskih glagola, bez osnovinskog vokala, a druge kod tematskih, sa osnovinskim vokalima *e/o*, odn. *i* u većini lica:

<i>Atematski</i>	<i>Tematski (e/o)</i>
1. jednine <i>jesmъ</i>	<i>pletę</i>
2. jednine <i>jesi</i>	<i>pleteši/pletešb</i>
3. jednine <i>jestъ</i> (<i>jestъ</i> , <i>je</i>)	<i>pletetъ</i> (<i>pletetъ</i> , <i>plete</i>)
1. množine <i>jesmъ/jesmo</i>	<i>pletemъ/pletemo</i>
2. množine <i>jeste</i>	<i>pletete</i>
3. množine <i>sqtъ</i> (<i>sqtъ</i> , <i>sę</i>)	<i>pletqtъ</i> (<i>pletqtъ</i> , <i>pletę</i>).

U 1. licu jednine u sh. se raširilo *-m* < *-mъ* iz promene atematskih glagola. Tome su doprinele dve činjenice: tih pet glagola (*jesmъ*, *damъ*, *imamъ*, (*j*)*ęmъ*: jedem, *vęmъ*: znam) spadali su među najčešće u govoru, a osim toga zamena nastavka čini strukturu paradigmi jednoobraznom, budući da su odnosi *znam* : *znaš* (kontrakcijom < *znaješ*), *pletem* : *pleteš* i *vidim* : *vidiš* među sobom paralelni, dok su odnosi 1. lice *znaju*: 2. lice *znaš*; *pletu* : *pleteš*; *viđu* : *vidiš* bitno različiti. Prodor *-m* počeo je od glagola sa *a* u prezentskoj osnovi već početkom XIII v. (*rabotam*, ali i *praštaju* u 1. licu jednine), da bi tek u XV v. zahvatio i prezente na *i* (*platim*, ali i *moļu*), a oko 1500. i one na *e* (*počnem* uz *načnu* i dr.). Oblici na *-u* < *-ę* držali su se uglavnom do XVII v., a kod dva veoma obična glagola žive i danas: *hoću*, *moгу* (u ponekim dijalektima i *veļu*, *viđu*). Samo u mrkovićkom govoru kod Bara i u prostoru od Vranja ka jugoistoku *-u* je ostalo u širokoj upotrebi: *uzmu*, *stoju* i dr.

U 2. licu jednine javlja se od prvih tekstova *-š* od *šb*. Nastavak atematskih glagola *-si* zadržao se samo u *jesi*, a nastavku *-ši* u sh. nema pouzdanog traga.

U 3. licu jednine i množine nema krajnjeg *-t*: *plete*, *pletu* (ipak *jest*). U 3. licu množine u sh. govorima često je uopšteno *-u* < *-ę*(*tb*) mesto *-e* < *ę*(*tb*) kod

prezenata na *-i: vidu, tražu*. U raznim dijalektima sreću se i prošireni oblici 3. lica množine sa osnovinskim vokalom na koji se dodaje *-du* ili *-ju: pletedu, molidu, igradu; pleteju, moliju*.

U 1. licu množine od najranijih tekstova vlada nastavak *-mo*, poznat već praslovenskim dijalektima. U delu kajkavskih govora dolazi genetski nedovoljno jasan nastavak *-me*.

Imperfekat, koji se tvori najčešće od osnove infinitiva, imao je u poznom praslovenskom formante *-(a)a-*, *-jaa-* i *-ěa-*: *znaahъ, moľaahъ, viděahъ*. Sažimanjem *aa>ā* nastali su oblici kao *znāh* ili *moľāh*, dok se *ěa* obično sažimalo u dugo *ě*, zastupljeno u starijim sh. formama kao *vidijeh* ili *kuneh*. Izgleda da je kod glagola s infinitivima na *-ěti* analogija obnavljala formant *-ěja (umějāh)*, koji se zatim širio na druge glagole, istiskujući formant *-ě-* (*tresějāh*, u ikavskim, jekavskim i delu ekavskih govora *>tresijāh*). Time je u velikoj većini govora *ā* postalo opšte obeležje imperfekta, s izuzetkom *běh* pored *bějāh*. Formant *-ijā-* se oslonio na oblike imperativa, o čemu svedoči druga palatalizacija u formama kao *pecijāh*.

Nastavci imperfekta bili su *-hъ, -še, -še* u jednini, a u množini *-homo* (npr. *znaahomo*), *-šete (znaašete)*, *-hъ*. Danas najrasprostranjeniji nastavci *-smo* i *-ste* u 1. odn. 2. licu množine preuzeti su iz aorista.

Pre tri-četiri veka imperfekat je u sh. jeziku bio posvuda živ i čest. U međuvremenu on je iščezao u svim kajkavskim govorima, skoro svim čakavskim i u velikom delu štokavskih. U mnogim drugim štokavskim krajevima on je danas redak i javlja se kod ograničenog broja glagola. Njegova je upotreba najživlja u prizrensko-timočkoj oblasti i u Crnoj Gori.

Aorist je imao nastavke *-hъ, -Ø, -Ø*, u množini *-homъ/-homo, -ste, -še*, dodavane na krajnji vokal infinitivne osnove (*počehъ, zamoliہъ*), dok se kod infinitivnih osnova na konsonant uvodio spojni vokal *o* u 1. licu jednine i dvojine i u množini, a *e* u ostalim licima (jednine *pletohъ, plete, plete*, množine *pletohomъ/pletohomo, pletoste, pletošę*). Glomazni nastavak *-homo* zamenjuje se u sh. od XIII v. nastavkom *-smo*, prema *-ste* u 2. licu. U raznim govorima dobiveno je *-hmo* ukrštanjem *-homo* i *-smo*.

Praslovenski je kod određenih glagola imao i tzv. asigmatski aorist (1. lice jednine *jbdъ, 2. i 3. lice jъde, množine jъdomъ, jъdete, jъdъ*), kao i arhaični sigmatski tip alternacijom korenskog vokala koja odražava praslovensko duženje, i obično sa *s* mesto *h*, odn. *š*: 1. lice jednine *basъ* od *bosti*, 3. lice množine *basę*, ali ipak *rěhъ, 3. lice množine rěšę* od *ret'i*. Oba tipa su vrlo rano iščezla u sh., s izuzetkom drugog tipa kod dvaju glagola, *rěhъ* i *-něhъ* (od *-nesti*). U većem delu štokavskih govora i po njima u književnom jeziku sačuvalo se *doněh*, prema kojem je stvoren infinitiv *doněti* i radni pridev *doněo*. Manje je područje aorista *rijeh* i sekundarnog infinitiva *rijet(i)*.

Relativno nedavno počeo je i proces potiskivanja, odn. gubljenja aorista. Danas se aorist čuva u velikoj većini štokavskih govora i u ponekom čakavskom, ali je u mnogim krajevima njegova upotreba sužena.

Perfekat, koji je u mnogim dijalektima istisnuo imperfekat, odn. i aorist, tvori se od prezenta pomoćnog glagola *jesmь* i radnog prideva. U određenim značenjskim kategorijama pomoćni glagol u 3. licu jednine počeo se izostavljati: *bio jedan car; umro Marko*.

Pluskvamperfekat građen pomoću imperfekta *běh* ili *bějah* (tip *bě(ja)hu obećali*) u novije vreme je u većini govora zamenjen konstrukcijom s perfektom pomoćnog glagola (*bili su obećali*).

Praslovenski nije imao posebnih oblika futura. Značenje budućnosti se iskazivalo, kao i danas u ruskom i drugim severnim slovenskim jezicima, prezentom svršenih glagola (*въстанеть*: ustaće), dok se futur od nesvršenih glagola izražavao vezama s prezentima kao *jmamь*: imam, *hoťq*: hoću, *bōdq*: budem ili *načbnq*: počnem, počecu, npr. *jmamь dělati*, *hoťq dělati*, *bōdq dělati* ili *načbnq dělati*: radiću, svakako bar ponekad s nijansama u značenju. U starim sh. tekstovima i u ponekim dijalektima ima ostataka slobodne upotrebe svršenih glagola u futurskom značenju. Konstrukcija sa *imam* javlja se ponegde u starijem sh. jeziku, a danas nije retka u jugoistočnim govorima: *ima da dođe*, eventualno s nijansom naglašene sigurnosti ili moranja. U štokavštini i čakavštini zagospodarila je konstrukcija tipa *hoću + infinitiv* (danas *radiću, ... ću raditi*), kao i u drugim balkanskim jezicima, slovenskim (mak., bug.) i neslovenskim (rum., alb., novogrčki). Kajkavština ima, slično slov. jeziku, tip *bom* (*bum, bom < bōdem*) *dělal*.

U mnogim sh. govorima konstrukcija *budem radio* ima vrednost futura II. To se značenje u prošlosti, sve do duboko u XIX v., izražavalo i prefiksom *uz-* vezanim za nesvršen glagol: *ako uspišem, kad uskosimo*. Uostalom i danas: *ako uzmogneš*. I spoj prezenta *budem* s infinitivom javljao se u funkciji futura I, a u funkciji futura II živi i danas u nekim dijalektima. Oblici kao *htjedbudem < htjeti budem* bili su obični i u Vukovom jeziku.

Današnji oblici imperativa razlikuju se od poznih praslovenskih prvenstveno time što je u množini uklonjeno dvojstvo *-ite*: *-ěte* (*plaćite, molite*, ali *prinesěte, berěte*). U glavnini dijalekata vrlo rano je uopšteno *-ite* (dakle i *donesite, berite*), ali je u kajkavskom narečju i u većem delu prizrensko-timočke oblasti preovladalo *-ěte* (*plaćete, molete*). Prvo lice množine u mnogim dijalektima je zamenjeno obrtima tipa *hajde da radimo, daj da radimo*. Mesto starog 3. lica jednine imperativa, jednakog 2. licu, koje se sačuvalo samo u ponekim izrazima (*pomozi Bog, budiboksnama*) i ponegde u katoličkim molitvama (*budi voľa tvoja*), upotrebljava se konstrukcija sa *neka* (*neka dođe*).

Već u XIII v. zabeležen je obrt *ne mozi + infinitiv* u službi odričnog imperativa; ubrzo je takvo *ne mozi* glasovnim putem svedeno na *nemoj*.

Atematski glagoli s osnovom na *d* izdvajali su se posebnim oblicima 2. lica jednine imperativa: *dad'ь, (j)ěd'ь, věd'ь*. Od tih oblika prvome nema traga u sh. jeziku, dok su se druga dva sačuvala u nekim dijalektima.

U kondicionalu su nasleđene dve srodne konstrukcije: sa starim kondicionalom *bimь, bi, bi*, množina *bimo, bite, bq*, i s aoristom *byhь, by, by*, množina *byhomo, byste, byšę* u službi pomoćnog glagola. Prvi je tip uglav-

nom sačuvan u čakavštini (*bin, biš, bi pošal, bimo, bite, bi pošli*), a drugi u ostalim predelima (*bih, bi, bi pošao, bismo, biste, bi pošli*), s tim da je u većini govora kasnije uopšteno *bi* u svim licima (*mi bi pošli* itd.). To, međutim, nije ušlo u književni jezik. Suprotna tendencija se ogleda u formama kao *bisam pošao, bisi pošao, bisu pošli*, čestim kod srpskih pisaca iz XVIII i prve pol. XIX v.

U velikom delu štokavskih govora — južnijih, istočnijih i centralnih — običan je irealni kondicional za prošlost tipa *šćaše poginuti*: umalo da pogine. Srodne konstrukcije postoje i u mak. i bug., a delimično i u neslovenskim balkanskim jezicima.

Sh. j. je nasledio dva aktivna participa, sadašnji i prošli, ne računajući tzv. radni pridev, koji, u sprezi s pomoćnim glagolima, tvori složene glagolske oblike.

Participi su glagolski oblici promenljivi po rodu, broju i padežu, a u poznom praslovenskom i po pridevskom vidu.

Aktivni particip sadašnji gradio se formantom *t'* iz oblika 3. lica množine prezenta. Jedino nominativ jednine muškog i srednjeg roda nije imao *t'*, a završavao se na *-ę* ili *-y*: *moļę*, određeni vid *moļęjb*, ali genitiv jednine *moļęt'a*, određeni *moļęt'ajego*; *pletę*, genitiv *pletęt'a*, određeni *pletęjb*, *pletęt'ajego*.

Aktivni particip prošli, oslonjen na osnovu infinitiva, imao je formante *-ѣš-*, *-jbš-* (iza konsonanta) i *-vѣš-* (iza vokala), uporedi genitiv jednine muškog i srednjeg roda neodređenog vida *pletѣša*, *moļѣša*, *darovavѣša*. Konsonanta *š* nije bilo u nominativu jednine muškog i srednjeg roda: *pletѣ*, *moļѣ*, *darovavѣ*. Opisano stanje kod oba aktivna participa odgovara onome kod komparativa. Tako je nominativ jednine ženskog roda imao *-i*: *pletęt'i*, *moļęt'i*, *pletѣši*, *moļѣši*, *darovavѣši*, a nominativ množine muškog roda *-e*: *pletęt'e*, *moļęt'e*, *pletѣše*, *moļѣše*, *darovavѣše*.

Oko XIV v. raskinuta je kongruencija aktivnih participa s imenicom. Time su se različiti oblici iz paradigmi našli u istoj funkciji glagolskog priloga, postajući uzajamno zamenljivi. U starim tekstovima dolaze u toj službi primeri kao *mole*, *znaju*, *moge* (nastavak *-y* se rano izgubio), *znajuće*, *videće*, *izlazeći*, *tukuć*, odn. *iznes*, *viděv* (tip *moļ* se javlja samo u crkvenom jeziku), *rekše*, *čuvše*, *povedši*, *davši*. Danas je u narodnom govoru živ — doduše ne svuda — uglavnom prilog sadašnji na *-ći* ili *-ć*, ređe *-će*, *-ća* (*gledajući*, *-ć*, *-će*, *-ća*). Prilog prošli je u dijalektima redak i završava se na *-v*, *-vši*, *-vša*. Obe obličke varijante poznate književnom jeziku, na *-v* i na *-vši*, dolaze i kod glagola koji su nekad imali particip bez *v*: *rekav*, *zamolivši*.

U književnom jeziku su se participi držali, zaslugom pismene tradicije, sve do početka druge pol. XIX v. Istisnuli su ih konačno Vukovi sledbenici, koji su te oblike progonili zato što su bili tuđi narodnom jeziku.

Radni pridev, koji se tvori od infinitivne osnove, zadržao je promenljivost po rodu i broju. Nije bilo krupnijih promena, izuzev fonetskih (*moļѣ* > *moǵel*, *-l* > *-o*).

Pasivni particip sadašnji, koji je imao formant *m* (*zovom*, *-a*, *-o*, *znajem*, *-a*, *-o*, *vidim*, *-a*, *-o*) iščezao je iz žive upotrebe još pre prvih tekstova na srpskohrvatskom. U pisanim spomenicima nalaze se samo ostaci, u kojima se bar delimično ogleda uticaj crkvenoslovenskog jezika — *zovom*: zvan, *vědom*: znan. Pridevi *lakom* i *pitom* su poreklom ovakvi participi.

Pasivni particip prošli (trpni pridev), izveden najčešće od infinitivne osnove, zadržao je promenljivost po rodu, broju, padežu i pridevskom vidu. Obličke promene zahvatile su pojedine grupe glagola: umesto tipa *viděn* danas je *viděn* (kao *građen*), mesto tipa *protežen* imamo *protegnut*, mesto *šven*, *bjen* — *šiven*, *bijen*. Neke od tih promena izostaju u delu dijalekata, ali se u dijalektima sreću i pojedine druge inovacije, među kojima su najznačajniji tipovi *ograđen* i *ogradit* mesto *ograđen*.

Praslovenski jezik je razlikovao infinitiv od supina, koji se upotrebljavao uz glagole kretanja i imao *-b*, odn. *-b* mesto infinitivnog *-i*: *hot'q sьpati*: hoću da spavam, ali *ьbdq sьpatъ*: idem spavati. U štokavskom i čakavskom narečju supinski oblici zamenjeni su infinitivnima još pre prvih tekstova, ali se u kajkavštini, kao i u slov. jeziku, supin na *-t* ili *-č* i danas razlikuje od infinitiva na *-ti* ili *-či*. Od kraja XIV v. javljaju se ponovo kraći oblici, ali i van veze sa glagolima kretanja (*hoćemo pisat*, *moremo to imat*). Ti su oblici nastali otpadanjem krajnjeg *-i*, fonetski oslabljenog iza bezvučnog *t* ili *ć*, a lišenog distinktivne funkcije jer nije bilo odgovarajućeg oblika bez *-i* koji bi imao drugo značenje. U mnogim štokavskim govorima i skoro svim čakavskim oblici bez *-i* su sasvim preovladali.

U većem delu štokavskog područja u novije vreme se naporedo s infinitivom javlja veza *da* + *prezent* (*moramo da dođemo* uz *moramo doći*). Idući ka istoku, toga ima sve više, a u prizrensko-timočkoj oblasti infinitiv je izgubljen.

U sh. je rasturena skupina atematskih glagola. Svoje osobenosti zadržao je glagol *jesmь*, ali on danas, zajedno sa *htěti*, ima posebno mesto u sistemu kao pomoćni glagol. Glagoli *damь* i *imamь* uklopili su se u tip *pitati*, *pitamь*; (*jěmь* se pretvorio u *jedem*, a *věmь* je iščezao u velikoj većini govora (drži se u kajkavštini i čakavštini, najčešće proširen prefiksom). Ipak, mnogi ostaci ranijih oblika žive i danas. Prezent (*jěm* čuva se u dijalekatskom *jem*, *ijem*, *jim*, a infinitivna osnova *imě*- obična je u kajkavskim i severozapadnočakavskim govorima. Imperativ *jěđ* govori se na raznim stranama jezičkog područja, ponegde adaptiran u *jěđi*. Čuva se i imperativ *(-)věđ*: kajk. *věč*, čak. *-vij*, tamo gde postoji i prezent *(-)vēm*, a u mnogim govorima i imperativ *vidь*, ponegde *vidi*, od glagola *viděti*, čiji je imperativ bio izveden po atematskom obrascu. Oblici 3. lica množine prezenta *dadeь(tь)*, *jědeь(tь)*, *vědeь(tь)* prepravljani su u *dadu*, *jedu*, *vědu*, posle čega je u raznim govorima završno *-du* preneseno na druge glagole, stvarajući oblike kao *igradu*, *molidu*. S druge strane, to *-du* je podstaklo stvaranje prezenata *jědem* i *dadem*, pa onda i *imadem*, *znadem*. I aoristi kao *dadoh*, *znadoh*, *imadoh*, *mogadoh* proizašli su iz sličnog podsticaja. Trag nepravilnog 3. lica množine *imq(tь)* nalazi se npr. u pridevu *imućan*, izvedenom iz participa *imy*, *imqći*.

Sažimanje *aje* > *ā* i *ėje* > *ē* izdvojilo je glagole kao *pytati*, *pytaje*- odn. *uměti*, *uměje*- iz velike porodice glagola čija se prezentska osnova obrazuje od infinitivne dodavanjem *-je-* i stvorilo je prezente s osnovinskim vokalom *a*, odn. *ē*. Međutim, glagoli tipa *zeleněti se*, *zeleněje se* prišli su tipu *viděti*: *zeleněti se*, *zeleni se*.

Kao sredstvo imperfektivizacije glagola raširio se formant *-va-*. Tako je npr. starije obrazovanje *ispuňati* zamenjeno novijim *ispuňavati*. Glagoli na *-avati*, *-avam*, takvi kao *ispuňavati*, uklapaju se u konjugacijski tip *pitati*. Isto vredi za tip *pokazivati*, *pokazivam*, čest u dijalektima. Rasprostranjeni tip *pokazivati*, *pokazujem* predstavlja inovaciju nastalu ukrštanjem sa dijalekatskim *pokazovati*, *pokazujem* kao *kupovati*, *-ujem*. Nov je i odnos *-avati*, *-ajem* u *davati*, *dajem*, kao i u dijalekatskom tipu *večeravati*, *večerajem*. Tu je ukršteno staro *dajati*, *dajem* s tipom na *-avati*, *-avam*.

U sh. je iščezla značenjska opozicija između starih tipova *nesti* i *nositi*, gde je prvi član označavao kretanje u određenom pravcu, a drugi kretanje u raznim pravcima. U vezi s tim potisnuti su ili su sasvim iščezli prosti glagoli *nesti*, *nesem*; *vesti*, *vezem*; *vesti*, *vedem*, a sačuvani su složeni glagoli kao *dovesti*, koji prema *dovoditi* stoje u normalnom odnosu svršenog vida prema nesvršenom. Značenje kretanja u raznim pravcima izražava se danas glagolima tipa *nosati*, *vodati*.

U mnogim govorima, čakavskim i zapadnijim i severnijim štokavskim, vokal infinitivne osnove kod glagola na *ne/nu* zamenjen je sa *i*: *brinit(i)*, *tonit(i)*, prezent *brinem*, *tonem*. Mnogo je ređi prodor vokala *i* i u prezentsku osnovu: *brinim*, *tonim*. Konjugacijski tip *viděti*, *vidim* glasovno se poklopio sa *moliti*, *molim* u ikavskim govorima, a u mnogim drugima je analoškim putem prišao tom tipu.

Pomoćni glagoli *jesam*/*biti* i *htěti* izdvojili su se nizom posebnosti, među kojima su najvažnije nepravilna promena, s elementima supletivizma — što predstavlja praslovensku baštinu, i dvojstvo naglašenih i enklitičkih oblika u prezentu — što je plod domaćeg razvoja i uspostavlja strukturalni paralelizam između ovih glagola i ličnih zamenica. Ovome se pridružilo i stvaranje posebnih sažetih odričnih formi prezenta (tipovi *nisam* i *neću*). U prezentu glagola *jesam* enklitički oblici *sam*, *si*, *smo*, *ste* nastali su uz oslonac na staro 3. lice množine *su*, dok je puni oblik *jesu* stvoren prema *jesam*, *jesi* itd. Oblik *je* javlja se i kao naglašen i kao enklitičan, dok *jest*, odn. sekundarno *jeste* može biti samo naglašeno. Nastanak enklitičkog niza *ću*, *ćeš*... i odričnog *neću*, *nećeš*... nije sasvim jasan; problem je pre svega u tome kako je iščezlo *b*. Očite su dve činjenice: tendencija glasovne redukcije enklitika i povodenje za strukturalnim obrascem glagola *jesam*/*sam*.

Među glagolima koji nisu pomoćni najnepravilniji je *ići*, čija je paradigma po postanju supletivna (infinitivna osnova *i-*, prezentska *ide-*, u radnom pridevu *šb(d)l-*). Razvoj nije uklonio supletivizam, a nepravilnost je uvećana uvođenjem *ć* u infinitiv *ići* mesto starijeg *iti*, pod uticajem složenih glagola, gde *ć* potiče od *jt* (*pojt* > *poći*).

Po pravilu su dobro očuvane praslovenske suglasničke alternacije ispred konjugacionih nastavaka: prva palatalizacija u tipu *peku*, *pečeš*, druga palatalizacija u imperativima kao *peci*, staro jotovanje u prezentima kao *mažem* (prema *mazati*) i trpnim pridevima kao *možen* (: *moliti*), pretvaranje *kt*, *gt* i *ht* ispred *i* u *t'* u *peći*, *moći*, *vrći* (: *vršiti*), promena *dt*, *tt* > *st* u *bosti*, *plesti*, praslovensko dijalekatsko ispadanje *d* i *t* ispred *l* u radnom pridevu *bola*, *plela*, nestanak dentalnih i labijalnih okluziva ispred *n* u *krenuti*, *prekinuti*, *poginuti* prema *kretoh*, *prekidoh*, *pogiboh* i, naravno, jednačenje po zvučnosti u tipu *dovesti* prema *dovezem*. Nešto je mlađe nepostojano *a* u tipu *mogao*, *mogla*, nastalo ubacivanjem sekundarnog poluglasa u krajnju grupu *konsonant + l*. S druge strane, alternacije u korenu najčešće su uklonjene uopštavanjem jednog od alternanata. Mesto *pbsati*, *strgati*, *plbvati*, *vlěci*, *cvisti* dobiveno je, bar u većini govora, *pisati*, *strugati*, *pluvati*, *vlći* > *vući*, *cvbsti* > *cvasti* po ugledu na oblike kao *pišem*, *stružem*, *plujem*, *vlčem*, *cvbte*. Imperativi *pbci*, *rbci* po pravilu su zamenjeni sa *peci*, *reci* (uporedi *peći*, *reći*). Dodato je početno *i-* u radnom pridevu *išao* (staro *šbľ*). Uglavnom su iščezli aoristi s alternacijom korenskog vokala (ostaci: *doněh*, *rěh*). Ipak, žive su stare alternacije u korenu kod glagola *zvati*, *zovem* i tipa *brati*, *berem*, kao i nešto novije u *mlěti*, *meľem* i *klati*, *koľem*. Niz glagola I vrste čuva alternacije nastale praslovenskim glasovnim promenama, a koje danas imaju pre status prostih nepravilnosti (supletivizma) nego alternacija: *početi*, *počnem*; *uzeti*, *uzmem*; *umrěti*, *umrem*.

Upotreba oblika. Nekoliko nasleđenih padežnih konstrukcija bez predloga potisnuto je ili iščezlo tokom vremena. Ovamo spadaju: posesivni genitiv lične zamenice 3. lica mesto posesivne zamenice (*ne sin*), genitiv bez predloga u poređenju (*sja lepše sunca*), genitiv izdvajanja iz skupine (*koja vas [= od vas, među vama] je ovo govorila*), posesivni dativ imenice uz imenicu (*kraľ Srbľem*, danas u kosovsko-resavskom dijalektu *sin Jovanu Petroviću*), dativ uz infinitiv *biti* (*koliko je dobro bogatu biti*), instrumental oruđa u kojem tu funkciju vrši čovek (*uzeti svoimi slugami*), instrumental vršioca radnje uz pasiv (*koje su Pribisavom postavľene*), instrumental uzroka (*umrijeti glađu; naredbom božjom bi odneseno*). Neke od tih konstrukcija i danas su žive u pojedinim dijalektima, a u književnom jeziku imaju posebnu stilsku vrednost.

I tzv. slovenski genitiv uz negaciju (*nije mogao uzeti grada Troje*) postao je redak u mnogim krajevima, a u književnom jeziku znatno je običniji na zapadu nego na istoku. Međutim, genitiv uz glagole kao *pitati*, *tražiti*, *čekati* (*pitaj Mare*) i danas dolazi u raznim govorima, uglavnom zapadnijim i severnijim štokavskim. Ta je regionalna osobenost zabeležena još u XIV v. Nov je, i izgleda nastao delimično pod stranim uticajem, akuzativ mesto nominativa uz glagol *sa se* (*vidi se kuću*, a ne *vidi se kuća*), običan u delovima primorja i u Zagrebu, a u novije vreme donekle prisutan i u zapadnoj varijanti književnog jezika.

Pojedini predlozi zabeleženi u starim tekstovima u međuvremenu su iščezli ili su svedeni na upotrebu u dijalektima — *čěć(a)*: zbog, *čřěz*: kroz (danas u

nekim govorima čerez: zbog), *děla*: zbog, *kromě*: osim (danas u govorima *okrom*), *okrst*: oko, *polag*: pored, *poli*: pored, *razvě* (kasnije *razma*): osim sa genitivom, *prěz*: kroz s akuzativom. Prvobitno su *cěć(a)* i *děla* bili postpozicije, tj. dodavani su iza imenice na koju se odnose: *toga cěća, reci mi Boga dila*; uporedi i danas *toga radi*.

U sh. se razvilo mnogo novih predloga, pretežnim delom iz imenica ili imeničkih sintagmi: *čelo*, *dno* (*podno*, *sadno*), *duž* (*uzduž*), *kon* (danas *kod* pod uticajem *pod*, *prěd*), *kraj* (*iskraj*, *pokraj*, *ukraj*), *nakon*, *poput*, *pored*, *povodom*, *put*, *uoči*, *uslěd*, *vrh* (*vrhu*, *povrh*), *zbog* itd. sa genitivom, *unatoč* i *u(s)prkos* sa dativom. Po poreklu složeni predlozi (s genitivom) *iza*, *iznad*, *između*, *ispod* i *isprěd* imali su isprva ablativno značenje (odgovor na pitanje: odakle?), a kasnije su razvili i mesno (odgovor na pitanje: gde?).

Predlozi *na* i *u* s lokativom i *među*, *nad*, *pod*, *prěd* s instrumentalom znače mesto gde se što nalazi, a s akuzativom cilj kretanja. U mnogim dijalektima, mahom periferijskim na istoku i jugu, ponegde i na zapadu, pod uticajem susednih jezika ta je distinkcija poremećena: *živi u Vršac*; *leži pred kuću*. U raznim govorima običan je instrumental oruđa s predlogom *s* (*kopa s motikom*); daleko je ređi socijativ bez *s* (*razgovara Markom*). Predlog *od* mesto *o* (*od nęga često govori*) unesen je u mnoge govore na zapadu pod uticajem ital. jezika.

Sužavanjem polja upotrebe imperfekta i aorista iščezao je imperfekat svršenih glagola (obično sa značenjem ponavljanja radnje: *a kad bih vidila ... sva ... sramna ponikňah očima*), a ponegde i aorist nesvršenih glagola (*moliše se tri bijela dana*). Tamo gde je upotreba aorista i imperfekta sasvim sužena, prvi teži da se svede na obeležavanje neposredne prethodnosti (*pade ti olovka*), dok drugi označava prisećanje (*Šta to beše?*, *Kako se ti ono zvaše?*).

Uglavnom u južnoj/jugoistočnoj polovini štokavskog područja, imperativ je postao i jedno od sredstava živog pričanja prošlih događaja: *Ja udri, radi, a žena opet zavezuj novce u trista uzlova, mesi, peci sama*.

Od glagolskih priloga, odn. nekadašnjih participa, kao i od trpnog i radnog glagolskog prideva, nastali su mnogobrojni pridevi: *buduće pokoleńe*, *tekuća voda*; *bivši kralj*; *poznat glumac*, *učen čovek*; *raspuknut plod*, *vrela voda*, *usahla jabuka*.

Apsolutne konstrukcije sa glagolskim priložima (*tako oni govoreći, čedo pade na zemľicu*), živo upotrebljavane još u Vukovo doba, u međuvremenu su iščezle.

Radni pridev je počeo služiti i za iskazivanje želje: *Bog ti pomogao! Živeli! Proklet bio!* Bar delimično ovakav razvoj se zasniva na elipsi: (*Neka bi*) *proklet bio!* i slično. Novinu predstavljaju i dve složene modalne konstrukcije: tip *biće čuo*: verovatno je čuo, svakako je čuo i *bio ti raditi*: trebalo je da radiš.

Sve do duboko u XIX v., konstrukcija sa se mesto pasiva s trpnim pridevom imala je mnogo šire polje upotrebe nego danas: *Miloje se izbaci iz službe i istera se iz Beograda*.

U mnogim krajevima javili su se, verovatno pod stranim uticajem, spojevi *za + infinitiv: bješe za puknuti; dobro za jesti*.

Sintaksa. Veznici. U praslovenskom su u čestoj upotrebi bila dva postpozitivna veznika — *že*: a i *bo*: jer (*on že reče*: a on reče, *ona bo reče*: jer ona reče). Prvi je iz sh. nestao još pre prvih tekstova, a drugi kasnije. Trag prvog nalazi se u konsonantu *r* (*-že > -re*) u vezniku *jer* i u dijalekatskom *ondar, nigdar*. Ostatak drugog živi u dijalekatskom *jerbo*.

Od praslovenskih veznika iščezli su u sh. i *aće*: ako; *ali*: da li; *jako*: kako, jer, da; *ľubo*: ili. Skoro svi veznici zameničkog porekla tipa *ideže*: gde, *jegda*: kad, *pone(že)*: budući da, zamenjeni su po pravilu odgovarajućim veznicima s elementom *k-* i na sh. tlu dolaze samo u tekstovima na crkvenom jeziku. Poneki veznici zabeleženi u XII—XIV v., kao *dě*: jer, da i *poñevare*: budući da, nemaju tačne ekvivalente u drugim slovenskim jezicima, ali se manje-više uklapaju u praslovenski veznički sistem. Mesto praslovenskog veznika *nъ* (u starijem sh. retko *na*) obično je *nego* (od XIV v.) i *no* (uglavnom od XIX v.).

Među veznicima nastalim ili konačno oblikovanim na sh. tlu iz slovenskog jezičkog materijala nalaze se *budući da, čim, dok, iako, mada, otkako, pa, pošto, premda, već, zašto* (ovaj poslednji veznik, sa značenjem *jer*, bio je običan još u Vukovom jeziku). Srazmerno su nove, vezane za sve veću intelektualizaciju rečenice, kategorije tzv. rečeničnih priloga, koji preciziraju semantički odnos među rečenicama (*međutim, naprotiv, štaviše, naime, doduše, ipak*), i internih rečeničnih modifikatora (*upravo, sigurno, uopšte/ /uopće*).

U dijalekatske posebnosti spadaju npr. veznici *ač, ar, aš* u mnogim čakavskim govorima i *ar* i *kajti* u kajkavštini, svi u značenju *jer*. U pojedinim zetskim govorima *te* može imati značenje relativnog *što*: *jedan od ovih te su došli*.

Izrazitu osobenost sh. jezika predstavlja široka upotreba veznika *da*, koji je preuzeo i funkcije koje su nekad obavljali drugi veznici, kao *jere < ježe (ako bi se našlo jere je krivo izmeril)* i *kako (obetuju se [= obećavam] kako ću ljubiti vbs [= sav] grad)*.

Krupne promene koje su pogodile naročito hipotaksičke veznike (tj. one u podređenim rečenicama) pokazuju koliko je sistem složenih rečenica, a pre svega hipotakse, u praslovenskom, pa i starom sh. bio neustaljen. Konačna kristalizacija tog sistema došla je s napretkom civilizacije i kulture, širenjem pismenosti, složenijim društvenim odnosima i apstraktnijim misaonim sadržajima.

Red reči. U starom sh. zamenička enklitika prethodila je glagolskoj: *zašto me si stvorio; da ti smo prijatelji*, tj. glagolski oblik je zadržavao mesto koje je imao pre nego što je izgubio akcentovanost. Kasnije je preovladao suprotni poredak: *zašto si me...* Drukčije od ostalih glagolskih enklitika ponaša se oblik *je*, koji i nije uvek enklitičan: *je li došao*. Novi red enklitika susreće se već u čakavskim leksionarima XV v., ali je on konačno zagospodario uglavnom u XVII v.

Atribut je u starijem jeziku stajao iza imenice mnogo češće no danas: *riči od jezika hrvatskoga; vrati nož svoj na mjesto njegovo*. Sasvim je obično bilo i postavljanje imenice između dvaju atributa: *neizmjernom dobrotom tvojom*. Opisano stanje čuvalo se u znatnoj meri još u prvoj pol. XIX v.; danas u književnom jeziku pomenute konstrukcije imaju stilsku vrednost.

Brojne konstrukcije. S brojem 2 (i *oba*) slagala se imenica u dvojini, a uz 3 i 4 u množini. U većini govora uz sve te brojeve danas u nominativu i akuzativu imenice muškog roda imaju oblik na *-a* (*dva, tri, četiri brata*), dakle stari oblik dvojine, koji je jednak genitivu jednine (doduše ne i kod atributa: *moja dva, tri, četiri brata*; uporedi genitiv jednine *mojega*). Takav oblik na *-a* prenet je i na srednji rod (*ta dva sèla*), dok je u ženskom rodu uopšten oblik množine: *dvě, tri, četiri gláve*. U čakavskom se često čuva stariji odnos *dva brata*: 3, 4 *brati*, dok je u kajkavskom najobičnija množina uz sve ove brojeve: 2, 3, 4 *brati*.

Uz brojeve od 5 do 10 i uz desetične brojeve od 20 nadalje stabilno se drži konstrukcija sa genitivom množine: *pet pisama, devet sinova*. U raznim kajkavskim i severnijim čakavskim govorima u kosim padežima čuva se promjenljivost u množini: *ur* (= već) *su se prebližavali tim petim mužem*.

Brojevi od 11 do 19 (praslovenski *jedinъ na desęte, dъva na desęte* itd.) vladali su se kao odgovarajući brojevi od 1 do 9, tj. uz 11 je išla jednina, uz 12 dvojina (npr. genitiv *dъvoju na desęte apostolu*), uz 13 i 14 množina, a uz brojeve od 15 do 19 genitiv množine. U sh. su rano uopšteni spojevi sa genitivom množine: *jedanaest, dvanaest* itd. *domova*.

U prizrensko-timočkoj oblasti se u muškom rodu najčešće upotrebljavaju oblici na *-a* i na *-i* uz sve brojeve veće od 1 — *dva muža* i *dva muži, devet meseci* i *devet meseca*.

Tvorba reči. U južnoslovenskim jezicima postoje tvorbeni sufiksi kojih nema na slovenskom severu, ili su tamo retki. To su: *-ica, -ice* i *-bc* u deminutivima (npr. sh. *travica* od *trava*, *poľice* od *poľe*, *gradac* od *grad*), *-nica* u imenicama koje znače mesto, a izvedene su od naziva vršioća radnje (*kovačnica* od *kovač*). Svi su ti sufiksi nastali iz slovenskog jezičkog materijala, preobražajem ili kombinovanjem drugih sufiksa, odn. širenjem njihovog značenjskog polja. Ukoliko se neki od tih sufiksa pojavljuje u kojem severnoslovenskom jeziku, on je tamo mnogo ređi.

Na sličan način vezuju se za zapadnojužnoslovensko područje, tj. za sh. i slov. jezik, sufiksi *-ad* u kolektivnoj množini imenica srednjeg roda (npr. sh. *štenad*), *-ot'a* (*hladnoća*), *-ača* (*udavača*), *-ic* (*koñic*), *-ara* u izvedenicama koje znače mesto (*drvara*), *-ačica* i *-arica* u značenju ženske osobe u sprezi s imenicama muškog roda na *-ač* i *-ar* (*beračica, vidarica* prema *berač, vidar*), *-aj* u izvedenicama od glagola (*dogadaj*), *-it'* u deminutivima (*koñić*). Ovo ne znači da su svi ti sufiksi zapadnojužnoslovenske novotvorine. Poneki su zabeleženi i u staroslovenskom, katkad i u nekom drugom slovenskom jeziku, naročito u ranijim vremenima, tako da je sadašnje stanje u sh. i slov. u stvari reliktno nekada daleko raširenije pojave.

Samo u sh., ili bar daleko više u njemu nego u drugim slovenskim jezicima, dolaze sufiksi *-aja* u izvedenicama od prideva (*mrtvaja*, *Krivaja*), *-ara* u nazivima ženskih osoba vršilaca radnje (*vračara*), *-etina* u augmentativima (*babetina*), *-as*, *-ić*, *-oje*, *-man*, *-oman*, *-san*, *-un* itd. u muškim imenima (*Milas*, *Milić*, *Radoje*, *Vukman*, *Radoman*, *Vuksan*, *Milun*), *-ojka* u izvedenicama od prideva (*lěpojka*, *Milojka*), *-otiña* u apstraktnim imenicama tvorenim od prideva (*golotiña*), *-ači* < *-atbjb* u pridevima izvedenim od glagola (*orači*). Poneki od tih sufiksa dolaze u ograničenom opsegu i drugde, npr. u pograničnim slov. govorima ili u dva-tri primera u bug. jeziku.

S druge strane, srpskohrvatskom su nepoznata pojedina praslovenska obrazovanja, npr. imenice na *-ěja*, *-izna*, *-tajb*, *-bstvbje* (ostaci ponegde u severozapadnočakavskom) te pridevi na *-istb*. Neki nastavci, živi u starom sh., iščezli su s odgovarajućim rečima, tako *-av*, *-ěj*, *-osta* u muškim imenima kao *Dobrav*, *Milěj*, *Dobrosta*. U srednjem veku još uvek obični prastari posesivni sufiks *-jb*, koji se bio sveo na jotovanje prethodnog konsonanta, živi danas samo okamenjen u imenima praznika i toponimiji — *Ivañdan* (: Ivan), *Nikołdan* (: Nikola), *Baňaluka* (= banova luka), *Trepča* (: starosh. *trěbъc* = krčilac), *Slijepač Most* (: slijepac). Od deminutiva na *-ьca* u živom jeziku ostaju uglavnom imenice *děca* (< *děťca*) i *vrpca*, *vrvca* (< *vrubca*), koje su izgubile deminutivno značenje, dok su primeri kao *krvca* ili *noćca* sačuvani samo utkani u stihove narodnih pesama, gde su bili potrebni iz metričkih razloga. I od deminutiva na *-ic* i *-ice* ostali su tragovi pretežno u primerima koji nemaju deminutivno značenje: *vilin koñic*, *Đurđic*, plurale tantum *kolica*, toponim *Polica*. Isto tako, deminutivi kao *pojasac*, *svetačac*, *jelenčac* postali su retki za razliku od živih toponima kao *Venčac*, *Vršac*, *Dolac*. Nekad široka kategorija deminutiva na *-(a)k* (npr. *bojak*, *zanatak*) svela se na nekoliko primera kao *listak*, *siromašak*; jedino je u kajkavskom ovaj nastavak veoma živ: *dedek*, *snopek*, *Ivek*. Široku ekspanziju doživeli su deminutivni sufiksi *-ić*, *-čić* u muškom rodu i *-če* u srednjem; u ženskom rodu se učvrstila prevlast sufiksa *-ica*.

Sh. inovaciju, zasnovanu na nasleđenom slovenskom materijalu, predstavlja tvorbeni tip *Jakovļev*, *Miroslavļev*, dok su tipovi *božanski* i *čovječanstvo* nastali u domaćoj redakciji crkvenoslovenskog jezika preradom oblika kao *božaski* i *čovječastvo*.

Među imeničkim sufiksima čija je upotreba proširena u novije vreme nalaze se *-ač* (*raspršivač*), *-l(a)c* i *-tel* (*branilac*; *branitelj*), *-aš* (*košarkaš*) i *-stvo* (*ugostiteljstvo*). Prefiksalne tvorbe radije prilaze tipu *zabluda* nego tipu *zabluzdenije*, koji je, pod uticajem crkvenog jezika, bio rasprostranjen u književnom jeziku Srba sve do pobeđe V. Stefanovića Karadžića. Među složenicama raširile su se takve koje ne odgovaraju nasleđenim praslovenskim modelima i koje su filolozi donedavna bezuspešno progonili: *vodopad*, *zakonodavac*, *gradonačelnik*.

Novi pridevi izvedeni od imenica po pravilu dobijaju sufiks *-ski* (u raznim glasovnim likovima i kombinacijama: *radarski*, *metodološki*, *marksistički*,

begelijanski), ili *-(a)n*, *-ni* (*dugoročan*, *kreditni*), dok se od glagola pridevi grade nastavkom *-iv* ili *-liv* (*obazriv*, *propadljiv*).

Ekspanziju su doživeli i sufiksi *-avati* i *-ivati*, koji služe za imperfektivizaciju glagola. U poslednja dva-tri stoleća ogromno mnoštvo glagola izvedeno je od imenica nastavcima *-irati*, koji je unesen iz nemačkog i dominira u Hrvatskoj, i *-ovati* i *-isati*, koji u ostalim krajevima manje-više ravnopravno koegzistiraju s *-irati*. Dvovidnost tih glagola osetno je ograničila važenje opšteslovenskog pravila da svaki glagol mora imati jedan od dvaju glagolskih vidova.

Znatan broj sufiksa primljen je iz stranih jezika zajedno s odgovarajućim rečima. Još u srednjem veku preuzet je iz grčkog pomenuti sufiks *-isati* (*mirisati*, *anatemisati*). Oblici na *-disati* kao *bojadisati* došli su iz tur. jezika, u koji je grčki sufiks takođe prodro. Plodnost tog sufiksa na tlu sh. jezika dokazuju novotvorine kao *grupisati*, *definisati*.

Sufiks *-ija* došao je iz više izvora, pored ostalih iz grč., lat. i ital. jezika: *episkopija*, *familija*, *stamparija*. O daljoj ekspanziji sufiksa svedoče domaće tvorbe kao *drvenarija*, *momčadija*, *robija*.

Iz ital. potiče sufiks *-iškati* (*favorizovati*), od XVI v. običan u raznim primorskim govorima. Inače su glagoli italijanskog porekla najčešće prilazili konjugaciji na *-ati* *-am*: *fundati*, *bagatelati*. U novijem sloju pozajmljenica isti glagoli, koji sad ulaze i iz drugih jezika, javljaju se u likovima kao *fundirati*, *bagatelizirati*/*bagatelisati*.

Znatan je broj sufiksa primljenih iz tur.: *-ana*, *-žija*, *-lija*, *-luk* — *barutana*, *dućanžija*, *sevdalija*, *pašaluk*, uporedi i domaće tvorbe kao *ciglane*, *šalivžija*, *režimlija*, *bezobrazluk*. Nepromenljivi pridevi na *-li* kao *šećerli* ukorenili su se kod Muslimana; drugde oni, ukoliko postoje, danas imaju status arhaizma.

S pozajmljenicama iz mađ. došao je imenički sufiks *-ov*: *lopov*, *ašov*. Taj se nastavak nalazi i u nazivima pasa kao *šarov*, nastalim na domaćem tlu. U kajkavštini ranijih vekova bili su vrlo rasprostranjeni nastavci *-uš* i *-om*, latinskog porekla ali u mađarskom glasovnom liku (*Kristuš*, *evangeliom*).

U novije vreme, u vezi sa širenjem civilizacije i kulture, a naročito s eksplozivnim rastom terminologije, ušli su u jezik mnogi internacionalni sufiksi, najčešće grčkog ili latinskog porekla, ponekad francuskog, ali mahom posredstvom nem. jezika. Ovamo spadaju npr. *-ant*, *-ator*, *-acija*, *-ancija*, *-iz(a)m*, *-ist(a)*, *-aža*, *-irati*, *-itet*: *muzikant*, *administrator*, *organizacija*, *tolerancija*, *alkoholizam*, *biciklist(a)*, *masaža*, *okupirati*, *identitet*, uporedi i domaće tvorevine kao *zabušant*, *drmatore*, *uživacija*, *žderancija*, *kajkavizam*, *vezist(a)*, *gñavaža*, *živcirati se* — pretežnim delom iz najopuštenijeg kolokvijalnog stila.

U rečima latinskog porekla na *-io*, gen. *-ionis* već vekovima se pri adaptaciji taj završetak zamenjuje sa *-ija*: *konstelacija*, *legija*, *regija* — rede *legion*, *region*. U pridevima se, međutim, verovatno pod ruskim uticajem, učvrstio nastavak *-ioni*, te se stvorio odnos tipa *investicioni* (pored *investicijski*) prema *investicija*. Strane imenice na *-ik* sa značenjem čovek koji se bavi određenim

poslom, obično se proširuju u *-ičar*: *fizičar*, *satiričar*, dok pridevi na *-ik* (grč. *-ikos*, lat. *-icus*) dobijaju *-(a)n*: *logičan*, *egzotičan*. Taj se slovenski sufiks dodaje i drugim stranim pridevima: *stupidan*, *perfektan*, *legitiman*. Izuzetke tvore uglavnom oblici gde se *n* nalazi u izvornom jeziku kao *human*, *imun* i tip *moderan*, *interni*, s lat. *-ernus*. Održava se, dakle, stanje u kojem ogromna većina prideva s osnovom dvosložnom ili dužom sadrži tvorbeni nastavak. Međutim, u primorju se još od doba renesanse javljaju oblici bez tvorbenog sufiksa kao *kapac*: sposoban, *avar*: lakom ili *eleganat*. Nemaju sufiksa ni nepromenljivi pridevi preuzeti iz nem. na nivou narodnog jezika kao *roza*, *lila*, *reš*, *hercig*.

Val međunarodnih termina, primljenih poglavito u toku poslednja dva veka, doneo je i složenice tipa *biologija* ili *geografija*, gde se sastavnice *-logija* i *-grafija*, po značenju bliske npr. sufiksu *-ika* u *botanika*, i same približavaju statusu sufiksa.

Među brojnim stranim prefiksima preuzetim u novije doba nalaze se *anti-*, *kontra-*, *pro-*, *re-*, *super-* (*antikolonijalizam*, *kontranapad*, *prokomunistički*, *rekonstrukcija*, *superkomforan*).

Leksika. Osnovni rečnički sloj sh. jezika sačinjavaju reči praslovenskog porekla. One su i danas u ogromnoj većini u gotovo svim značenjskim oblastima zastupljenim u praslovenskom vokabularu (čovekovo telo, porodica, priroda kakva je postojala u slovenskoj pradomovini, tadašnja privreda i dr.). Karakteristično je bogatstvo izraza u domenima kao što su tkanje, pčelarstvo, slatkovodni ribolov, delovi pluga. Udeo pozajmljenica iz drugih jezika u praslovenskom nije bio visok. Najviše ih je bilo iz germanskog: *hl(j)eb*, *mito*, *kupiti*, *vinograd*, *kotao*, *kabao* (ovde se reči navode u njihovom današnjem sh. obliku). Iz germanskog su preuzeti i nazivi vladara kao *car*, *kraľ* i *knez*.

Po dolasku Slovena na Balkan usvojen je nevelik broj reči iz zatečenih poznolatinskih govora: *bosiľak*, *cer*, *jeguľa*, *mazga*, *mramor*, *polača*, *vrt* i dr. Primljeno je i nešto leksema za koje se smatra da potiču od predrimskih starosedelaca Balkana — *bač*: starešina pastira, *balega*, *čuka*, *kopile*, *urda*, možda i *vatra*. Te se reči mahom tiču planinskog pejzaža ili stočarskog života u njemu.

Južni Sloveni imaju izvestan broj reči slovenskog porekla koje nisu raširene na slovenskom severu: *božur*, *broj*, *desni* (pridev), *drpati*, *gaziti*, *grana*, *loš*, *lubenica*, *mlak*, *opanak*, *ohol*, *paziti*, *pitati* i dr. Poneke reči razvile su na jugu posebna značenja. Tako *bistar*, *brati*, *čuvati*, *jak* i *šala*, ukoliko se upotrebljavaju na severu, znače: brz, uzimati, osećati, kakav i bes. Poneke praslovenske lekseme ne javljaju se u sh., ili su u njemu iščezle tokom vremena — *hvastb*: hvalisanje, *ladb*: (povoljan) poredak, *lava*: polica; *nyně*: sad, *ponje*: bar, *vřtorb*: drugi i dr.

Pojedine reči slovenskog porekla javljaju se isključivo ili gotovo isključivo u sh. jeziku, po pravilu ne u svim govorima: *čađ*, *gvožđe*, *kiša*, *proleće*, *punica*, *râd*, *točak*, *trag*, *tražiti*, *ujak* i dr. (postoje, uostalom, i reči zajedničke

sh. jeziku i jednom ili dvama drugim južnoslovenskim jezicima). Radi se o praslovenskim dijalektizmima ili o izvedenicama nastalim kasnije u ograničenom arealu. Poneke lekseme izdvajaju se posebnim značenjem u sh. jeziku, npr. *bacati*, *kiša*, *leđa*, *ljubiti* (u fizičkom smislu), *posao*, *raditi*, *rdav*, *slovo*, *snaga*, *spor* (pridev), *voleti*, *vrlo*.

Snažan kulturni uticaj Vizantije ogleda se u mnogobrojnim pozajmljenicama iz grč., naročito na tlu srednjovekovne Srbije: *despot*, *logotet*, *đak*, *prćija*, *lipsati*, *dinar*, *temelj*, *patoš*, *koliba*, *krin*, *miris*, *spanać*, *škorpija*. Posebnu ulogu igraju grč. reči u terminologiji Pravoslavne crkve: *anđeo*, *apostol*, *patrijarh*, *kaluđer*, *monah*, *manastir*, *metohija*, *jevanđelje*, *minej*, *ikona*, *tamjan*, *đavo*. U oblast Katoličke crkve prodro je samo deo tih termina, prvenstveno oni koji su ušli i u lat. jezik te crkve, iz kojega su preuzeti i mnogi drugi izrazi: *dekan*, *fratar*, *hostija*, *kardinal*, *katedrala*, *misa*, *prelat*, *sakrament*, *sakristija*; *benediktinac*, *dominikanac*, *pavlin* i dr. Ponekad isti termini grčkog porekla imaju različite oblike u Istočnoj i Zapadnoj crkvi: *episkop/biskup*, *hrišćanin/kršćanin*, *jeres/hereza*. Pravoslavni su takve izraze preuzimali neposredno iz grčke sredine, a katolici iz romanske ili germanske.

Staroslovenska (ćirilometodska) tradicija bogato je zastupljena u crkvenoj terminologiji: *blagosloviti*, *blažen*, *Bogorodica*, *božanstvo*, *Gospod*, *hram*, *inok*, *ispoved/ispovest*, *nevin*, *pričest/pričešće*, *propoved*, *proročanstvo*, *vaskrsenje*, *Višnji* i dr. Veliki deo takvih izraza običan je i kod katolika, zaslugom hrvatskih glagoljaša, koji su odigrali krupnu ulogu u širenju crkvenih tekstova za narod i crkvene terminologije. Katolička crkva je i sama razvila svoje termine na narodnom jeziku, koji samo delimično poživaju na staroslovenskima: *krstionica*, *red*, *redovnik*, *samostan*, *svetište*, *župnik*. Inače, iz staroslovenskog potiče osnovni sloj apstraktne leksike: *beskonačan*, *dostojanstvo*, *duhovni*, *d(j)evičanstvo*, *jedinstven*, *milosrđe*, *pravedan*, *preljuba*, *preobraziti*, *pokajanje*, *revnost*, *roptati*, *sablazan*, *savršen*, *srodstvo*, *suprug*, *učenik*, *veličati* i dr. Lekseme iz ovog sloja i danas mahom pripadaju rečničkom blagu sh. književnog jezika u celini.

U zapadnim krajevima, naročito onim bližim moru, tokom srednjeg veka je usvojeno mnoštvo romanskih reči. Neke od njih došle su iz kasnije izumrlog → dalmatskog jezika: *blitva*, *girica*, *dupin*: delfin, *jarbol*, *ligña*. Mnogobrojnije su, i šire rasprostranjene, lekseme koje verovatno ili sigurno potiču iz ital. jezika — *čavao*, *kantati*: pevati, *kapitan*, *kaštel*, *komesar*, *koruna*, *kunfin*: granica, *libro*: knjiga, *mankati*, *mužika*, *porat*: luka, *punat*: tačka, *sentencija*: presuda, *stimati*: proceniti, *škuro*: mračno, *štatut*. Tim pozajmljenicama, koje velikim delom potiču iz venecijanskog dijalekta, pridružilo se mnoštvo novih u doba mletačke vladavine nad Dalmacijom i Bokom.

Mađarski uticaj u kajkavskim krajevima u srednjem veku ogleda se u znatnom broju primljenih reči. Neke od njih, kao *betežen*: bolestan, *herceg*, *kip* ili *varoš*, proširile su se i mnogo dalje na tlu sh. jezika. Sa severozapada su

dolazile i nem. reči: *ceh*, *kuhinja*, *pehar*, *škare*, *škoda* i dr. Zahvaljujući rudarima Sasima, srednjovekovna rudarska terminologija u Srbiji i Bosni bila je uglavnom nemačka.

Pravni i upravni termini u staroj srpskoj državi bili su većinom slovenskog porekla, tako npr. nazivi feudalnih »rabota« — *zamanica*, *zgon*, *ponos*, *podvod*, *sled*, *pozob*, *priselica*, *gradozidanije*; feudalnih davanja — *podanak*, *beleg*, *krina*, *vrhovina*, *obrok*; raznih taksa i globa — *prestoj*, *ruka*, *posluh*, *izdava*. Mnogi od takvih izraza javljaju se i u hrvatskim pravnim spomenicima iz istog vremena — *dédina*: baština, *kmet*, *odboj*: odbijanje sudskog glasnika, *osluha*: globa, *parac*: parničar, *popaša*: poljska šteta koju načini stoka, *porota*, *potvoriti*: obediti, *prėti*: tužiti, *prėti se*: parničiti se, *pristav*, *psost*: pogrda, uvreda, *sebar*, *sila*: nasilje, *tadba*: krađa, *věrovan*: verodostojan, *vražda*: kazna za ubistvo ili tešku povredu, *ždrebij*: deo imanja koji nekom zapadne pri deobi. Poređenje sa drugim slovenskim jezicima, naročito sa staroruskim, pokazuje da je dobar deo takvih termina praslovenski, što omogućuje zaključke o pravnim ustanovama starih Slovena. Naravno, ima i termina zabeleženih kod Hrvata, ali ne i kod Srba — *braščina*: bratovština, *didić*: baštinik, *držan*: obavezan, *govorčin*: advokat, *hiniti*, *osvaditi*: optužiti, *plemenščina*, *podvornica*: okućnica, *pozov*, *puk*, *rič*: stvar, *shabiti*: pokvariti, oštetiti, *zavez*: primljena obaveza.

Nakon osmanlijskog osvajanja ušlo je u sh. jezik veliko mnoštvo tur. reči, od kojih su mnoge arapskog ili persijskog porekla, ređe grčkog ili romanškog: *aga*, *beg*, *hoža*, *janičar*, *kadija*, *raja*, *spahija*; *alat*, *bakar*, *boja*, *bunar*, *čarapa*, *čilim*, *dućan*, *jastuk*, *kapija*, *para*: novac, *penžer*, *peškir*, *sokak*, *top*; *čevap*, *duhan*, *pilav*, *rakija*; *begenisati*, *bekrija*, *budala*, *čef*, *inat*, *sevap*, *sevdah* i dr. Tih tzv. turcizama ima ponajviše kod Muslimana, ali oni su rašireni i kod ostalog stanovništva na teritoriji koja je bila pod sultanovom vlašću. Njihov broj u govorima uglavnom je srazmeran trajanju turske vladavine u datom kraju.

Naporedo sa širenjem habsburške vlasti išlo je usvajanje mnogih nem. reči, prvenstveno u materijalnoj, a ne u duhovnoj sferi. Nemačkog su porekla ili su bar primljene iz nem. lekseme kao *cigla*, *cink*, *kofer*, *kugla*, *plac*, *tuce*, *šina*, *šlep*, *štof*, *štrikati*; *faširati*, *kifl(a)*, *knedl(a)*, *rizling*, *šunka*; *general*, *logor*, *princ*, *šanac*, *štab*. Neposredni izvor preuzimanja često nije književni nem. jezik, već neki od govora nemačkih naseljenika.

Puristička nastojanja u XIX i XX v. u znatnoj meri su uklonila tur. i nem. pozajmljenice iz književnog jezika, a preko njega donekle i iz narodnih govora. Tur. reči kao *barjak* ili *komšija* i nem. kao *veš*, *šniel(a)*, *mider* ili *kuplung* zamenjene su bar delimično starim narodnim rečima kao *zastava*, *sused*, *ruble* ili kovanicama kao *odrezak*, *steznik* ili *kvačilo*. Novoskovane reči dosta puta su odgovarale duhu, tj. strukturi sh. jezika, ali su često bile ropski prevodi upravo onih reči koje je trebalo zameniti. Proces čišćenja jezika je znatno dalje napredovao kod Hrvata nego kod Srba.

Intenzivirani dodiri s Mađarima otvorili su put novom talasu pozajmljenica iz mađ., takvih kao *ašov, cipela, čipka, čopor, gazda, keceľa, kočijaš, lopov, parlog, teret, šator, vašar*.

Snažan ruski kulturni uticaj na Srbe u XVIII v. i kasnije uveo je reči kao *čaj, činovnik, gord, iskren, izviniti, ličnost, obmana, odličan, opasan, poručnik, poslovica, predložiti, prisutan, razočarati, slog, sredstvo, strog, točka, zanimati*. Izvor tih pozajmljenica je rus. književni jezik, a njihovo značenje mahom apstraktno. Većina njih dospela je, neposredno ili srpskim posredstvom, i u književni jezik Hrvata.

Iz crkvenoslovenskog jezika, koji je od najranijih vremena funkcionisao kao jedan od književnih (pismenih) jezika Srba, preuzimane su reči za pojmove koji nisu bili zastupljeni u vokabularu narodnih govora. U drugoj pol. XVIII v. stvoren je hibridni slavenosrpski jezik, nesređena mešavina sh., crkvenoslovenskih i ruskih elemenata. U njemu su bili obični izrazi kao *meč: mač, mužeski, otečestvo, sozdati, vospitanije, vozduh, čado, čast: deo, besmertnost, serdečno, dolžen, toržestveno, gospožda*, koji su kasnije istisnuti iz književnog jezika Srba, pobedom struje koja se zalagala za narodni jezik u književnosti. V. Stefanović Karadžić, koji je u tom zalaganju bio radikalniji od svojih prethodnika dositejevaca, razradio je metod adaptacije takvih reči. Mesto *proročestvo, čelovjekoljubije, prosvešćenije* on je pisao *proroštvo, čovjekoljublje, prosvjeta*.

U XIX v., kad je postalo aktuelno popunjavanje književnog jezika rečima koje su mu nedostajale, Hrvati su se često obraćali češkom jeziku kao izvoru bogaćenja svoga. Tako su primljene reči *časopis, geslo, naknada, naslov, nazor, prednost, smjer, stanovit, učinak, uloga, ured, zbirka* i dr. Većinu tih pozajmljenica ubrzo su preuzeli i Srbi, najčešće od Hrvata.

U XVIII v. pojačao se priliv termina raznih struka, da bi u XIX v. došlo do prave eksplozije terminologije, koja se nastavlja u XX v. Naučni, tehnički i društveni razvoj, pa i hirovi mode, stalno donose nove pojmove i s njima reči koje ih označavaju. Osnovni sloj nove, internacionalne terminologije čine reči s latinskom ili grčkom etimologijom, dobrim delom sagrađene u novije vreme iz elemenata koji su pripadali tim jezicima. Latinskog su porekla npr. reči *kultura, akcija, konferencija, senat, republika, diktator, nacija, kvalitet(a), aspekt, materija, sekcija, medicina, operacija, kalcij(um)*, dok grčkom jezičkom nasleđu pripadaju *ideja, sistem, demokratija, monarhija, tiranin, biografija, sfera, metar, atom, proton, oksid, elektrika, telefon, energija, šizofrenija, poezija, metafora, gramatika*. Takve su reči preuzete najčešće preko velikih zapadnoevropskih jezika, u prvo vreme obično nemačkog, ili preko ruskog. Priliv ove vrste termina i dalje traje, o čemu svedoči mnoštvo izraza kao *egzistencijalizam, futurologija, monodrama, neokolonijalizam, alergologija, antibiotik, encefalogram, ciklotron, kibernetika, reaktor, pesticid, biomasa, kosmonaut, televizija*.

Puristička borba protiv tuđica nije mimoišla ni neke od reči iz ove oblasti. Mesto leksema kao *geografija, hidrogen, telegram, subjek(a)t, futur, fak(a)t* predložene su, i uglavnom su se odomaćile, takve kao *zemljopis, vod(on)ik*,

brzjav, podmet, buduće vr(ij)eme, činjenica. Bilo je, naravno, i mnogo kovanica koje nisu prihvaćene.

Franc. jezik je izvor mnogobrojnih reči usvojenih većinom u XIX v. i početkom XX v.: *bonton, konferansije, angažman, šarm, pikantan, parfem, buket, saten, vodvilj, potpuri, žanr, sufler, uvertira, serkl, buržoazija, detant, garnizon, artiljerija, šaržer, soliter.* Veliki deo tih reči došao je posredstvom nem. ili, rede, rus. jezika.

Engl. reči, koje su ranije mahom stizale preko drugih jezika, sada ulaze u neposrednom kontaktu: *vikend, viski, klub, flert, striptiz, imidž, tinejdžer, film, plejbek, džez, sport, trening, boks, bajpas, bojler, hardver, lift, buldožer, trolejbus, tenk, snajper, dispečer, supermarket.* Priliv engl. reči danas je daleko jači od priliva pozajmljenica iz bilo kojeg drugog jezika.

Nastavlja se i proces proširenja leksičkog fonda tvorbom iz domaćih jezičkih sredstava, kako u tehničkoj oblasti, tako i u raznim sferama društvenog života: *gus(j)eničar, jednosm(j)eran, nadzvučan, poništavač, računalo/računar, usisivač, v(j)etrovka, zagađivač, (ž)migavac, žvaka, c(j)elovečernji, dohodovni, gubitnik/gubitaš, ljubić, nesvrstanost, prvoborac, ratnohušakački, samoupravljač, samozaštita.* Reči kao *inokosan, jastreba (i golub), narodnost, petlja* stekle su novu primenu s novim značenjima, dok su lekseme kao *akcijaš, diskač, dokumentarac, hipik, novokomponovani, nuklearka, parolaški, traperice/farmerke, ultrakratki, ultraš, (iz)vanblokovski, vikendica, vodoinstalatere* izvedene na domaćem tlu od stranih korena.

Strane reči su unele u jezik poneke nove strukturalne tipove: mnoge konsonantske grupe kao *stj-, -ksk-, -mpj-, jn, -lm, -nd* (uporedi *stjuardesa, ekskavator, kompjuter/kompjutor, kombajn, film, fond*), vokale na kraju osnove u imenicama tipa *žiri, depo, siže, intervju, šou*, nepromenljive prideve kao *braon, fer, lila, oranž, portabl, reš* (znatnim delom samo u neknjiževnom govoru). Sintagme s nepromenljivim odredbenim konstituentom tipa *najlon čarape, žiro račun, ekspres restoran* pojačavaju kategoriju nastalu u svoje vreme pod turskim i mađarskim uticajem (*čekerli čelenka, mor dolama, remek-d(j)elo, divot-izdanje, div-junak, paun-pero*).

Razlike među varijantama sh. književnog jezika tiču se prvenstveno leksike. Manji deo tih leksičkih razlika prosto je odjek nepodudarnosti među narodnim govorima: *hl(j)eb/kruh, ned(j)elja, sedmica/tjedan, krst/križ, napolje/van.* Mnogo češće radi se o nejednakom odnosu prema tuđicama: *tim/momčad, muzika/glazba, karakteristika/značajka, apoteka/ljekarna, mašina/stroj, fabrika/tvornica, štampa/tisak*, dok se u parovima reči kao *kašika/žlica, peškir (i ubrus)/ručnik, hiljada/tisuća, šargarepa/mrkva* udružuju oba pomenuta momenta (mnogi od izraza koji gospodare u jednoj varijanti javljaju se ponekad i u drugoj). U leksičkim razlikama koje pogađaju samo jednu fonemu u reči (*varvari/barbari, okean/ocean, hemija/kemija, diplomatija/diplomacija, aktuelan/aktualan, ofanziva/ofenziva, insistirati/inzistirati, istorija/historija*) mahom se ogledaju različiti kulturni uticaji, tj. nejednaki putevi kojima je reč ušla u jezik. U »srpskim« likovima takvih

reči uočavaju se npr. tragovi novogrčkog, francuskog ili ruskog izgovora, a u »hrvatskim« likovima nemačkog ili italijanskog.

Leksička diferencijacija na dijalekatskom nivou mnogo je jača od one u književnom jeziku. Samo mali deo nejednakosti tiče se slovenskih reči: *kiša/dažd, vuk/kurjak, dvaput/dvared/dvakrat, p(ij)etao/p(ij)evac/peteh/kokot, raditi/delati, jare/kozle, brašno/muka/meļa, lončar/grnčar*. Najčešće su bar na jednoj strani u igri pozajmljenice: *zejtin/uļe, sat/ura, pirinač/riža/oriz, krumpir ili krompir/krtola, (ku)kuruz/(mu)muruz/kolomboć, sofrā/astal/sto(l), bašta/vrt/gradina, čuprija/most; žak/vreća, ožak/komin/dimñak, lelek/štrk/roda, adet/običaj, birtija/mehana/oštarija/krcma, šantav/hrom, makaze/škare/nožice*.

Onomastika. Najstariji sloj toponima sačinjavaju nazivi koji su zatečeni pri naseljavanju Slovena, a pripadaju najčešće predrimskom supstratu. Znatnije reke skoro sve imaju takva imena: *Dunav, Sava, Drava, Mura, Tisa, Tamiš, Kupa, Una, Sana, Vrbas, Bosna, Drina, Lim, Kolubara, Bosut, Vuka, Pek, Timok, Zeta, Drim, Bojana* i dr. Hidronimi *Morava* i *Neretva* nastali su prilagođavanjem predrimskih naziva, dok su *Nišava, Raška, Drinjača, Vrbanja, Unac* i dr. slovenske izvedenice od imena antičkog porekla. Reke s nesumnjivo slovenskim nazivima spadaju uglavnom u manje: *Glina, Ilova, Krivaja, Jasenica, Gruža, Studenica, Toplica, Jablanica, Vrla, Bistrica, Drenica, Sitnica, Lepenac* i dr. Suprotno tome, sigurna supstratska imena planina nisu mnogobrojna: *Dinara, Promina, Mosor, Lovćen, Tara, Šar(a)*. Slovenskih naziva ima daleko više: *Kalnik, Bilo-gora, Medvednica, Risnjak, Velebit, Plješevica, Kozara, Ozren, Čvrstica, Velež, Kozjak, Biokovo, Jagodnja, Suvobor, Kosmaj, Venčac, Rudnik, Beljanica, Rtanj, Bukovik, Stara planina, Zlatibor, Golija, Čemerno, Troglav, Stolovi, Kopaonik, Jastrebac, Pasjača, Maglić, Bjelasica, Komovi, Prokletije, Paštrik, Žljeb, Mokra gora, Rogozna, Goleš* i dr. I planinama *Ivanščica, Fruška gora, Vlašić, Deli Jovan, Cer* imena su dali Sloveni; doduše, dalje poreklo tih imena nije slovensko. Međutim, oronimi *Durmitor* i *Visitor* potiču od srednjovekovnih vlaških pastira.

Predslovenska imena naselja uglavnom su sačuvana u obalskom pojasu: *Poreč, Pula, Plomin, Labin, Senj, Nin, Zadar, Skradin, Trogir, Solin, Split, Omiš, Makarska, Ston, Cavtat, Risan, Kotor, Tivat, Budva, Bar, Ulcinj* i dr. I svi znatniji otoci nose i danas svoja antička imena, naravno glasovno prilagođena, odn. izmenjena. Poznato je da se duž Jadrana stari romanski živalj dugo držao i sporo asimilovao. U dubini kopna predslovenska imena naselja su retka. Od znatnijih gradova *Sisak* i *Niš* nose takva imena. *Beograd, Zagreb, Novi Sad, Osijek, Brod, Vršac, Prizren, Priština, Peć, Podgorica, Banja Luka, Mostar, Travnik, Zenica, Užice, Čačak, Kragujevac, Kruševac, Jagodina, Leskovac, Vranje, Zaječar, Negotin* i dr. slovenske su tvorbe. Toponime *Sarajevo, Đakovica, Arandelovac, Karlovac, Vinkovci*, obe *Mitrovice, Aleksinac, Prokuplje, Nikšić* izveli su Sloveni svojim nastavcima od osnova tuđeg porekla. Međutim, gradovi *Varaždin, Bjelovar, Vukovar, (Petro)varadin, Bečež, Senta, Kanjiža* i *Kikinda* imaju mađarska imena nasle-

dena iz srednjeg veka. *Tuzla, Odžak, Kula, Ada, Čuprija, Kuršumlja*, (Novi) *Pazar* turske su reči, malo ili nimalo adaptirane. To važi i za sve *Vakufe, Čitluke, Majdane* i slično. Većina tih imena ipak potiče od Slovena budući da su same reči ušle u sh. jezik kao pozajmljenice.

Toponimija čuva mnoge elemente slovenske jezičke starine. Prastari prisvojni sufiks *-j* krije se u toponimima kao *Devič, Trepča, Slijepač Most, Goražde, Foča, Lugomir, Ljubomir, Radimlja, Budimlja, Ljuboviđa, Rado-buđa, Daljogošta, Vogošća, Brasaljce, Inosaljce, Mirosaljce*, verovatno i *Guča* (od *gud(a)c*: svirač), pa i *Goč* (od muškog imena *God(a)c* < *Goděslav*). Starinska lična imena nalaze se u osnovi oblika *Bogutovac, Vojnegovac, Prhovo, Budanovci, Dobanovci*, dok likovi *Zemun, Zemunik* i *Topusko* dokazuju da se u tim tvorbama (od *zemlja* i *topl-*) nekad izgovaralo slogovno *l*, koje je zatim dalo *u*.

Južni Sloveni su se doselili sa iz davnina nasleđenim sistemom složenih ličnih imena: *Vladimir, Mqtimir, Domagoj, Branivoj, Radogost, Miroslav, Bratoněg, Běloslava, Dobroslava, Vlkoslava* i dr. Od njih su stvorene, u intimnijem stilu ophođenja, jednočlane izvedenice kao *Vladan, Gojko, Vojihna, Radoje, Mirko, Něgoš; Dobra, Milica*. Još noviji sloj, čija starina ipak premaša jedan milenijum, čine hipokoristici na *-a, -o* ili *-e* s dužinom korenskog vokala i prvobitnim naglaskom na zadnjem slogu: *Boža, Braja, Deja, Drago, Vlado, Črne, Prěde; Cvěta, Gruba, Ljuba, Stana*. Sa hrišćanstvom su uneta svetačka imena hebrejskog, grčkog ili latinskog porekla: *Matija, Lazar, Đurđ/Juraj, Stefan/Stěpan, Marko, Konstantin; Ana, Ivana, Barbara/Varvara, Jelena, Jevrosima, Katarina, Klara, Lucija* (uporedi i hipokoristike kao *Mato, Andre, Đura, Miho, Niko; Jela, Kata, Luce*). Pritom su se javile razlike između područja Istočne i Zapadne crkve. Značajno je da se i kod katolika u liku mnogih imena ogleda grčki uticaj, očito usvojen preko staroslovenske tradicije hrvatskih glagoljaša. Ispočetka rasprostranjena pretežno među članovima klera, eventualno i plemstva, svetačka imena su postajala sve češća, posebno kod katolika. Tridentski koncil (1563) uveo je čak obavezu davanja takvih imena, što je dovelo gotovo do gašenja upotrebe slovenskih imena među pripadnicima Zapadne crkve.

Isto tako obavezno bilo je u muslimanskoj sredini davanje islamskih imena, mahom arapskog porekla: *Džemal, Ibrahim, Mustafa; Fatima, Mevlida* i dr. (uporedi i hipokoristike kao *Džemo, Ibro, Mujo; Fata, Meva*). Tako su se slovenski antroponimi sačuvali u upotrebi skoro isključivo kod pravoslavnih, pa i to delimično.

U slovenskoj tradiciji nije bilo prezimena nego patronimika (naziva po ocu): *Vlk Branković* je bio Vlk, Brankov sin. Tek kasnije stvorena su prava prezimena, koja se prenose na dalja pokolenja. Taj proces stariji je na zapadu, gde je već u srednjem veku delovao romanski uzor, dok na istoku velikim delom pada tek u XIX v. Njega su podsticale vlasti, kako austrijske tako i srpske, kojima je bilo potrebno utvrđivanje prezimena kao vidljive oznake srodstva. Prezimena su najčešće nastala preosmišljavanjem ranijih patronima

na -ić ili -ov/-in: *Petrović, Markov, Nikolin*, uporedi i prezimena po majci kao *Katić, Klarin*. Nisu retka ni prezimena po poreklu: *Piroćanac, Varaždinać, Gračanin, Kaćanski, Sarajlić, Bošnjak, Horvat, Uskok*, a ni po zanimanju pretka: *Kovač, Kuharić, Kolarović, Lončarić, Ribarić, Svilar, Šošarić*, uporedi i *Banović, Barjaktarević, Knežević, Župan, Begović, Harambašić*. U mnogim krajevima, naročito na zapadu, raširena su prezimena postala od raznih nadimaka: *Novak, Smičiklas, Popivoda, Rukavina, Nakarada, Suša, Čokorilo, Pijevac, Mustać, Plećaš, Dodig*.

Rasplamsavanje nacionalnih osećanja u prvoj pol. XIX v. donelo je, isprva ponajviše u građanskoj sredini kod Hrvata i vojvođanskih Srba, modu tzv. narodnih, tj. slovenskih imena, najčešće preuzetih iz knjiga, ređe novoskovanih. Ponekad su imena i prevedena: *Karlo* je postajao *Dragutin, Ignac — Vatroslav, Timotej — Bogoboj*. Ovim ipak nisu uklonjena duboko ukorenjena svetačka imena, ali su srpski i hrvatski onomastikon donekle približeni. LIT.: *P. J. Šafařík*, Serbische Lesekörner oder historisch-kritische Behandlung der serbischen Mundart, Pesth 1833 (reprint Novi Sad 1957); *A. A. Majkov*, Istorija serbskogo jazyka po pamjatnikam, pisannym kirilliceju, v svjazi s istorijeju naroda, Moskva 1857; *Đ. Daničić*, Srbska sintaksa, Beograd 1858; *isti*, Rječnik iz književnih starina srpskih, I—III, Beograd 1863—64 (fototipsko izd. Beograd 1975); *V. Jagić*, Iz prošlosti hrvatskoga jezika, Književnik, 1864 (u knj. Izabrani kraći spisi V. Jagića, Zagreb 1948, str. 19—98); *isti*, Podmlađena vokalizacija u hrvatskom jeziku, Rad JAZU, 1869, 9; *F. Kurelac*, Vlaške [= italijanske] riječi u narodu našem, Rad JAZU, 1872, 20; *Đ. Daničić*, Istorija oblika srpskoga ili hrvatskog jezika do svršetka XVII vijeka, Beograd 1874; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, I—XXIII (sv. 1—97), Zagreb 1880—1976; *T. Maretić*, O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba, Rad JAZU, 1886, 81; *L. Zima*, Nekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine, Djela JAZU, 1887, 7; *T. Maretić*, Ruske i češke riječi u književnom hrvatskom jeziku, Rad JAZU, 1892, 108; *isti*, Imena rijeka i potoka u hrvatskim i srpskim zemljama, Nastavni vjesnik, 1893, 1; *M. Rešetar*, Die ragusanischen Urkunden des XIII.—XIV. Jahrhunderts, Archiv für slavische Philologie, 1894. i 1895; *Đ. S. Đorđević*, Matija Divković, prilog istoriji srpske književnosti XVII veka, Glas SA, 1896, LII i 1898, LIII; *M. Rešetar*, Primorski lekcionari XV. vijeka, Rad JAZU, 1898, 134 i 136; *V. Mažuranić*, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik, I—II, Zagreb 1908—22 (pretisak Zagreb 1975); *T. Maretić*, Jezik slavonskijeh pisaca, Prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj, Rad JAZU, 1910, 180; *F. Fancev*, Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie, Archiv für slavische Philologie, 1910, 1911. i 1912; *S. Ivšić*, Prilog za slavenski akcenat, Rad JAZU, 1911, 187; *V. S. Jovanović*, Gavriilo Stefanović Venclović, Srpski dijalektološki zbornik, II, Beograd 1911; *S. Ivšić*, Akcenat u Gramatici Igñata Alojzija Brlića, Rad JAZU, 1912, 194; *isti*, Akcenat u Gramatici Matije Antuna Relkovića, ibid.; *A. Belić*, Akcenatske studije, knj. I, Posebna izdanja SA, knj. XLII, Nauke filofske i filološke, knj. 11, 1914; *M. Dolobko*, O jazykě nekotoryh bosnijskih gramot XIV v., Izvěstija Otdělenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk, tom XIX, knj. 3 i 4, Petrograd 1914. i 1915; *A. Leskien*, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, I. Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre, Heidelberg 1914; *T. Maretić*, Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka, Rad JAZU, 1915, 209; *F. Fancev*, Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka, ibid., 1916, 212; *H. Sköld*, Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung, Lunds Universitets Årsskrift, sv. 18, br. 3, Lünd 1922; *A. Vaillant*, La langue de Dominko Zlatarić, I.

Phonétique, Paris 1928, II. Morphologie, Paris 1931, III. Syntaxe, Belgrade 1979; A. Belić, Srpskohrvatski jezik, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, IV, Zagreb 1929, str. 392—405; D. Vušović, Prilozi proučavanju Njegoševa jezika, Južnoslovenski filolog, 1930; R. Aleksić, Jezik Matije Antuna Reljkovića, ibid., 1930. i 1931, 1—3; G. Ružičić, Jezik Petra Zoranića. Zadarski dijalekat u početku XVI veka, ibid.; A. Belić, O dvojini u slovenskim jezicima, Posebna izdanja SA, knj. XCI, Filosofski i filološki spisi, knj. 21, 1932; O. Franck, Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde, Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Leipzig 1932, 6; M. Rešetar, Bernardinov Lekcionar i njegovi dubrovački prepisi, Posebna izdanja SA, knj. XCIX, Filosofski i filološki spisi, knj. 23, 1933; isti, Dubrovački zbornik od 1520, ibid., knj. C, ibid., knj. 24, 1933; isti, Jezik Marina Držića, Rad JAZU, 1933, 248; P. Skok, Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu, Split 1933; isti, Dolazak Slovena na Mediteran, Split 1934; B. Unbegaun, Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes, Paris 1935; M. Rešetar, Jezik pjesama Račinina zbornika, Rad JAZU, 1936, 255; R. Aleksić, Prilozi istoriji kajkavskog dijalekta, Južnoslovenski filolog, 1937; S. Rospond, Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -itj, Kraków 1937; M. Vasmer, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 3, Berlin 1944 (reprint Leipzig 1984); A. Belić, Vukova borba za narodni i književni jezik, Rasprave i predavanja, Beograd 1948; V. Jagić, Izabrani kraći spisi, Zagreb 1948; P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Toponomastička ispitivanja, I—II, Zagreb 1950; M. Rešetar, Najstariji dubrovački govor, Glas SAN, knj. CCI, Odeljenje literature i jezika, nova serija, knj. 1, 1951; A. Ringheim, Eine altserbische Trojasage, Text mit linguistischer und literaturhistorischer Charakteristik, Publications de l'Institut slave d'Upsal, 1951; M. Rešetar, Najstarija dubrovačka proza, Posebna izdanja SAN, knj. CXCII, Odeljenje literature i jezika, knj. 4, 1952; I. Gricak, O perfektu bez pomoćnog glagola u srpskohrvatskom jeziku i srodnim sintaksičkim pojavama, ibid., knj. CCXXIII, Institut za srpski jezik, knj. 1, 1954; M. Ivić, Značenja srpskohrvatskog instrumentala i njihov razvoj, ibid., knj. CCXXVII, ibid., knj. 2, 1954; I. Popović, Istorija srpskohrvatskog jezika, Novi Sad 1955; P. Ivić, O nekim problemima naše istoriske dijalektologije, Južnoslovenski filolog, 1955—56; A. Gallis, The Syntax of Relative Clauses in Serbo-Croatian, Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Hist.-Filos. Klasse, Oslo 1956, 3; Ch. A. van den Berk, Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?, Hag 1957; M. Ivić, Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1957; P. Ivić, Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1957; A. Mladenović, Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika, ibid.; J. Schütz, Die geographische Terminologie des Serbokroatischen, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik, Berlin 1957, 10; P. Ivić, Osnovnye puti razvitija serbohrvatskogo vokalizma, Voprosy jazykoznanija, 1958, 1; S. Marković, Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII veka), Srpski dijalektološki zbornik, 1958, XIII; H. Striedter-Temps, Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Slavistische Veröffentlichungen, Berlin 1958, 18; G. O. Svane, Die Flexionen in štokavischen Texten aus dem Zeitraum 1350—1400, Aarhus 1958; A. Belić, Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika, I. Fonetika, Beograd 1960; A. Belić, Lj. Jonke, M. Stevanović i M. Hraste, B) Književni jezik na osnovi narodnog jezika, u odrednici Jezik srpskohrvatski (hrvatskosrpski), Enciklopedija Jugoslavije, IV, Zagreb 1960, str. 517—528; R. Filipović, The Phonemic Analysis of English Loan-Words in Croatian, Zagreb 1960; I. Popović, Geschichte der serbokroatischen

Sprache, Wiesbaden 1960; *E. Schneeweis*, Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen, Berlin 1960; *S. Stachowski*, Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Rozprawy i studia, tom XXVII, Kraków 1961; *M. Vlainac*, Rečnik naših starih mera u toku vekova I—IV, Posebna izdanja SANU, knj. CCCXLIX, CCCLXXII, CDXVIII i CDLXXII, Odeljenje društvenih nauka, knj. 40, 47, 63, 74, 1961—74; *M. Stevanović*, Jezik u Vukovu delu i savremeni srpskohrvatski jezik, Južnoslovenski filolog, 1963—64, 1—2; *V. I. Ilić*, Pesnički jezik Branka Radičevića, Novi Sad 1964; *A. Mladenović*, O narodnom jeziku Jovana Rajića, Novi Sad 1964; *E. Dickenmann*, Studien zur Hydronymie des Save systems, I—II, Heidelberg 1966; *P. Ivić*, Pogovor. O Vukovom Rječniku iz 1818. godine, u knj. Vuk Karadžić, Srpski rječnik (1818), Sabrana dela Vuka Karadžića, II, Beograd 1966; *V. Splitter-Dilberović*, Beiträge zur Bildung der serbokroatischen Personennamen, Slavisch-baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelm-Universität Münster, Veröffentlichungen, VIII, Meisenheim am Glan 1966; *H. Kuna*, Jezik fra Filipa Laštrića bosanskog franjevca XVIII vijeka, Djela ANUBiH, knj. XXVII, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 15, 1967; *A. Albin*, Jezik novina Stefana Novakovića (1792—1794), Novi Sad 1968; *A. Mladenović*, Jezik Petra Hektorovića, Novi Sad 1968; *S. Pavešić*, Jezik Stjepana Matijevića, Rasprave Instituta za jezik, 1968, 1, str. 371—484; *D. Jović*, O jeziku »Zakona o rudnicima« despota Stefana Lazarevića, Južnoslovenski filolog, 1968—69, 3—4; *A. Belić*, Istorija srpskohrvatskog jezika, knj. II, sv. 1: Reči sa deklinacijom, sv. 2: Reči sa konjugacijom, IV izd., Beograd 1969; *A. Šojat*, Kratki navuk jezičnice hrvatske (Jezik kajkavske književnosti), Kaj, 1969, 3—4, 5, 7—8, 10, 12, 1970, 2, 3—4, 10; *O. Ristić*, Leksičko-semantičke odlike tvorbe imenica u nekih srpskih i hrvatskih romantičarskih pesnika, Južnoslovenski filolog, 1969, 1—2, 1970, 3—4; *D. Brozović*, Standardni jezik, Teorija/usporedbe/geneza/povijest/suvremena zbilja, Zagreb 1970; *T. Butler*, The Origins of the War for a Serbian Language and Orthography, Harvard Slavic Studies, V, Cambridge, Massachusetts 1970, str. 1—80; *H. Kuna*, Jezička karakteristika književnih djela Dositeja Obradovića, Djela ANUBiH, knj. XXXV, Odeljenje društvenih nauka, knj. 21, 1970; *Z. Wagner*, Za studiów nad językiem Petra Hektorowicia, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Prace Komisji Słowianoznawstwa, Wrocław 1970, 22; *R. Zett*, Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode, Slavistische Forschungen, Köln i Wien 1970, 9; *P. Ivić*, Srpski narod i njegov jezik, Beograd 1971; *Lj. Jonke*, Hrvatski književni jezik u 19. stoljeću, u knj. Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća, Zagreb 1971, str. 83—191; *W. Lubaś*, Słowotwórstwo południowosłowiańskich nazw miejscowych z sufiksami -ci, -ovci, -inci itp., Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Katowice 1971, 22; *M. Moguš*, Fonološki razvoj hrvatskog jezika, Zagreb 1971; *P. Skok*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, I—IV, Zagreb 1971—74; *S. Vukomanović*, Jezik Stipana Markovca Margitića, Monografije Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta, XXXIX, Beograd 1971; *I. Grickat*, Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenicima, Beograd 1972; *J. Jerković*, Jezik Jakova Ignjatovića, Novi Sad 1972; *Z. Jonković*, Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta, Rad JAZU, 1972, 363; *D. Malić*, Jezik prve hrvatske pjesmarice, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Zagreb 1972, 1; *V. Mihailović*, Građa za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu (od vremena Velike seobe do Vukovog Rječnika 1818. godine), I—II, Novi Sad 1972. i 1974; *P. Šimunović*, Toponimija otoka Braća, Supetar 1972; *A. Gallis*, Beiträge zur Syntax der Richtungsverba in den slavischen Sprachen besonders im Serbokroatischen, Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Hist.-Filos. Klasse, nova serija, br. 12, Oslo 1973; *J. Hyrkkänen*, Der lexikalische Einfluss des Italienischen auf das Kroatische des 16. Jahrhunderts.

Die italienischen Lehnwörter im Sprachgebrauch der dalmatinischen Kroaten im Licht der kroatischen Renaissance-Literatur, Helsinki 1973; *D. Malić*, Šibenska molitva (filološka monografija), Rasprave Instituta za jezik JAZU, 1973, II; *A. Mladenović*, Jezik vladike Danila, Novi Sad 1973; *S. Stachowski*, Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim, Polska Akademia Nauk, Komitet słowianoznawstwa, Monografie slawistyczne, 23, Wrocław 1973; *J. Vuković*, Istorija srpskohrvatskog jezika, I. Uvod i fonetika, Beograd 1973; *L. Hadrovics*, Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert, Budapest 1974; *D. Ignjatović*, Jezik štampanih dela Jerolima Filipovića franjevačkog pisca XVIII veka, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, nova serija, 5, Beograd 1974; *R. Katičić*, Nešto napomena o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, Zagreb 1974, 2; *R. V. Bulatova*, Staroserbskaja glagol'naja akcentuacija (Sbornik 1509. g. kak pamjatnik istorii serbskogo štokavskogo udarenija), Moskva 1975; *I. Grickat*, Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika, Beograd 1975; *I. Grickat-Radulović*, Zakonik cara Stefana Dušana, I, Beograd 1975, str. 125—157, 213—219, II, Beograd 1981, str. 67—72, 107—110, 155—168, 225—233; *M. Rammelmeyer*, Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen, Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung, Wiesbaden 1975; *W. Steininger*, Die Handschrift des »Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića« (Beschreibung der Orthographie und der Sprache), Anzeiger für slavische Philologie, Graz 1975, 7; *J. Vončina*, Jezik Antuna Kanižlića, Rad JAZU, 1975, 368; *L. Costantini*, Slavo ecclesiastico e volgare nella Grammatika italianskaja di Vikentije Ljuština, Studia Historica et Philologica, III. Sectio Slavoromanica, 1, Firenze 1976; *B. Franolić*, Les mots d'emprunt français en croate, Paris 1976; *J. Jerković*, Jezik Bogoboja Atanackovića, Novi Sad 1976; *B. Ostojić*, Jezik Petra I Petrovića, Posebna izdanja CANU, knj. VIII, Odjeljenje umjetnosti, knj. 1, 1976; *J. Šetka*, Hrvatska kršćanska terminologija, II izd., Split 1976; *M. Grković*, Rečnik ličnih imena kod Srba, Beograd 1977; *D. Malić*, »Red i zakon« zadarskih dominikanki iz 1345. godine (Prikaz jezika najstarijega hrvatskog latiničkog spomenika), Rasprave Instituta za jezik JAZU, 1977, III; *I. Smailović*, Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini, Monografije Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, I, Sarajevo 1977; *R. Bošković*, Odabrani članci i rasprave, Posebni radovi CANU, knj. 1, 1978; *D. Brozović*, Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti, u knj. Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, Zagreb 1978, str. 9—83; *J. Grotzky*, Morphologische Adaption deutscher Lehnwörter im Serbokroatischen, Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, München 1978, 26; *M. Surdučki*, Srpskohrvatski i engleski u kontaktu, Novi Sad 1978; *Z. Vince*, Putovima hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1978; *A. Škaljić*, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, IV izd., Sarajevo 1979; *J. Vončina*, Jezično-povijesne rasprave, Zagreb 1979; *Đ. Trifunović*, *T. Jovanović* i *Lj. Juhas*, Azbučni pokazatelj reči u spisima svetoga Save, Arheografski prilozi 2, Dodatak, Beograd 1980; *M. Mamić*, Hrvatski ustavnopravni jezik u 2. polovici 19. stoljeća, Rasprave Zavoda za jezik, Zagreb 1980—81, 6—7; *P. Ivić*, Istorija srpskog naroda, Beograd, I, 1981, str. 125—140, 617—640, II, 1983, str. 519—534, IV—2, 1986, str. 69—106 (koautor A. Mladenović), V—2, 1981, str. 311—380 (koautor J. Kašić), VI—2, 1983, str. 257—290; *J. Jerković*, Jezik Ljubomira Nenadovića, Novi Sad 1981; *R. Katičić*, Gramatika Bartola Kašića, Rad JAZU, 1981, 388; *M. Pešikan*, Iz istorijske toponimije Podrimlja, Onomatološki prilozi, II, 1981; *L. Dezső*, Typological Studies in Old Serbo-Croatian Syntax, Budapest 1982; *R. Katić*, Terminologija srpske srednjovekovne medicine i njeno objašnjenje, Posebna izdanja SANU, knj. DXLI, Odeljenje medicinskih nauka, knj. 13, 1982; *V. Mihailović*, Posrbice od Orfelina do Vuka

(prilog proučavanju naših purizama XVIII i XIX veka), I—II, Novi Sad 1982. i 1984; *M. Pešikan*, Zetsko-humsko-raška imena na početku turskoga doba, Onomatološki prilozi, III—V, 1982—84; *D. Vujičić*, Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine, Djela ANUBiH, knj. LVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 33, 1982; *D. Gămulescu*, Influențe românești în limbile slave de sud, București 1983; *M. Grković*, Imena u Dečanskim hrisovuljama, Novi Sad 1983; *P. Heriti*, Književni jezik Emanuila Jankovića, Novi Sad 1983; *V. Jerković*, Srpska Aleksandrida. Akademijin rukopis (br. 352), Paleografska, ortografska i jezička istraživanja, Posebna izdanja SANU, knj. DLIV, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 35, 1983; *H. Kuna*, Jezik »Bosanskog prijatelja«, Sarajevo 1983; *D. Gabrić-Bagarić*, Jezik Bartola Kašića, Sarajevo 1984; *M. Moguš*, Križanićeva hrvatska gramatika, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb 1984, 19; *I. Nyomárkay*, Strane riječi u hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom jeziku, Budimpešta 1984; *Lj. Subotić*, Sudbina participa u književnom jeziku kod Srba u 19. veku, Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad 1984, 20; *P. Šimunović*, Prvotna simbioza Romana i Hrvata u svjetlu toponimije, Rasprave Zavoda za jezik, Zagreb 1985, 10—11; *isti*, Naša prezimena, porijeklo, značenje, rasprostranjenost, Zagreb 1985; *L. Hadrovics*, Ungarische Elemente im Serbokroatischen, Budapest 1985; *W. Borys*, Studia nad dialektem czakawskim Juraja Križanicia. Akcentuacija rzeczowników, Wrocław 1986; *M. Grković*, Rečnik imena Banjskog, Dečanskog i Prizrenskog vlastelinstva u XIV veku, Beograd 1986; *P. Ivić*, Razvoj književnog jezika na srpskohrvatskom području, Književnost, Beograd 1986, 5, 6—7, 8—9, 10 (na franc. u Revue des études slaves, Paris 1984, LVI/3); *M. Pešikan*, Stara imena iz Donjeg Podrimlja, Onomatološki prilozi, VII, 1986; *V. Putanec* i *P. Šimunović*, Retrospektivna onomastička bibliografija hrvatsko-srpska do godine 1975, Zagreb 1987.

NAREČJA

Srpskohrvatsko jezičko zemljište odvaja se od makedonskog i bugarskog mnogim odlikama, mahom davnasnijeg porekla. Tako su se u sh. jeziku izjednačili poluglasi *ѣ* i *ѣ* (*ѣнѣ* > *dan*, *ѣнѣ* > *san* u sh. književnom jeziku nasuprot *den* ali *son* u mak. i *den*, *ѣн* u bug.), nazal *q* je zamenjen zaokrugljenim vokalom, najčešće sa *u* (*ruka*: mak. *raka*, bug. *řaka*), čuva se staro epentetsko *l* iza labijala (*zemļa*: mak., bug. *zemja*), sačuvana je razlika između *n* i *ñ* (sh. *ñega*: mak., bug. *nego*), završetak genitiva jednine muškog i srednjeg roda zameničke promene je *-ga*, a ne *-go* (uporedi *ñega*: *nego*), 1. lice množine ličnih glagolskih oblika završava se na *-mo* (*gledamo*: mak., bug. *gledame*), 2. lice množine aorista i imperfekta ima *-ste* (*tresoste*: mak. *tresovte*, bug. *tresohste*), 3. lice množine aorista i imperfekta razlikuju se završecima (*tresošē* : *tresijahu*, ali mak. *tresoa* : *tresea*, bug. *tresoha* : *tres'aha*). Kad je reč samo o bug., ovim se razlikama pridružuje i prelazak **tj*, **dj* u *ć*, *đ* ili slično (npr. *sveća*, *međa*: bug. *svešt*, *mežda*), promena *čr-* u *cr-* (*crn*: bug. *čeren*), predlog i prefiks *od* (: bug. *ot*). Pojave ovde navedene kao srpskohrvatske zahvataju sve sh. govore, ili veliku većinu njih (u nekim slučajevima javljaju se odstupanja na zapadu), a često i slov. jezik.

Broj osobina čije se granice manje-više poklapaju sa srpskohrvatsko-slovenačkom jezičkom međom nije tako veliki. U sh. jeziku nema slovenačkog

prebacivanja prastarih silaznih akcenata na drugi slog (*zlâto* ne daje *zlatô*), promene **zdj*, **zgj* u *ž* (uporedi slov. *ježa*: jahanje od **jězdja*), prelaska *l* na kraju sloga u neslogovno *u* (*biu* < *bil*: sh. književni *bio*), niti čuvanja stare dvojine.

Linije do kojih dopiru navedene pojave ne podudaraju se uvek tačno sa granicama nacionalnosti (hrvatsko-slovenačkom, srpsko-makedonskom i srpsko-bugarskom). U takvim slučajevima te granice, kao sociolingvistički činilac od prvorazrednog značaja, određuju jezičku pripadnost govora.

Prirodno, zapadni i severozapadni delovi sh. jezičke teritorije imaju više zajedničkih odlika sa slov. jezikom, a (jugo)istočni sa mak. i bugarskim. Tako je npr. južnoslovensko područje predvojeno sledećim pojavama čije granice prelaze, veoma različitim pravcima, preko sh. tla: na (severo)zapadu promena **dj* > *j* (npr. *meja*), *že* > *re* u prezentu *more*, čuvanje grupa *šč*, *žđ* (ili *šč*, *žž* ili slično) < **št'*, **žd'*, konsonant *d* u prilogima kao *sad*, formant -*er*- u oblicima kao *petero*, dugi silazni akcent u prezentima kao *gîne*, čuvanje većeg broja različitih padežnih oblika, oblici instrumentala jednine imenica na -*a* nastali od tipa *ženq* sa sažetom -*q* (npr. slov. *ženo*), nepoznavanje enklitika *ni*, *vi* i *ne*, *ve* u množini ličnih zamenica, čuvanje kraćih zameničkih oblika u akuzativu s predlozima (tip *za me*, *na ŋ*), arhaični akuzativ množine lične zamenice 3. lica *nje*: njih, dosledna upotreba infinitiva, smanjenje broja glagolskih vremena za prošlost, a na (jugo)istoku **dj* > *đ* ili slično (tip *međa*), sačuvano *že* u *može*, promena **št'*, **žd'* u *št*, *žd*, konsonant *g* u prilogima kao *sæg*, formant -*or*- u *petoro* itd., kratki akcent u oblicima kao *gîne*, smanjenje broja različitih padežnih oblika, oblici instrumentala jednine imenica na -*a* s nastavcima nastalim od nesažetog -*ojo* (npr. sh. književni *ženom*), upotreba zameničkih enklitika *ni*, *vi* (a često i *ne*, *ve*), tip *za mene*, *na njega*, akuzativ množine *njih*, često ili redovno zamenjivanje infinitiva konstrukcijom *da* + *prezent*, čuvanje aorista, a često i imperfekta.

Mnogobrojni su i kontrasti između glavnine govora, koja redovno obuhvata i središnje područje, i raznih periferijskih govora, na zapadu, a obično i na istoku. U osnovnoj masi govora jaki poluglasi dali su *a*, slogovno *l* i nazal *q* prešli su u *u*, čuva se slogovno *r* (i pod dužinom), sonant *l* je stabilan, razlikuju se silazni i uzlazni akcenti, a takođe i dužine i kratkoće (i iza akcenta), akcentat je prenet na prethodni slog bar u nekim položajima, nema suglasnika *h*, dok je *f* često supstituisano sa *p* ili *v*, broj afrikata je visok (najčešće su tu *č*, *ć*, *c*, *ž*, *đ*), u 3. licu množine prezenta nema širenja nastavka -*du* ili -*ju* (*tresu*, a ne *tresedu* ili *treseju*), a padež mesta razlikuje se od padeža cilja kretanja (*živi u Beogradu* : *dolazi u Beograd*), dok su u pojedinim ivičnim zonama, ne uvek istim, očuvani poluglas *i*/ili slogovno *l*, ili njihovi refleksi različiti od *a* odn. *u*, zatim vokal *o* ili slično, izuzetno *a*, kao kontinuant *q*, razlaganje slogovnog *r* na grupe kao *ar*, *er* ili skraćivanje dugog slogovnog *r*, prelazak *lj* u *j* ili *l* ili izjednačenje *l* sa *l* u nekim položajima, nerazlikovanje uzlaznih i silaznih akcenata, ukidanje dužina iza akcenta, a ponegde i onih akcentovanih, čuvanje starog mesta akcenta čak i u položajima

jima inače najpodložnijim akcenatskom prenošenju (npr. u tipovima *sestrà*, *svilà*), živo prisustvo *h* i *f*, manji broj afrikata, često i oblici kao *tresedu* ili *treseju* i konstrukcije kao *živi u Vršac*. U pogledu konsonantizma sa periferijskim govorima često idu zajedno i govori Muslimana u Bosni, Hercegovini i Sandžaku.

Kontrast između (severo)zapada i (jugo)istoka ima veliki značaj za staru diferencijaciju govora i njihovo poreklo, dok su razlike između središnjih i rubnih predela mahom strukturalnog karaktera. U dobrom delu periferijskih osobenosti ogledaju se promene u strukturi u kontaktu sa susednim jezicima, a u drugim slučajevima to su arhaizmi ili posebni razvoji objašnjivi udaljenošću od glavnih inovacionih centara.

Srpskohrvatski govori dele se u nauci na tri narečja (dijalekatske grupe): štokavsko, čakavsko i kajkavsko. Neki autori operišu i sa četvrtim narečjem, torlačkim (prizrensko-timočkim). Oba postupka mogu se potkrepiti ozbiljnim argumentima; ovde se primenjuje običnija klasifikacija.

Čakavsko (čak.) *narečje* je nastalo na zemljištu srednjovekovne (Dalmatinske) Hrvatske i u ponekim obližnjim predelima, *kajkavsko* (kajk.) u Panonskoj Hrvatskoj (tadašnjoj Slavoniji), a *štokavsko* (štok.) prvenstveno na području srednjovekovne srpske države i u susednim oblastima. Bosna i današnja Slavonija imale su štok. govore s elementima prelaznosti ka čakavštini i kajkavštini. U srednjem veku najoštija dijalekatska granica bila je ona između kajk. i ostalih dvaju narečja. Čakavsko-štokavska međa išla je verovatno od ušća Une ka Cetini, ali nije bila oštra. Granice značajnih vrlo starih pojava sekle su već tada kajk. i čak. zemljište, dok su među štok. govorima najviše osobenih crta imali oni već pomenuti severozapadni, koji su i među sobom bili veoma različiti, tako da nisu činili celinu.

Organski razvoj govora poremećen je masovnim migracijama u doba turskog osvajanja, odn. vladavine, od početka XV v. do duboko u XIX v. Bežeći ispred osvajača, stanovništvo se selilo uglavnom ka severozapadu (severu, zapadu), na zemljište koje je ostajalo pod hrišćanskom vlašću, a često su sami Turci naseljavali osvojene a opustošene krajeve življem iz unutrašnjosti svoje teritorije. Česti su bili i pokreti s područja dinarskog i šarplaninskog masiva ka severoistoku (severu, istoku), ka plodnim dolinama i ravnicama. Među posledice migracija spada veliko proširenje štok. narečja na račun čak., donekle i kajk., zatim stvaranje dijaspore naselja sh. jezika u susednim zemljama (Italiji, Austriji, Moravskoj, Slovačkoj, Mađarskoj, Rumuniji, Turskoj) i promena geografskih i kvantitativnih odnosa između dijalekata štok. narečja. Išcezli su mnogi govori, pored ostalih većina prelaznih štokavsko-čakavskih i svi štokavsko-kajkavski. Dijalekatske granice postale su oštrije jer su stavljeni jedni pored drugih govorni tipovi koji su se prvobitno razvijali na udaljenim mestima. S druge strane, seobe su ponegde stvorile mešovinske govore.

Štokavsko narečje. Obuhvata praktično sve govore sh. jezika u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, kao i veliki deo govora u Hrvatskoj, pored ostalog one u Slavoniji i Baranji i glavninu onih u Baniji, na Kordunu, u Lici i

na dalmatinskom kopnu. Najveći deo štok. teritorije bio je u svoje vreme pod Turcima, ili bar pod austrijskom Vojnom granicom, a gotovo celo današnje kajk. i čak. područje bili su uvek izvan turske vlasti.

Kao što je normalno u dijalektologiji, štok. govori se odlikuju kombinacijama osobina čija se područja rasprostranjenosti ne poklapaju uvek precizno među sobom, a ni sa granicama štokavštine. Bitno je da se u svakom pojedinom štok. govoru nalazi većina tih osobina (a najčešće sve), dok se u govorima drugih dvaju narečja može javiti samo manji deo tih pojava, ili ni jedna od njih.

Sa granicama štokavštine relativno najtačnije se podudaraju područja zamenice *što* (ili *šta*) i množinskog proširenja *-ov/-ev-* (*sinovi, krajevi*, a ne *sini, kraji*). U velikoj većini štokavskih govora dolaze i grupe *št, žd* na mestu starih **št', *žd'* (*gušter, zviždim*; samo u nekim zapadnijim govorima čuva se čakavski izgovor *gušcer, zviždim*), *o* (ređe *a*) nastalo od *l* na kraju sloga (*bio*, u dva ivična pojasa *bija*, a ne *bil*), *đ* od *jd* u oblicima kao *pođem* i nastavak *-ā* ili slično u genitivu množine najvećeg dela imenica (*sinovā, selā, ženā*, a ne npr. *sinov, sel, žen*). U leksici su gotovo svi štok. govori obeleženi znatnim brojem turcizama. Važna strukturalna osobenost koja daje većini štok. govora posebno mesto među evropskim jezicima je razlikovanje dveju vrsta kratkih akcenata, silaznih i uzlaznih (slična distinkcija kod dugih akcenata je mnogo raširenija). Skoro svuda na štok. tlu, ali i u mnogim kajk. govorima, staro **dj* je dalo *đ* ili slično (*međa, meža* a ne *meja*); u vezi s tim na istom području ostala je bar jedna zvučna afrikata u sistemu (u štok. *đ*, obično i *ž*, često i *ʒ*). Aorist se upotrebljava, živi ili ređe, u skoro svim štok. govorima i u manjem delu čakavskih. Štok. područje u celini (ili gotovo celo) i znatni delovi čak. obuhvaćeni su pretvaranjem početne grupe *v + slabi poluglas* u *u-* (*udovica*, a ne *vdovica* ili *dovica*), metatezom *vs->sv-* (*sve*, a ne *vse* ili *se*) i promenom *čr-* u *cr-* (*crn*, a ne *črn*), a takođe i nastavkom *-om* u instrumentalu jednine tipa *ženom*. Svi štok. govori i skoro svi čak. imaju *u* na mestu starog *o* (*ruka*, a ne *roka* ili slično), a velika većina štokavskih povezana je s velikom većinom čakavskih refleksom *a* za jaki poluglas (*san, dan*) i promenom slogovnog *l* u *u* (*žlt>žut*).

Osnovni kriteriji podele štok. govora su akcentuacija i zamena praslovenskog vokala *ě* (»jat«). Akcentuacija može biti najstarija, s očuvanim neoakutom *˘* i najčešće starim mestom akcenta (tako je u slavonskom dijalektu), stara, s izjednačenim *˘* i *ˆ* i pretežno neprenesenim akcentom (zetsko-južnosandžački dijalekat, kosovsko-resavski, smederevsko-vršački; u istočnobosanskom bez prenošenja ostaje uglavnom *˘*), nova ili novoštok., s povlačenjem svih nekadašnjih nepočetnih akcenata na prethodni slog i širokom pojavom uzlaznih akcenata *˘* i *ˊ* (istočnohercegovački, šumadijsko-vojvođanski i mlađi ikavski) i jednoakcenatska, s likvidacijom svih kvalitativnih i kvantitativnih razlika među akcentima, uz načelno čuvanje njihovog starog mesta (prizrensko-timočka dijalekatska oblast). Zamena *ě* je (i)jekavska u istočnohercegovačkom, istočnobosanskom i zetsko-južnosandžačkom dija-

lektu, ekavska s određenim ikavizmima (primerima za $i < \check{e}$) u šumadijsko-vojvođanskom i smederevsko-vršačkom, manje-više dosledno ekavska u kosovsko-resavskom i u prizrensko-timočkoj oblasti, a ikavska u mlađem ikavskom, dok u slavonski dijalekat ulaze govori s raznovrsnim refleksima $\check{e}$. Preglednosti radi, govori sa sačuvanom posebnosti $\check{e}$ biće ovde uvršteni u najsirođnije ekavske dijalekte, dok će govori sa dvojnomo zamenom $\check{e}$ biti prikljućeni najsićnijem dijalektu sa jednomo od tipićnih refleksa tog vokala.

Središnji geografski položaj pripada novoštok. dijalektima, koji zahvataju širok pojas od Jadrana do mađarske i rumunske granice u Vojvodini. Severo-zapadno i jugoistoćno od tog pojasa nalaze se oblasti sa načelno saćuvanim starim mestom akcenta. U pogledu ostalih osobina te se dve oblasti među sobom jaće razlikuju nego jedna ili druga prema novoštok. skupini.

Jugoistoćna granica novoštok. oblasti, na potezu od Boke kotorske preko Kolašina, Kraljeva i Beograda do rumunske granice u Banatu, jasno je određena, dok su na severozapadu migracije nadaleko raznele novoštokavce, koji su okružili i iskidali severozapadno staroštok. područje. Danas se duć što-kavsko-ćakavske i štokavsko-kajkavske meće svuda nalaze novoštokavci.

Istoćnohercegovaćki je najrasprostranjeniji sh. dijalekat. Njegovo kompaktno područje zahvata Hercegovinu istoćno od srednjeg i donjeg toka Neretve, Dubrovaćko primorje, severozapadnu polovinu Crne Gore, jugoistoćnu Bosnu i bosansko Podrinje do Save, te jugozapadnu i zapadnu Srbiju. U većini tih predela ovaj dijalekat je autohton. Njime govore i Srbi drugde u Bosni, skoro svi Srbi u Hrvatskoj i oni u mađarskom delu Baranje, Hrvati unijati (grkokatolici) u Źumberku, a ponegde i Hrvati rimokatolici, odn. Muslimani, obićno u susedstvu Srba. U taj prostor istoćnohercegovaćki dijalekat je unesen migracijama.

Govori istoćnohercegovaćkog dijalekta bliski su sh. knjićevnom jeziku. Tim je dijalektom govorio i pisao i V. Stefanović Karadžić. Vuk i narodne pesme koje je on objavio uticali su da istoćnohercegovaćki postane osnovica knjićevnog jezika. Ipak, on se od tog jezika danas razlikuje nizom pojedinosti. Neke su uglavnom poznate širom štok. područja: nepreneseni akcenat u ponekim stranim rećima (npr. tip *špekulānt*) i u određenim složenicama (*poľoprićvreda*, genitiv množine *dobrovōľācā*), *-ao* je obićno saćeto u *-ō* (*brisao > brisō*; doduše, u dve zone dolazi *-ā*: *brisā*), vokal *i* ispada u imperativima kao *noste < nosite*, suglasnik *h* je uklonjen osim kod Muslimana i u Dubrovaćkom primorju, a enklitika kondicionala u svim licima je *bi* (*mi bi došli*). Kao i u drugim jekavskim dijalektima, tip *dobrijem* je obićniji od *dobrim*, a *nijesam* je češće nego *nisam*. U većini govora postoje konsonanti *š* i *ć*, nastali novim i jekavskim jotovanjem (*klaše, koći, šeme*), a grupe *tě, dě*, sa kratkim jatomo dale su *će, đe* (*ćerati, đevojka* — obićno bez doslednosti, ostaje npr. *tj u tjemje*). U instrumentalu jednine imenica muškog roda pobećuje *-om* (*kľučom*).

U poređenju s velićinom teritorije, istoćnohercegovaćki govori su malo diferencirani. Dele se na dve velike skupine, jugoistoćnu i severozapadnu, s

tim da dolina Neretve i delovi istočne Bosne čine prelazni pojas. Na severozapadu ima manje jekavskog jotovanja, često ispadaju posleakcenatski vokali, naročito *i* (*velki, uradli*), hipokoristici kao *Péro* imaju u genitivu *Pere*, dativu i lokativu *Peri*, akuzativu *Peru* (na jugoistoku je genitiv i akuzativ *Pera*, dativ i lokativ *Peru*), u 1. licu množine aorista je obično *-šmo* (*dodošmo*), a imperfekat je redak ili iščezao. U zapadnijim govorima severozapadne grupe (severna Dalmacija, Lika, Kordun, delovi Bosanske krajine, ponegde Banija) izgovor dugog *ě* je pretežno jednosložan, *-ao* se sažima u *-a* (*brisā*), *o* daje *u* uz nosne suglasnike (*lunac, kuń, mumak*), u lokativu množine imenica muškog i srednjeg roda čest je nastavak *-ije* < *-ěh* (*po vinogradije*), a u dativu, instrumentalu i lokativu množine ženskog roda *-ami* (*na nogami*). Govor unijata u Žumberku, inače nosilac odlika severozapadne grupe, izdvaja se vrlo doslednim jekavskim jotovanjem.

Na krajnjem jugoistoku (uglavnom u severozapadnoj Crnoj Gori) izgovor dugog jata je redovno dvosložan, *-ao* i tu daje *-a, h* u krajnjem slogu često je prešlo u *k* ili *g* (*ńig, dođok*), jekavsko jotovanje je srazmerno najdoslednije i javlja se i iza labijala (*pľesma*), a mesto enklitika *nam, vam* dolazi *ni, vi*.

Posebno stoje govori Dubrovačkog primorja s nekoliko adrijatizama: [*ǃ*] (*boje*: bolje), *-m* u nastavcima daje *-n* (*vidin*), dugo slogovno *r* je skraćeno (*křv*), *čk* > *šk* (*dubrovaški*). U leksici i sintaksi jak je italijanski uticaj. Izgovor dugog *ě* je dvosložan ili jednosložan u zavisnosti od akcenta: *brř-jeg* ali *rřka*. Tu se javlja tzv. kanovački akcenat (tip *sěstra*, a ne *sěstra* < *sestrā*), nema jekavskog jotovanja grupa *labijal + j*, niti *sj, zj*, a delimično se čuvaju i grupe *tj, dj* (*letjela, djevojka*), a u dativu, instrumentalu i lokativu množine imenica ženskog roda dolazi paralelno *ribama, riban* i *ribami*. Aorista i imperfekta nema. Rašireno je jednačenje *č* i *ć* (tj. izgovor srednjeg glasa *č* mesto oba ta konsonanta: kuća, noć). Na Mljetu često ostaje neprenesen *ˆ* akcenat nastao od neoakuta: *vodě* < *vodě*, ali *djěvōjka* < *djevōjka*. Govor unijata u istočnom Žumberku, koji po svemu drugom spada u istočnohercegovački dijalekat, čuva neprenesene akcente, osim *ˆ* na krajnjem slogu: *lopāta, glāvôm*, ali *vōda, nārod*.

Šumadijsko-vojvođanski je dijalekat vojvođanskih Srba izuzev onih u jugoistočnom Banatu (i kolonista iz doba posle I odn. II svetskog rata), a takođe i zapadnog dela severne Srbije, u prostoru između ušća Drine, Moštаницe kod Beograda, Kraljeva i ušća Jadrana. Tako govore i Srbi u nekoliko mesta u najistočnijoj Slavoniji, u okolini Budimpešte, u mađarskom i rumunskom Pomorišju i u severozapadnom delu rumunskog Banata. Ovo je danas i dijalekat Hrvata u Sremu.

U doba pre migracija veliki deo Vojvodine imao je mađarsko ili mešano stanovništvo. U XV i XVI v. šumadijsko-vojvođanski dijalekat je zahvatio celu Vojvodinu, kao i neke predele u današnjoj Mađarskoj i Rumuniji, a velika seoba 1690. stvorila je nove jake naseobine u zoni Budimpešte. Većina isturenih naselja kasnije je podlegla asimilaciji, a u današnjoj Vojvodini kolonizovani su u XVIII i XIX v. pripadnici raznih narodnosti, čime je

zemljište ovog dijalekta suženo. Išchezli su i srpski govori preseljenika u Ukrajinu iz Pomorišja i bačkog Potisja sredinom XVIII v. U zapadnoj Srbiji oblast ovog dijalekta verovatno je stešnjena naseljavanjem jekavaca, ali je tu zasad nemoguće utvrditi stanje iz doba pre seoba.

Govori šumadijsko-vojvođanskog dijalekta, naročito oni u Srbiji između Kolubare i Drine, nalaze se u osnovici ekavske verzije sh. književnog jezika. Taj je dijalekat bio podloga predvukovskog književnog jezika kod Srba u XVIII i XIX v. (ukoliko je taj jezik bio narodni, a ne crkveni), a u Vukovo vreme je prilagođen tako da su razlike prema jekavskoj verziji književnog jezika Srba u načelu svedene na zamenu jata.

Novoštokavska akcentuacija se u šumadijsko-vojvođanskom dijalektu udružuje s delimičnim skraćivanjem posleakcenatskih dugih vokala, jačim u istočnijim govorima, a znatno slabijim u zapadnim. Pritom dužina prethodnog sloga, silaznost akcenta i položaj u poslednjem slogu, naročito ako je on otvoren, pospešuju skraćivanje.

U zapadnoj Šumadiji običan je kanovački akcenat (tip *séstra*), dok je dalje ka jugu (Kačer, Gornji Milanovac, Gruža itd.) pod istim uslovima *šestra*). Oko Tamiša i Begeja u Banatu često ostaje neprenesen *˘* u nekim položajima (*kolāč*, *devôjka*).

Zamena jata je u načelu ekavska, ali je i prodrlo raznim analoškim procesima u dativ i lokativ jednine tipa *ženi*, dativ i lokativ *meni*, *tebi*, *sebi*, lokativ množine tipa *po zubi(ma)*, *na koli*, zameničko-pridevske oblike tipa *s ovim*, infinitivnu osnovu glagola kao *živiti*, a često i u prefiks *pri-* umesto *pre-* (*privrne*) i predloge *prid*, *priko*. Glasovnim putem *ě* je dalo *i* ispred *j* u komparativima kao *stariji*, u vezi (*g*)*di je* (odatle i samo (*g*)*di*) i odričnom prezentu *nije* (prema ovome i *nisam* itd.), a u mnogim govorima i u glagolima kao *grijati*, *smijati se*. Slični ikavizmi postoje i u govorima koji nisu izjednačili *ě* sa *e* tako da se govori *lěto*, *mlěko* sa zatvorenim *ę*. Ti govori zahvataju zemljište od zapadne Šumadije do Rađevine.

U pogledu razlika prema književnom jeziku zajedničkih najvećem delu govora, šumadijsko-vojvođanski je upadljivo sličan istočnohercegovačkom: *-ao>-o*, imperativi kao *noste*, gubljenje *h*, enklitika *bi* u svim licima potencijala, *-om* i u tipu *kľučom*. Osim toga, imperfekt je praktično iščezao (Vojvodina) ili je sasvim redak (južno od Save). Kao i u drugim ekavskim govorima u Srbiji, nastavci zameničke promene su uopšteni u tipovima *negovog*, *dovedi ga živog* i sličnim. Rašireno je ispadanje posleakcenatskog vokala, najčešće *i* (*radli*, *šenca*), naročito u Vojvodini.

Razlike prema književnom jeziku uglavnom rastu s udaljenošću od granice istočnohercegovačkog dijalekta. U Srbiji zapadno od donjeg toka Kolubare, gde je ideo doseljenika hercegovačkog porekla vrlo visok, govori su najbliži književnom jeziku; glavnu osobenost čini pomenuto čuvanje *ě = ę* u jugoistočnoj polovini tog pojasa. Tu je i najmanje skraćivanja dugih posleakcenatskih vokala.

Govori u Šumadiji odlikuju se već istaknutom pojavom: 'odn.' u tipu *séstra* ili *sěstra* i nastavkom *-im* u dativu i lokativu jednine muškog i srednjeg roda zameničke promene (*dobrim čoveku, u tim selu*; dalje ka zapadu ovaj nastavak je sve ređi, odn. nepoznat).

U Vojvodini su kratki vokali *e* i *o* veoma otvoreni, ponajviše pod akcentom (*děca, kěla*), a kratki akcenti, naročito *`*, izgovaraju se duže nego drugde. Vokal u slogu neposredno iza uzlaznih akcenata izrazito je visok, često viši od akcentovanog. Raširen je tvrdi izgovor *l* u primerima kao *luk, bolnica, bokal* i veoma šuštavi, ponekad umekšani, a ponekad tvrdi izgovor *š, ž, č* i *dž*. U instrumentalu i lokativu množine muškog i srednjeg roda često se čuvaju stari nastavci (*s koli, po naši sokaci*). Nastavak *-im* u dativu i lokativu jednine tipa *ovim čoveku* i ovde je poznat, s tim da u zapadnijim krajevima pored njega dolaze i oblici na *-om*. Upotreba aorista je sužena. U 3. licu množine prezenta česti su oblici kao *oredu, pevadu*.

U banatskim govorima proces skraćivanja posleakcenatskih dugih vokala je najviše uznapredovao, početno *h-* ispred vokala fakultativno se čuva kao faringalan glas (*^hu^hla, ^hitar*), u 3. licu množine prezenta obični su oblici kao *pevu* pored *pevadu* i izgubljeno je razlikovanje padeža mesta i padeža cilja kretanja (*živi u Kikindu*). U Bačkoj i Sremu nema tih osobina, a javlja se arhaični nastavak *-a(h)* u lokativu množine tipa *u čarapa*. U Bačkoj fakultativno diftongiziraju dugi vokali *e* i *o*: *dev^heti, m^uora*. Osnovna crta sremskih govora je manja izrazitost vojvođanskih osobenosti. Ti govori čine prelaz između bačkih i mačvanskih.

S vojvođanskim govorima srodni su govori Srba oko Budimpešte (osim onih u selu Čobancu), ali u nekim oblicima čuvaju se tragovi mešavine s jekavskim doseljenicima (*sam^hleven, čeo*).

Kompaktno područje autohtonih *mladih ikavskih govora* zahvata zapadnu Hercegovinu, Dalmaciju između Neretve i Cetine, južne delove Bosne na potezu od Livna do Lašve i veliki deo centralne Bosne, do Žepča i Jajca. Ovo je i dijalekat glavnine Hrvata i Muslimana u zapadnoj Bosni, samo delimično starinaca, a i preseljeničkih skupina u koje spadaju veći deo Hrvata na dalmatinskom kopnu zapadno od Cetine i u Lici i po nekoliko razbacanih naselja u Gorskom kotaru, u Slavoniji i na srednjodalmatinskim otocima. Udaljeniju dijasporu sačinjavaju Bunjevci u severnoj Bačkoj (i na mađarskoj teritoriji), Hrvati u široj okolini Budimpešte i u tri sela u italijanskoj provinciji Molise severno od Napulja. Srba ikavaca, i to naknadno poikavljениh, ima samo u pojedinim selima okruženim hrvatskim ili muslimanskim življem.

Kompaktno područje ovog dijalekta znatno je smanjeno u doba migracija iseljavanjem iz mnogih predela zapadno od reke Bosne, koje su zatim naselili jekavci, mahom Srbi.

Osim ikavizma i nove akcentuacije govori ovog dijalekta pokazuju malo zajedničkih osobina. Oni su i po poreklu heterogeni. Među autohtonim govorima šćakavski su oni u Dalmaciji istočno od Cetine i u Bosni od Livna i Duvna do porečja gornjeg Vrbasa i srednjeg toka Bosne, dok većina govora u

zapadnoj Hercegovini ima *št*, *žd* < **št'*, **žd'*. Iz zapadne Hercegovine potiču štokavci, ikavci u severnoj Dalmaciji, Lici i Bačkoj, dok su oni na Hvaru, Braču i u Slavoniji šćakavci. U okolini Dervente i u Bosanskoj krajini govori su šćakavski, a u slivu Une mešoviti (npr. *šćeta*, ali *gušter*).

U južnijim šćakavskim govorima javlja se i nekoliko leksičkih primera koji svedoče o nekadašnjoj promeni **dj* > *j* (*meja*, *slaji*), ali najobičniji refleks **dj* i tu je ipak *đ*. U većini šćakavskih govora izostaje i promena *jd* > *đ* (*dojde*, često *doje*). Za šćakavske govore Žepča i Jablanice, na jekavskoj granici, saopšteno je da imaju ijekavsko-ikavski refleks *jata* (*rijeka*, ali *pisma*). U dolini Rame, naročito bliže njenom ušću, fakultativno se čuva nepreneseni dugi silazni, izgleda samo onaj nastao od akuta (*napiše*), a kod Muslimana u dva-tri sela kraj ušća Rame nađeni su primeri s akutom na krajnjem slogu (*odvedu*).

I mlađi ikavski govori obuhvaćeni su dvema podelama koje uglavnom suprotstavljaju sever jugu. U Hercegovini, pa i u primorju, manje je vokalskih redukcija nego na severu. Samo u severnijim govorima (Bosanska krajina, Lika, Gorski kotar, Bačka) čuvaju se fakultativno neki stari padežni oblici, pre svega instrumental i lokativ množine muškog i srednjeg roda na *-i*, ređe lokativ množine ženskog roda na *-a*. Međutim, izjednačene forme dativa, instrumentala i lokativa množine završavaju se na *-im*, *-am* (u *zubim*, *kravam*) u Hercegovini, Dalmaciji i Lici, ređe u južnijim krajevima Bosne, a na *-ima*, *-ama* (*zubima*, *kravama*) inače u Bosni i u Bačkoj.

U predelima bližim obali, od Neretve do Gorskog kotara, *-l* na kraju sloga je dalo *-a* uz umetanje međuvokalskog *j* (*bija*, *počēja*); drugde je u takvim primerima *-o* (*počeo*). Osim toga u jadranskoj zoni, pa ponegde i dublje na kopnu, kod Hrvata nalaze se izraziti adrijatizmi: *-n* mesto *-m* u nastavcima (*rukon*, *vidin*), a mestimično i promena *l* u *j* (*jubi*) i nerazlikovanje *č* od *ć* (*ćovik*). Broj pozajmljenica iz ital., najčešće iz venecijanskog dijalekta, ovde je vrlo visok. U Makarskom primorju dolazi *-on* u dativu i lokativu jednine ženskog roda zameničke promene (*na livon strani*), što je obično i kod jekavaca u Dubrovačkom primorju i čakavaca splitskog kraja i srednjodalmatinskih otoka.

Muslimanski govori se izdvajaju brojnošću orijentalnih reči, čuvanjem *h* i potpunijim prihvatanjem *f*. Muslimani u porečju Neretve, Bosne i Vrbasa po pravilu ne razlikuju *č* od *ć* (i *ž* od *đ*), što ne važi i za one u slivu Une. Sporadično je i kod Muslimana *l* prešlo u *j*, a oko Neretve ponegde i *ñ* u *n* (*kon* < *koñ*). U prva dva slučaja čuvaju se konsonanti obični u tur. i arap. jeziku, a u ostalim slučajevima uklanjaju se glasovne distinkcije nepoznate tim jezicima. Pretpostavlja se da su takve osobine nastale pod uticajem tih jezika, koji se širio svakodnevnim slušanjem bogoslužjenja na arapskom, služenjem i ratovanjem u sultanovoj vojsci, kontaktima s turskim činovnicima i vojnim posadama u samoj Bosni i Hercegovini, kao i školovanjem u Carigradu mladića iz najuticajnijih kuća, na koje su se drugi ugledali. Ove su pojave raširenije u gradskim sredinama nego u seoskim, a često izostaju u zabačenijim krajevima. Postoji, međutim, i shvatanje da su se bar neke od tih

pojava razvile spontano, odn. da je međujezički dodir dao zamaha domaćim tendencijama.

Govor bačkih Bunjevaca je obeležen snažnim uticajem govora susednih Srba, koji se ogleda u izgovoru *e*, *o*, *l*, *š*, *ž*, *č* i *ž*. I oblici množinskih padeža odgovaraju onima kod bačkih Srba.

Govor male grupe Hrvata u italijanskoj provinciji Molise pretrpeo je strukturalne promene dublje nego i u jednom drugom sh. govoru pod stranim uticajem. Pored ostalog izgubljen je srednji rod: *ovi kolin* mesto *ovo kolino*.

U jugoistočnoj polovini Crne Gore i u ponekim susednim predelima u Srbiji govori se *zetsko-južnosandžačkim* (*zetsko-lovcenskim*) *dijalektom*, koji je na tlu Crne Gore svugde autohton, dok je istočno od njenih granica deo svog sadašnjeg zemljišta zahvatio u seobama od kraja XVII v. naovamo. Migracijama su nosioci ovog dijalekta dospeli i u Peroj kod Pule u Istri i u Vraku kod Skadra u Albaniji. Iako pokrivaju srazmerno nevelik prostor, zetsko-južnosandžački govori su veoma diferencirani. Različitosti se tiču donekle i samih osnovnih odlika, akcentuacije i zamene jata.

Akcenat je dosledno neprenesen, pored ostalog i u primerima kao *sestrā*, *trāvā*, samo u dva mala predela: u većem delu jugoistočne Boke i u plemenima Kuči, Piperi i Bratonožići kraj albanske granice. U primorju jugoistočno od Boke, u skoro celoj Staroj Crnoj Gori i u zetskoj ravnici prenesen je kratki akcenat s otvorenog krajnjeg sloga, uz pojavu sekundarnih *˘* i *ˆ* na pretposlednjem: *sēstra*, *trāva*, ali npr. *potōk*, *nārōd*. Širenju tipa *trāva* svakako je doprinela i analogija: *trāva* kao akuzativ *trāvu*. Međutim, u Ozrinicima i u susednom Bročancu mesto tipa *trāva* dolazi *trāva*. U donjim Pješivcima, većem delu Bjelopavlića, u Vasojevićima i severno i severoistočno od njih svi kratki akcenti s krajnjeg sloga povučeni su na pretposlednji, i to kao *˘* odn. *ˆ*: *sēstra*, *pōtok*, *trāva*, *nārōd*. Razni govori ovog dijalekta imaju, dakle, dva akcenta (*˘*, *ˆ*), tri (*˘*, *ˆ*, *˘*) ili četiri (*˘*, *ˆ*, *˘*, *ˆ*). Zajedničko im je čuvanje starog mesta *ˆ* akcenta, kao i *˘* u unutrašnjosti reči: *trāvê*, *junāk*, *posāđeno*, *motīka*, *plātīli*.

Zamena jata je u načelu jekavska, ali nisu retki ni polijekavski govori, najčešće muslimanski, gde refleks zavisi od kvantiteta vokala *ě*. Tako se oko Bijelog Polja i Ivangrada i na srbijanskoj strani granice u Sandžaku na mestu kratkog jata nalazi *e* (*dijete: deteta*). Ta oblast i geografski čini prelaz ka kosovsko-resavskom dijalektu; ipak, u njoj pretežu zetsko-južnosandžačke osobine. Gusinjski Muslimani i staro muslimansko stanovništvo Titograda imaju tip *dite: deteta*, a muslimanski Mrkovići kod Bara *dete: deteta*.

Većina zajedničkih osobina svih zetsko-južnosandžačkih govora povezuje ih s jugoistočnom granom istočnohercegovačkog dijalekta. Refleks dugog jata je po pravilu dvosložan (*sijeno*, *strijela*). Ostvarene su sve poznate vrste novog i jekavskog jotovanja: *šutra*, *koži* ili slično, *šekira*, *izelica*, *međed*, *Četko* < *Cvjetko*, *đed*, *čerac*, *plesma*, *mlera*. U skladu s tim gotovo svi govori ovog dijalekta imaju u glasovnom sistemu suglasnike *ś* i *ž*. Rezultat sažimanja

-ao mahom je *-ā* (*brisā*), hipokoristici kao *Pero* imaju genitiv *Pera*, dativ *Peru* itd. U živoj je upotrebi ne samo aorist, nego i imperfekt.

Veze s kosovsko-resavskim dijalektom, srodnim po akcentuaciji, oličene su i u kraćim oblicima infinitiva (*dizat*, *reć* ili *rej*), jednačenju lokativa i genitiva množine (u raznim govorima ovog područja *po gradova(h)*, *po gradovä(h)* i slično) i nerazlikovanju padeža mesta od padeža cilja kretanja (*živi u Crnu Goru*). Zajedničke su i s kosovsko-resavskim i s jugoistočnijim istočnohercegovačkim enklitike *ni*, *vi* odn. *ne*, *ve* u množini ličnih zamenica.

Od osobenosti delova zetsko-južnosandžačkog područja najizrazitije je čuvanje posebne vrednosti poluglasa. U dve odvojene zone (najveći deo Stare Crne Gore s primorjem od Grblja ka jugoistoku; plemena Kući, Piperi, Bjelopavlići i Vasojevići s plavsko-gusinjskom kotlinom) kontinuant poluglasa je *ä* (glas između *a* i *e*): *opänäk*. U nekoliko sela u Boki i barskom zaleđu čuva se *ə*: *opənək*. U oba slučaja vokalski sistem je za jednu fonemu bogatiji nego u većini štokavskih govora.

U mnogim govorima sreću se prelaz *-ć*, *-đ* u *-j* (*doć* > *doj*, *svuđ* > *svuj*), sekundarna fakultativna promena *ǃ* > *j* iza labijala (*zemja*, *robje* pored *zemļa*, *robļe*) i unošenje *ä* u nastavak za genitiv i lokativ množine zameničke promene (npr. *dobrijä(h)*).

Za većinu zapadnijih govora karakteristični su čuvanje *h* (*hoće*, *muha*), pojava tog glasa u nastavku izjednačnih oblika genitiva i lokativa množine imenica (*godinah*, *po seläh*) i prelaz *s*, *z* u *š*, *ž* ispred *n*, odn. *le*, *li* (*dešno*, *žna*, *žli*). U predelima gde je nestalo *h* mesto njega se često, obično u krajnjem slogu, javlja *k* ili *g* (*nađok*, *mišlagu*, pa i genitiv množine *sinovag*).

Muslimani mahom čuvaju *h*, a ponegde izgovaraju *ć*, *đ* mesto *č*, *ž*.

U raznim govorima duž morske obale, bez geografskog kontinuiteta, sreću se adrijatizmi kao što su promena *-m* > *-n* (*vidin*), *ǃ* > *j* (*jut*), pa i skraćivanje dugog *r* (*křv*).

Uz albansku granicu česti su jednačenja *ǃ* sa *l* ispred *e* i *i* (*kral'ica* i *mal'i* s istim mekim *l'*), obezvučavanje krajnjih suglasnika (*grop*, *muš*), a ponegde se javlja i udvajanje ličnih zamenica (*mene mi je ime Mil'ica*).

Mrkovići kod Bara udružuju primorske posebnosti s muslimanskima i s odlikama pograničja prema alb. jeziku. Ukrštanje stranih uticaja pogodovalo je skraćivanju svih neakcentovanih dužina i promenama dugih samoglasnika: *ā* > *a°*, *ē* > *ie* ili *ei* i *ō* > *uo* (*zla°to*, *tieško*, *meiso*, *nuos*). I inače, taj zabačeni periferijski govor je jedan od najosobenijih štokavskih. U njegove arhaizme spadaju nastavak *-u* u 1. licu jednine prezenta (*uzmu*: uzmem) i stari dativski oblici imeničke promene prideva tipa (*ženi*) *carovi*. U 3. licu množine prezenta dolazi zagonetno *-ć*: *krave suć u nivu*.

Kosovsko-resavski dijalekat pruža se u dugom pojasu od albanske granice na metohijskim Prokletijama do Dunava između ušća Morave i ušća Timoka, prelazeći u Banatskoj klisuri na levu obalu Dunava. Ovamo spada i govor sela Čobanca severno od Budimpešte. Kosovsko-resavski dijalekat je autohton samo na zemljištu današnje pokrajine Kosovo, gdje je, u gornjem Poibaru,

nekad zauzimao i više terena nego sada. Migracije koje su daleko raširile granice ovog dijalekta padaju u doba turske vladavine, svakako pretežno u drugu polovinu tog doba. Istovremeno, u matičnu oblast kosovsko-resavskog dijalekta u vrlo velikom broju su se uselili Albanci.

Akcentatsko mesto u ovom dijalektu je staro, osim što je kratki akcentat povučen s krajnjeg sloga na pretposlednji kratki kao *˘*, a na pretposlednji dugi kao *˙*: *sèstra*, *pòtok*; *tráva*, *národ* (ali *sestrê*, *nāròdu* itd.), što daje sistem od tri akcenta, dva duga i jednog kratkog. Dužine iza akcenta su skraćene. Odstupanja od ove slike nisu dalekosežna: u Vučitrnu se izgovara *˘* mesto *˙* (*tráva*, *nârod*), u Aleksandrovačkoj župi i obližnjim govorima čuje se *˙*, verovatno analoškog porekla, u primerima kao *đák*, a u raznim severnijim govorima ima prenošenja akcenta na prethodnu dužinu u tipovima *vúčemo* ili *vúčemo* < *vũčemo*, *plátila* < *plātìla*.

Dosledno ekavska zamena jata obuhvata i kategorije kao što su komparativi (*stareja*), dativ i lokativ jednine tipa *žene* (*reko žene*, a ne *sestre*), zamenički oblici kao instrumental jednine muškog i srednjeg roda *tem* (*s tem konjem*), genitiv i lokativ množine *te* (*po te livada*) i dativ i instrumental množine *tema* (*dado tema ljudima*), prezent *nesam* i infinitivna osnova u tipu *živeli*.

Kratki vokali *e* i *o* izgovaraju se izrazito otvoreno: *pèva*, *kòlo*. U konsonantizmu se ovaj dijalekat odlikuje pojavom afrikate *ʒ*, pre svega na početku reči ispred *v* (*ʒvezda*, *ʒvono*) i otpadanjem *-j* u oblicima kao *ovaj* > *ova* (*ova čovek*) i *nemoj* > *nemo*.

U oblasti deklinacije kosovsko-resavski govori imaju vrlo izražene posebnosti. U instrumentalu jednine muškog i srednjeg roda nastavak je *-em* (*s moem bratem*, *s mlekem*), lokativ množine je izjednačen sa genitivom (*po bregova*, *u zelene aľina*) uz istovremenu jednakost dativa i instrumentala (npr. (*s*) *onema ženama*), a u akuzativu množine imenica muškog roda javlja se analoška alternacija po II palatalizaciji (*junace*, *bubreze*). Instrumental jednine lične zamenice 1. lica obično glasi (*s*) *monom*, u množini ličnih zamenica dolaze enklitike *ni*, *vi*, *ne*, *ve*, a u dativu i lokativu jednine ženskog roda zameničke promene javlja se nastavak *-e* (*dado ove žene*). U komparativu se raširio formant *-š-* (*živši*, *belši*).

Imperfekt postoji, ali uglavnom nije čest u upotrebi, 1. lice množine aorista i imperfekta ima nastavak *-mo* < *-hmo* (*dođomo*, *ćamo*: hoćasmo), infinitiv je bez krajnjeg *-i* (*kazat*, *doć*), a u futuru se u mnogim govorima često javlja enklitika *će* u svim licima (*će da dođem*) ili se izostavlja i veznik *da* (*će dođem*).

U službi padeža mesta često se upotrebljava padež cilja kretanja (*bili u zemľu tursku*), ali to ovde nije uopšteno. U velikom delu područja javlja se, takođe fakultativno, akuzativ i mesto genitiva i instrumentala (*iz Jagodinu*, *udari s onu motiku*). Te pojave spadaju u balkanizme koji se šire iz prizrensko-timočke oblasti. Verovatno je odatle unet u mnoge govore i akuzativ množine muškog roda na *-i*, jednak nominativu (*opravio kľučevi*), koji je,

međutim, mogao nastati i pobedom nastavka tvrdih osnova, bez balkanskih uticaja.

U mnogim kosovsko-resavskim govorima jak je uticaj susednih dijalekata, jekavskih, ekavskih s ikavizmima ili prizrensko-timočkih. Oblik područja kosovsko-resavskog dijalekta je takav da se većina njegovih govora nalazi nedaleko od granice bar jednog od njegovih suseda. Još je važnija činjenica da su se prilikom seoba s nosiocima ovog dijalekta često mešali doseljenici sa drugih strana. Najzad, u široj okolini Velike Morave treba računati i s ostacima nekadašnjih govora tih predela, koji su bar delimično bili srodni sa smederevsko-vršackim dijalektom. Albanski uticaj u Peći i rumunski u nekim krajevima na Dunavu usloveli su nerazlikovanje *č* od *ć* (odn. *dž* od *đ*); u Metohiji se u albanskom susedstvu raširio izgovor *l* kao *l'* i isti takav izgovor *l* ispred *e* i *i*, a u Peći i Vučitrnu zabeleženi su vokali *ə* i *ü* u rečima turskog ili albanskog porekla (*bakalək*, *tütünžija*). Kad se odbiju svi pomenuti uticaji, ostaje upadljivo malo spontano nastalih razlika među kosovsko-resavskim govorima, što je posledica okolnosti da su se oni prvobitno razvili na ne baš prostranom zemljištu, a zatim se nadaleko raširili seobama.

U gradskom govoru Peći konstatovano je čuvanje *h* (*hal'ina*, *snaha*). U kosovsko-metohijskom prostoru često je *-smo* u 1. licu množine aorista (*dodosmo*, a ne *dođomo*). U dolini Timoka diftongizirani su dugi vokali *e* i *o* (*piet*, *nuos*). U delu srednjeg Poibarja u 2. licu množine imperativa nastavak je *-ete*: *sklonete se*, *napravete*.

Smederevsko-vršacki govori zauzimaju deo severne Srbije, uglavnom u trouglu Beograd—Kragujevac—ušće Velike Morave, i jugoistočni deo Banata. Granice ovog dijalekta na mnogo mesta nisu oštre. Prelazni govori prema šumadijsko-vojvođanskom i kosovsko-resavskom dijalektu nastali su najčešće mešanjem stanovništva. Zemljište ovog dijalekta u Srbiji bilo je svakako znatno prostranije, pa je kasnije stešnjeno seobama. Iz tog nekada šireg područja ovog dijalekatskog tipa migrirali su tzv. Galipoljski Srbi u okolinu Galipolja u Turskoj (posle I svetskog rata preseljeni u Pehčevo u Makedoniji) i naseljenici u Rekašu i Banatskoj Crnoj Gori istočno od Temišvara.

I ovde se čuvaju nepomereni akcenti osim *˘* na krajnjem slogu, čijim je povlačenjem dobijen *˘* na pretposlednjem slogu ako je on dug (*tráva*, *národ*), a *˘* ili kanovački *˘* ako je taj slog bio kratak (*ženā>žēna* ili *žēna*, *potòk >pòtok* ili *pótok*). Dugi vokali iza akcenta skoro svuda su dosledno skraćeni. Mestimično, i najčešće fakultativno, prenose se svi akcenti kojima je prethodila dužina (*brānīla>bránila*, *vūčēte>vūčēte* ili *vūčete*), a duž zapadne granice dijalekta ima predela gde se, bez doslednosti, prenose i akcenti u drugim položajima (*sedī>sēdī* ili *sēdi*, *lopāta>lōpata*). Na raznim mestima zabeleženo je skraćivanje dugog akcenta na krajnjem vokalu (*znā>znā*, *držī>držī*).

Ekavska zamena jata tu se kombinuje s većinom šumadijsko-vojvođanskih ikavizama: dativ i lokativ *ženi*, zamenički oblici kao instrumental jednine

muškog i srednjeg roda *tim*, prezent *nisam*, komparativi kao *starija*. Izgovor kratkih vokala *e* i *o* najčešće je otvoren.

Ovde nema kosovsko-resavskih osobenosti kao što su otpadanje *-j* u tipovima *nemo* i *ova* < *ovaj* i prelaz *zv-* u *zv-*. Afrikata *ʒ* javlja se ipak u većini govora u pojedinačnim rečima. Mesto širenja *-em* u instrumentalu jednine imenica muškog i srednjeg roda uopštava se *-om* (*s kľučom*), mesto dativa i lokativa jednine tipa *tem* dolazi *tim* (*tim bratu*), a mesto dativa i lokativa jednine ženskog roda tipa *te* čuvaju se oblici kao *toj* ili *tom* (*toj ženi, u negovom kući*). Lokativ množine je po pravilu izjednačen sa dativom i instrumentalom, a ne sa genitivom. Infinitiv, koji u mnogim krajevima nije čest, obično se završava na *-i*. Imperfekt se gradi samo od glagola *biti* (*beše* ili *bea*) i možda još jednog ili dva. S druge strane, enklitike *ni, vi, ne, ve* skoro su svuda poznate, a takođe i komparativi kao *crnši*. U 1. licu množine aorista južno od Dunava redovno je *-(h)mo*, a za Banat nedostaju podaci. U istočnoj Šumadiji nastavak akuzativa množine muškog roda je *-i* (*odveo koñi*), a u većini ostalih govora u tom padežu javljaju se oblici tipa *junace*. Padež cilja kretanja se upotrebljava mesto padeža mesta u većini govora, uključujući sve banatske. U istočnoj Šumadiji raširene su i druge konstrukcije s akuzativom mesto raznih kosih padeža, a takođe i futurski oblici tipa *ja će dođem*.

Govori u beogradskoj okolini i oni oko Kosmaja pokazuju najviše razlika prema kosovsko-resavskom dijalektu, dok su mu oni u istočnoj Šumadiji najbliži. U tom predelu bila je jaka i struja naseljavanja iz prizrensko-timočke dijalekatske oblasti, što se ogleda u balkanizmima u deklinaciji i tvorbi futura. Govori severno od Dunava manje su izloženi uticajima drugih dijalekata, ali je u nekima od njih vidljiv trag dodira s rum. jezikom (nerazlikovanje č od ć, red reči kao *se radi*). Nastavak *-du* u 3. licu množine prezenta tu je mnogo češći nego južno od Dunava. Sa banatskim govorima šumadijsko-vojvođanskog dijalekta ovo je područje povezano i fakultativnim čuvanjem *h-* u nekoliko leksema (*hājde, hītar*). Najvažnije spontano nastale razlike među smederevsko-vršackim govorima tiču se akcenta u rečima kao *séstra/ /šèstra*. Kanovački izgovor (*séstra*) gospodari u dva predela: u okolini Vršca i Bele Crkve i u delovima Šumadije, uglavnom istočnije i severnije, ali, izgleda, bez Podunavlja. U znatnom delu govora južno od Dunava javlja se pomenuti tip *tom ženi*.

Iseljenički govori sačuvali su jat kao posebnu fonemu koja se izgovara kao zatvoreno *e*: *mèsto, mlèko*. Govori Rekaša i Banatske Crne Gore, međusobno veoma bliski, imaju tip *sèstra*, dok Galipoljski Srbi izgovaraju *séstra*; kod njih dolazi i tip *tom ženi*. Lokativ množine je u ovim govorima izjednačen sa genitivom množine, a dativ i instrumental množine imaju nastavak *-ama* i kod imenica muškog i srednjeg roda (*sinovama*). Simbioza sa grčkim trakijским govorima donela je mnoge strukturalne promene u govoru Galipoljskih Srba, pored ostalog izjednačenje predakcenatskog kratkog *e* sa *i* i *o* sa *u*: *nigōva, mujā*. Neakcentovano *ě* tamo je dalo *i*: *sidi* < *sědi*.

Najvećim delom svojih osobina smederevsko-vršački dijalekat predstavlja prelaz između kosovsko-resavskog i šumadijsko-vojvođanskog. Iako ima izrazitih osobenosti (kanovački akcenat i tip *tom ženi*), on nema takvih koje bi pokrivale celu ili gotovo celu njegovu teritoriju, a ne bi bile poznate jednom ili drugom susedu. U strukturalnom pogledu nema bitnih razlika između smederevsko-vršačkih govora i kosovsko-resavskih, zbog čega se oni u nauci često posmatraju kao jedan dijalekat. Ipak, u smederevsko-vršačkom izostaju mnoge konkretne odlike kosovsko-resavskih govora, a što je najvažnije, oni su genetski različiti. Dok je kosovsko-resavski dijalekat u severnu polovinu Srbije ušao migracijama, smederevsko-vršački je tu nastao, u bliskom osloncu na šumadijsko-vojvođanske govore, od kojih su ga odvojila prvenstveno akcenatska prenošenja.

Prizrensko-timočka (torlačka) dijalekatska oblast prostire se između kosovsko-resavskog dijalekta i granica mak. i bug. jezika. U dolini Velike Morave, u istočnoj Šumadiji i u okolini Beograda znatan broj mesta naseljen je u XVIII—XIX v. nosiocima ovog dijalekatskog tipa. Stari iseljenici iz ove zone nalaze se u rumunskom Banatu u Krašovi (Karaševu) s okolinom i u Svinici u Đerdapu.

Govori prizrensko-timočke zone genetski pripadaju štok. krugu, ali su u velikoj meri strukturalno preobraženi prihvatanjem tzv. balkanizama. Stoga bi se oni u strukturalnom pogledu mogli smatrati posebnim narečjem. Klasifikacija koja ih ipak ubraja u štok. narečje polazi od činjenica da su balkanizmi u njih naknadno uneti sa strane, a da su u doba kad su nastajala sh. narečja ti govori bili prosto štokavski.

Staro akcenatsko mesto čuva se u većini govora dosledno, a ponegde s određenim povlačenjima. Istrvene su razlike među akcentima po trajanju i tonskom kretanju, tako da postoji samo jedan akcenat, koji može stajati u svim položajima. Ovde se beleži znakom ' ispred akcentovanog vokala: *s'eno, kol'eno, jun'ak, koj'a*.

Zamena *ě* je dosledno ekavska, a poluglas se gotovo svuda sačuvao kao poseban vokal, *ə*, tj. glas koji se inače čuje npr. pri nabranju ćiriličkih slova (*a, bə, və...*): *l'əko, d'ən, mrt'əv*. U neakcentovanom položaju često se *ə* izgovara otvorenije, a *a* se zatvara, tako da se ti vokali jednače: *'obad < 'o-bad* s istim vokalom kao *d'obar*, čime se šestovokalski sistem van akcenta reducira na petovokalski.

Konsonant *h* je skoro svuda iščezao, a pojavila se afrikata *ʒ* u nekoliko kategorija primera, najsistematичnije na početku reči ispred *v*: *ʒvono*. Novim jotovanjem obuhvaćeni su dentali *t, d, l, n* (*braća, lađa, vesele, imaće*), a obično nisu labijali (*zdravje, grobje, snopje*).

Deklinacija je bitno uprošćena. Službu genitiva, instrumentala i lokativa, a najčešće i dativa, obavlja akuzativ (»opšti zavisni padež«), najčešće s predlozima: *bez decu, kazala na momka, s mogega starca, pri majstora, čaša rakiju*. U mnogim krajevima se čuva dativ, po pravilu od imenica koje znače rodbinski odnos: *dal sam momemu bratu, kupi sestre* (sa *-e < -ě* kao u kosovsko-resavskom). Posebnost vokativa ostala je nedinuta, kao i razlika između

nominativa i akuzativa (tj. opšteg padeža) kod onih imenica koje su je nasledile iz prošlosti (*brat : brata, zemlja : zemlju*). U vokativu jednine imenica ženskog roda na *-ka* nastavak je *-e* (*Stojanke*), a u akuzativu množine imenica muškog roda je *-i* (*donel venci*), tako da u množini sve imenice imaju samo po jedan oblik. Enklitike ličnih zamenica 1. i 2. lica množine su *ni, vi* u dativu i *ne, ve* ili *ni, vi* u akuzativu. Puni i enklitični oblici upotrebljavaju se ponekad udruženi: *Tebe te traži, Dal mu car nemu*.

Komparativ s nastavcima po pravilu je zamenjen analitičkom tvorbom *po + pozitiv — postar*: stariji, *ponezgodno*: nezgodnije; funkciju superlativa vrši konstrukcija *naj + pozitiv — najdobru, najtežak*. Ovaj princip omogućava da se porede i imenice i glagoli kad znače osobinu: *po ajduk, naj znaju*.

Infinitiv je zamenjen konstrukcijom *da + prezent* ili čak samim prezentom: *on ne sme da navali, mogu li uvatim*. Tako i u futuru: *on će da padne, ću pričam*, ili s uopštavanjem nepromenljivog *će: će pomremo*.

Imperfekt i aorist se živo upotrebljavaju; njihov nastavak u 1. licu množine je *-(h)mo* (npr. *bemo, rekomo*). U imperfektu je raširen formant *-e-* (*ideše, noseu*: nošahu). Drugo lice množine imperativa u većini govora ima nastavak *-ete* (*grebete*: grebite, *nosete*). U trpnom pridevu glagola s osnovom na *-i* analogija je uklonila tragove jotovanja: *kupen, zagrađen*.

Duboke razlike među govorima, od kojih su neke vrlo stare, dok pojedine druge imaju veliki strukturalni značaj, raščlanjavaju prizrensko-timočku zonu na tri dijalekta. U dolini Južne Morave i zapadno odatle govori se prizrensko-južnomoravski dijalekat, u brdskim predelima neposredno istočno od te doline svrljiško-zaplanjski, a dalje ka istoku do granice bug. jezika timočko-lužnički. Najzapadniji od ovih dijalekata, prizrensko-južnomoravski, i po osobinama je srazmerno najbliži glavnini štok. govora, dok je periferijski timočko-lužnički od njih najudaljeniji.

U *prizrensko-južnomoravskom dijalektu* slogovno *l* dalo je *u* (*kune, puno, žuta*), osim iza dentalnih suglasnika, gde je refleks *lu*: *dlug, sluz, slunce*, ređe i *kluče < tlče*: tuče. U severnom delu timočko-lužničkog dijalekta, tj. u dolini Nišave i dalje ka severu, čuva se *l* (*bla, vlci, dlžan*), a južno odatle refleks je *lə*, a iza labijala *u* (*dləg, žloto, zaklənem; vuk, muze*). Prelazak *l* na kraju sloga u *a* (*beja*: beo, *nosija, tejaci*) odlika je prizrensko-južnomoravskog dijalekta, dok timočko-lužnički čuva *-l* (*bel, znal, promenil*). U tom dijalektu staro *ć, đ* dalo je *č, ž* (*noć, meža*), a *k, g* je prešlo u *k', g'* ili *ć, đ* ispred *e* ili *i* i iza *j, n, l* (*ručē, druđi, majća, Smiľća ili ruk'e...*). S druge strane, *jd* je dalo *đ* u prizrensko-južnomoravskom (*dođe* ili *dojđe* prema timočko-lužničkom *dojde*). Sačuvani dativni oblici javljaju se fakultativno najviše u prizrensko-južnomoravskom, gde se sreće i oblik *num(a)* u opštem padežu jednine lične zamenice 3. lica za ženski rod (*uzeja od numa*). U timočko-lužničkom dolaze stari oblici množine pojedinih grupa imenica muškog roda na *-ove, -e i -je* (*sinove, ovčare, gosje, luđe*) i arhaične akuzativne enklitike *ni* i *vi* (*da ni vodi, sve će vi pobiju*). Tamo je obična i postpozitivna upotreba pokaznih zamenica sraslih s imenicom, pridevom ili pridevskom zamenicom: *čovekət, čovekəv, čovekən, ženata*,

ženava, ženana, deteto, vodete, krivijat, našeno selo. U takvim oblicima, naročito onima s elementom *t*, javlja se osim osnovnog značenja pokaznih zamenica i nijansa određenosti (člansko značenje). U prizrensko-južnomoravskom oblici 3. lica množine prezenta prošireni su sa *-ju*, koje se često svodi na *-u* ili čak *-v*: npr. *nosiju/nosiu/nosiv, treseju*. U tom dijalektu često se uopštava formant *še* u svim oblicima imperfekta (*nosešem, nosešemo, nosešeu*: nošahu), dok je u timočko-lužničkom u oblike imperfekta preuzeto o iz aorista (1. lice jednine *noseo*, 1. lice množine *noseomo*).

Svrljiško-zaplanjski dijalekat, uska traka između dveju susednih jedinica, tipičan je prelazni idiom, skoro sasvim bez posebnih odlika. Sa prizrensko-južnomoravskim vežu ga čuvanje starog *ć, đ* bez promene u *č, ž*, izostanak pretvaranja *k* i *g* u pomenutim položajima u *ć* i *đ*, noviji nastavci *-ovi* i *-i* u tipovima *sinovi, ovčari, gosti, ljudi* i odsustvo zameničke postpozicije/člana; a sa timočko-lužničkim vežu ga čuvanje *l* na kraju sloga; grupe *jd* i akuzativskih enklitika *ni, vi*, nepoznavanje zameničkog oblika *num(a)* i glagolskih formi kao *treseju/tresev* i *nosešem*, a takođe i upotreba imperfekta tipa *noseošē*. Refleksi slogovnog *l* su *lə* i *u*, kao u južnijim govorima timočko-lužničkog dijalekta, ali princip njihovog rasporeda uglavnom je prizrensko-južnomoravski: *lə* dolazi po pravilu samo iza dentala (*dləg, sləza*), a inače, pa i iza *k* i *ž*, javlja se *u* (*kune, žut*). Najčešće je svrljiško-zaplanjski na strani onog suseda koji čuva starije stanje.

Svrljiško-zaplanjski dijalekat ne pokazuje znatniju razuđenost, a takođe ni timočko-lužnički, osim pomenute razlike u vezi sa *l*. Međutim, unutar prizrensko-južnomoravskog dijalekta diferencijacija je izrazita.

Predeo od Vranja ka makedonskoj i albanskoj granici izdvaja se povlačenjem akcenta u nekoliko kategorija. Izgleda da se glasovnim putem povlačio samo *˘* sa otvorenog krajnjeg sloga (*gl'ava, s'estra*), još pre iščezavanja kontrasta između dugih i kratkih akcenata. Ovome su se pridružili morfološki procesi kao što je uopštavanje korenskog akcenta u prezentu velike većine glagola (*s'ečem, ž'ivimo*). Dalje ka zapadu prenošenja ima sve više. Impulsi za te promene došli su iz Makedonije. U vranjskom kraju, a još više južno i jugoistočno odatle, čuva se *-u* u 1. licu jednine prezenta, opet kao u susednim govorima južno od republičke međe, koji, uostalom, imaju osnovicu vrlo blisku prizrensko-timočkoj.

Svi govori duž makedonske granice nose u sebi, doduše u nejednakoj meri, tragove migracijama raznošenog makedonskog uticaja. Tako se na raznim mestima javljaju primeri sa *a < ɔ*, najčešće kod glagola na *ne* (*viknala*) i nastavak *-le* u sva tri roda množine radnih prideva (*Turci uzimale*). U pokrajini Kosovo ima pojava nastalih pod albanskim uticajem: nerazlikovanje *č* od *ć* i *ž* od *đ*, izgovor *l* kao *l'* i isti takav izgovor *l* ispred *e* i *i*, obezvučavanje konsonanata na kraju reči (*grop*), u Đakovici i vokal *ü* u pozajmljenicama.

Na zemljištu pokrajine Kosovo novo jotovanje obuhvata i labijale (*snopļe*), mesto *-ete* u imperativu obično je *-ite*, a na mnogo mesta 1. lice množine

DIJALEKTOLOŠKA KARTA ČAKAVSKOG NARJEČJA

Autor: dr. Dalibor Brozović

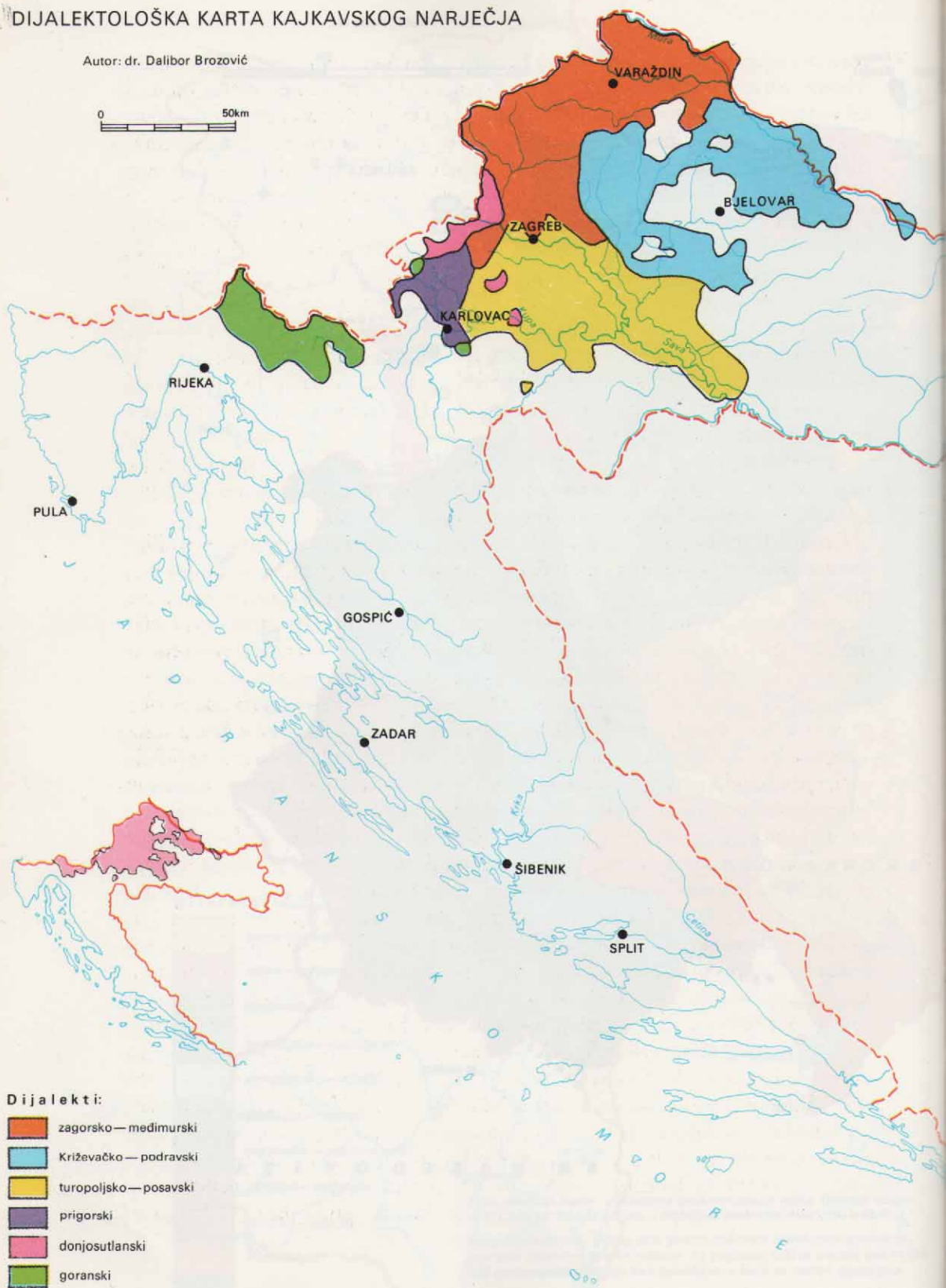
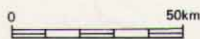
0 50km

DIJALEKTOLOŠKA KARTA KAJKAVSKOG NARJEČJA

Autor: dr. Dalibor Brozović

aorista i imperfekta ima *-smo*. U većini tih govora *lu<ľ* dolazi samo iza *s* (*slunce, sluze*). Ponegde su beleženi i oblici dativa množine, među njima i takvi kao *onijam prijatelam* ili *kravima*. Izostaju južnomoravski imperfekt tipa *idešem* i zamenički oblik *ňum(a)*. U znatnom delu govora na Kosovu i u Metohiji dugi vokali *e* i *o* sačuvali su prilikom skraćivanja zatvoren izgovor, dok se nekadašnji kratki *e* i *o* izgovaraju otvoreno: *m'ěso>m'ěso*, ali *m'ek>m'ek*, *st'ō>st'ō*, ali *n'osi>n'osi*. Otuda vokalski sistem pod akcentom sadrži dve jedinice više nego u drugim govorima istog dijalekta. Na jugoistočnom Kosovu javlja se, često naporedo s ovom pojavom, fakultativna diftongizacija akcentovanih *e* i *o*: *n'žēce, t'žēbe*. U župama Sredska i Sirinić istočno od Prizrena govori se *videv<videl, pepev, sa -v* nastalim od *-u<-l*, običnog u takvim primerima u makedonskim govorima tetovskog kraja. U Sredskoj je akcentuacija zapadnomakedonska, tj. akcenat je vezan za treći slog od kraja reči: *g'ovorim, gov'orila, n'arediv* radni pridev muškog roda, u ženskom rodu *nar'edila*.

I u aleksinačkom kraju nađeni su nedavno različiti refleksi dugog i kratkog naglašenog *e* i *o*. Poluglas je tamo po pravilu prešao u *a* (*dan*), a obično je i prenošenje (nekadašnjeg) *˘* s krajnjeg vokala: *ž'ena, s'elo*.

Govori Karaševaca i Svinice, vrlo srodni po poreklu, bliski su severnijim govorima timočko-lužničkog dijalekta. Slogovno *ľ* je u načelu sačuvano bez promene u *lə, lu* ili *u*. Neizmenjeno je i *-l*. Tu su i arhaični oblici nominativa množine imenica muškog roda — *bregove, luđe*: ljudi. Grupa *čr-* ovde nije dala *cr-*: *črn, červen*. S druge strane, izostaju timočko-lužničke inovacije u vezi s afrikatama, a nema ni člana, osim u Svinici kod prideva, i to samo s elementom *n*: *lepijen, lepana, lepono*. Ovakva kombinacija sugerira da su oba govora ostaci nekog kasnije iščezlog govornog tipa iz blizine donjeg toka Timoka. Balkanizmi su u njima zastupljeni samo delimično. Sintetička deklinacija je u načelu očuvana, kao i ostaci infinitiva. Udvajanje ličnih zamenica je konstatovano samo u Svinici. Komparacija prideva je analitička i usvojen je jednoakcenatski sistem. Na primanje nekih od tih osobina moglo je uticati rumunsko okruženje u sadašnjoj postojbini tih govora; to je okruženje odgovorno i za daleko odmakli proces iščezavanja srednjeg roda u Svinici. Veoma su značajni oblici instrumentala jednine muškog (i srednjeg) roda na *-əm, -am* (*ortakəm, plugam*), koji vežu ove govore sa severnoslovenskim jezicima. U karaševačkom govoru vokal *jat* je pod akcentom nezamenjen, a van akcenta dao je *i*: *c'edi*, ali *cid'ilo*. U većini karaševačkih sela poluglas se čuva kao *ə* (*dən*), ali je u samom Karaševu dao *a* (*dan*), a u Ravniku *e* (*den*).

U govorima prizrensko-timočke oblasti čuvaju se sve tipične štokavske inovacije iz epohe do XIV v. Tada se to periferijsko područje počelo izdvajati. Velike glasovne promene sa kraja XIV i početka XV v. tu su izostale ili su dale drukčije rezultate: poluglas se čuva, *-l* je ostalo ili je dalo *-a*, a *i* i *ľ* ima posebnu sudbinu. S druge strane, u vreme koje nije tačno utvrđeno u ove govore prodrli su balkanizmi. Većina tih pojava svodi se na analitizaciju morfološke strukture: sintetičke forme u kojima su oblički pokazatelji

(nastavci) uklopljeni u sastav osnovne reči zamenjeni su sintagmama sa tim pokazateljima izdvojenim u posebne leksičke morfeme, po pravilu proklitike. Padežni i komparacijski nastavci zamenjeni su predlozima, odn. morfemom *po*, a infinitivi razloženi na veznik *da* i oblik prezenta. Većoj eksplicitnosti konstrukcije doprinose i upotreba člana i udvajanje ličnih zamenica. Svođenjem akcentuacije na jedan akcenat uprošćen je glasovni sistem. Isti balkanizmi su obični i u bug. i mak. jeziku, a široko su zastupljeni i u rum., alb. i donekle novogrčkom. Njihov izvor lingvisti traže u balkanskom romanskom ili u vizantijskom grčkom, ponekad i u starobalkanskom (tračkom?) substratu, s tim da su se oni dalje širili putem međujezičkih kontakata, kojima obiluje istorija Balkana. Poreklo svake od navedenih pojava možda nije isto, a neke su mogle nastati pri ukrštanju jezika, naročito onda kad su pojedine populacije napuštale svoj prvobitni jezik, tako da je priučeni (i izmenjeni, uprošćeni) jezik majke postajao maternji jezik sledećeg pokolenja. U dijalekte prizrensko-timočke zone balkanizmi su prodirali prilikom asimilacije vlaškog življa, kojega je tamo bilo mnogo u srednjem veku, a moglo je biti i uticaja susednih slovenskih jezika, bug. i mak., koji su balkanizirani ranije i temeljitije. O snazi uticaja drugih jezika, i konkretno rum., svedoči širenje balkanizama u srpskim govorima u rumunskom Banatu, koji pripadaju šumadijsko-vojvođanskom dijalektu, a ipak, u neposrednom dodiru s rumunskim okruženjem, primaju osobine slične prizrensko-timočkima. Istovremeno, iseljenički govori Karaševaca i Svinice u znatnoj meri čuvaju štok. fizionomiju govora prizrensko-timočkog područja iz doba pre nego što su u njima preovladali balkanizmi.

Timočko-lužnički dijalekat nastao je na svom sadašnjem području (govori vrlo srodni s tim dijalektom prostiru se i duž bugarske strane granice). Prvobitno mesto prizrensko-južnomoravskog dijalekta su južni krajevi današnje pokrajine Kosovo, dok se sadašnji svrljiško-zaplanjski dijalekat govorio u dolini Južne Morave, odakle su ga istisnule migracije nosilaca prizrenskog dijalekta. Nije isključeno da je u severnom delu južnomoravske doline bilo i drukčijih govora, možda delimično srodnih sa smederevsko-vršačkim dijalektom. S druge strane, u oblasti donjeg Timoka bilo je pre migracija govora bliskih timočko-lužničkom dijalektu.

Područje *istočnobosanskog (jekavskošćakavskog) dijalekta* proteže se istočno od reke Bosne od Sarajeva do Save, ali zahvata i slivove Fojnice i Usore, levih pritoka Bosne, kao i nešto zemljišta zapadno od ušća te reke. Na istoku ovo područje obuhvata kladanjski i tuzlanski kraj; granica izbija na Savu kod Brčkog. Dijasporu ovog dijalekta sačinjavaju govori Hrvatske Kostajnice na Uni, najbliže okoline Virovitice u Slavoniji i znatnog broja sela rasutih po mađarskom delu Baranje, uglavnom južno i istočno od Pečuja.

Refleks dugog jata je pretežno dvosložan, ređe jednosložan, uz mnogo fluktuacije (*bijelo/biélo/biélo*). Pred grupom je nastalom od kratkog *ě* najčešće nema jotovanja u primerima kao *djèca*, *sjème*, *cjèpanca*, *pjèsmà* i dr. Refleks *ě* se obično javlja i u prefiksu *ñe-* (*ñeki*, *ñèšta*), a vokal *i* ispred *r* dao je

ě: *mijer, dijerat*. Ekavsko-jekavski razvoj (ě) (*děte* : *djèca*) zastupljen je u Maglaju i Tešnju s okolinom, u Plahovićima kod Kladnja i u Kulinju jugozapadno od Pečuja. Ijekavsko-ikavska i ekavsko-ikavska kombinacija (*dijète* : *dica*, odn. *děte* : *dica*) nađene su u okolini Žepča.

Akcentuacija je u načelu starija od novoštokavske. U većini govora nepreneseni su samo dugi akcenti (*obûkō, vodē, šûtim*), ali i to fakultativno. Na raznim stranama (npr. Visoko, Lepenica, pojedina sela kod Pečuja) ovo se odnosi samo na $\hat{}$ nastao od akuta, dok se $\hat{}$ drugog porekla prenosi: *dòšō, mûški, obēcā*. Ponegde su registrovani i sporadični primeri čuvanja akuta, neizjednačenog sa $\hat{}$, a širi materijal o tome publikovan je iz govora Plahovića kod Kladnja i pojedinih sela u pečujskom kraju. S druge strane, u mnogim govorima, naročito severnijim, akcentuacija je potpuno novoštokavska. Budući da se ti govori većinom svojih drugih osobina, pre svega šćakavskim izgovorom, slažu s ovim dijalektom, uobičajeno je da se oni uvršćuju u njega.

Kratkosilazni akcent je najčešće povučen (*žēna, nōsili, nōževima*). Ipak, ponegde su beleženi sporadični primeri kao *govōri, pīsāla*, a u Kostajnici i nekim pečujskim selima konstatovan je takav izgovor u širem obimu, doduše neuopšten, dok se u Vijaci može čuti čak i *momāk, grānā*.

U glavnini govora izostaje duženje vokala u slogu koji zatvara sonant: *Tūrci, ōvca, sūnce, djèvojka*. Česta je pojava dužine ispred uzlaznog akcenta u određenim morfološkim kategorijama: *vřšemo, otrěšēna*, kao i u predakcenatskom slogu iza kojeg ne sledi neposredno akcentovani: *Hūsine* genitiv jednine ženskog roda.

Kao i drugde po Bosni, ovde je vrlo raširena redukcija posleakcenatskih vokala, naročito u susedstvu sonanta: *zamōlla, skrēnt, Sārājvo*.

Šćakavski izgovor (*gušcer, šćipa, zviždi*) javlja se posvuda, ali u mnogim krajevima, naročito na severoistoku, naporedo sa šćakavskim. O nepotpuno izvršenom novom jotovanju svedoče česti primeri kao *prutje, ledja, robje*.

Oblici dativa, instrumentala i lokativa množine su izjednačeni, najčešće sa završnim *-ma* (*ženama, volovima* — odn., uz redukciju nenaglašenog *i*, *volovma, voloma*), a ponegde uz to i sa *-m* (*ženam, volovim*). U instrumentalu jednine imenica tipa *stvar* nastavak je skoro svuda *-im*: *solim, kervim*. Aorist je vrlo živ, a imperfekt redak. Značajan je poseban složeni oblik za radnju koja se ponavlja u prošlosti: *on bi reci*.

U zapadnijim govorima ima nekoliko primera sa $j < *dj$ (npr. *slaji, mlaji, tuji*), često *śś* ili *ś* mesto *šč* (*gušser, gušer*) i sačuvano *jd* ili bar *j* u primerima kao *dojdem/dojem*. U prostoru između Krivaje i Bosne i u slivu Fojnice sreću se ponegde genetički nejasni primeri sa $\grave{}$ mesto $\grave{}$ na prvom slogu (*šūma, slūšā*), dvousnjeni izgovor *f*, koji taj konsonant približava glasu *p*, i stari oblici genitiva množine bez nastavka (*pjěsam, iz Jělašāk*). Samo u Varešu i okolini dolaze tri primera sa *uo* kao refleksom dugog slogovnog *l* (*čuonak, stuop, žuoč*). Severno od linije Gračanica—Majevica nema neprenesenih akcenata, a mesto tipa *kervim* često je *krvlom*. Oko donjeg toka Bosne i u pretežnom delu dijaspore javlja se duženje pred sonantom (*sūnce, trğōvca*, a ne *sūnce*,

trgovca). U dijaspori se delimično čuvaju i nepreneseni " akcenti, kao i lokativ množine tipa *u svatovi, po leđi*. Tu često izostaju oblici instrumentalne jednine kao *krvīm*, a oko Pečuja sreće se i akut.

U govorima Muslimana afrikate č i ž najčešće su se izjednačile sa ć, đ (*oći, đamija*), a kod Hrvata i Srba tog jednačenja obično nema. Muslimani svuda čuvaju konsonant *h*, a ostali su ga po pravilu izgubili. I promena *dn>nn* (*jenna, glanna*) najčešća je kod Muslimana, koji imaju udvojene sonante i u svojoj verskoj terminologiji (*Allah, žehennem*).

Najdublje razlike unutar istočnobosanskog dijalekta proističu iz različitog porekla življa na njegovom području. Uz više-manje sačuvane izvorne govore ovog tipa tu su i govori znatno izmenjeni pod uticajem doseljenih novoštokavaca, a brojni su i govori samo donekle asimiliranih došljaka. Naročito se jasno izdvaja veliki deo srpskih govora, gde izostaje *šč* dok je akcentuacija gotovo uvek novoštokavska. Najizrazitiji istočnobosanski govor sačuvao se kod starinaca Muslimana i Hrvata u slivu Fojnice, naročito u kreševskom kraju, u Varešu i Kraljevoj Sutjesci i u Vijaci. Od Srba na području ovog dijalekta najviše njegovih osobina imaju oni oko Ozrena i Trebave. Ponekad je teško presuditi da li neki govor pripada ovom dijalektu ili istočnohercegovačkom.

Istočnobosanski dijalekat, isto kao i veliki deo šćakavskih ikavskih govora, razvio se na tlu srednjovekovne Bosne. Izostankom ili kasnijim i delimičnim usvajanjem pojedinih štokavskih inovacija on je stekao poseban položaj u krugu štokavštine. U turskom periodu dospelo je u skoro potpuno novoštokavsko okruženje, a i u samo njegovo područje ušao je veliki broj naseljenika, pretežno Srba s istočnohercegovačkim dijalektom i Hrvata s mlađim ikavskim. Tako je razvoj istočnobosanskih govora upućen odlučno u novoštok. pravcu. Uzajamni jezički uticaji domorodnog i pridošlog življa, u svakom predelu zavisni od njihovog brojnog odnosa i od verske (nacionalne) strukture stanovništva, stvorili su postojeću složenu sliku. S druge strane, sa severa oblasti istočnobosanskog dijalekta iselili su se njegovi nosioci u okolinu Pečuja i u Kostajnicu.

U istočnobosanskom dijalektu kao celini ima daleko više prenesenih akcenta nego sačuvanih na starom mestu. U deklinaciji je proces novoštok. jednačenja triju množinskih padeža čak potpuno završen (osim u dijaspori). Ipak, ovaj se dijalekat, zbog svoje izrazite genetske posebnosti ne smatra novoštok. i tretira se kao punopravna klasifikaciona jedinica.

Slavonski dijalekat, kojim govore isključivo Hrvati, zahvata veći deo Slavonije, ali tako da je severni pojas ovog dijalekta odvojen od južnog izvijuganom, mestimično uskom trakom istočnohercegovačkih govora. Ti su govori izolovali i naselja sa slavonskim dijalektom oko Našica i istočno od Osijeka, kao i u Brezovici kod Virovitice, od glavnine severnog pojasa. Na slavonsku Posavinu naslanja se govor okoline Orašja u bosanskoj Posavini. Ovamo spadaju i govori Hrvata u jugoslovenskom delu Baranje i u manjem delu

hrvatskih sela na mađarskoj strani granice te govori Šokaca u zapadnobačkom Podunavlju i dvaju sela južno od Kaloče u Mađarskoj.

Najvažnija odlika ovog dijalekta je živo prisustvo akuta neizjednačenog sa ^ˆakcentom (*sūša*, *sačūvām* ili *sačūvam*, obično i *vodē*). Akcenti su pretežno na starom mestu (*nošīli*, *ostō*), ali u tom pogledu ima mnogo varijacije. Duženje pred sonantom koji zatvara slog ostvareno je doslednije nego drugde na štok. tlu. Tako se govori ne samo *krāj*, *stārci*, *jedān*, *kōñ*, već i *dīm*, *ječām*, *dobār*, *dūžān*.

U pogledu sudbine *ě* ovaj dijalekat nije jedinstven. Najrasprostranjeniji su izgovori ikavski, ekavski i ikavsko-jekavski (*līp* : *lěto*), ali se javlja i ikavsko-ekavski (*līp* : *lěto*), a ponegde se čuva i glasovna posebnost *ě*, izgovorenog kao zatvoreno *ę*. Na osnovu toga bi se slavonski dijalekat mogao podeliti na najmanje dve jedinice, ali bi one bile geografski iskidane, a njihove granice ne bi odgovarale rasporedu ostalih razlika među govorima. Zato se ovde odstupa od načela ravnopravnosti sudbine *ě* i akcentuacije kao kriterija podele štokavskih govora.

Refleks **dj* je *đ*, a u velikoj većini govora dolazi šćakavski izgovor (*gušćer*, *ognišće*). Grupe *jt* i *jd* najčešće se čuvaju u oblicima kao *najt(i)*, *dojdem*. Umesto *l* izgovara se *ļ* ispred *i* u nekim kategorijama primera (*faļim*). Konsonant *h* iščezao je (*itar*, *gra*, *snaje*, *gluv*).

Svugde su poznati novi imenički oblici genitiva množine na *-ā* i dativa, instrumentala i lokativa množine na *-ima*, *-ama*. Međutim, u raznim govorima živi su i stariji oblici genitiva množine bez nastavka (*divojak*, *volov*), instrumentala množine na *-i* (*sa sinovi*, *s vreteni*), lokativa množine na *-i<-ih* (*po rogov*, *na vrati*) i *-a<-ah* (*po šuma*). Redi je dativ množine na *-om*, *-am* (*sinovom*, *udavačam*), a još redi instrumental množine imenica ženskog roda na *-ami* (*za sviñami*). U akuzativu jednine javlja se *-a* i kod imenica muškog roda koje ne znače živo biće (*donesi noža*).

U komparativu prideva formant *j* se često dodaje iza drugog konsonanta (*jačji*, *višji*, *težji*, *širji*).

Imperfekat je iščezao, a upotreba aorista je sužena. Oblici infinitiva u najvećem delu govora nemaju krajnje *-i*.

Među štok. dijalektima slavonski spada u najneujednačenije. Unutrašnje razlike tiču se i bitnih osobina kao što su sudbina *ě*, opšti lik akcentuacije, refleks **št'* i nastavci množinskih padeža. Najizrazitija je opreka između severnog (uglavnom podravskog) i južnog (pretežno posavskog) pojasa. Na severu su redovno skraćeni dugi vokali iza starih akcenata (*Cigānka*, genitiv množine *vṛānāčā*, a u većem delu južnog pojasa po pravilu se čuvaju dužine (*jědnāko*, *šīrjī*, *čūvā*). Dok na jugu prilikom akcenatskog prenošenja, ukoliko je ono zastupljeno, po pravilu nastaju štok. akcenti *`* i *ˆ* (*òtac*, *glāva*), severni govori najčešće ne poznaju *`*, a delimično ni *ˆ*, te se preneseni akcenat javlja kao *˘* (*òtac*, *vòda*) ili kao *ˆ* odn. *˘* (*glāva*, ili *glāva*). Nerazlikovanje afrikata *č*, *ž* od *ć*, *đ* osobina je skoro svih severnih govora i manjine južnih. Na severu su rasprostranjene i dve pojave koje povezuju to

područje s kajkavštinom: ispred početnog *u-* javlja se protetično *v-* (*vuajak*, *vudica*), a u 3. licu množine prezenta obični su oblici na *-eju*, *-iju* (*treseju*, *nosiju*). Čuvanjem glagolskog priloga prošlog odlikuje se, izgleda, samo južni pojas. Na severu je duženjem starog kratkog necirkumfleksnog akcenta dobiven $\tilde$: *divōjka*, *stārci*. Tako je i u pojedinim mestima na zapadu južnog pojasa (Siće, Magića Mala), ali drugde na jugu dolazi najčešće $\hat$ (*divōjka*, *stārci*). Severni govori su po pravilu ekavski, a južni ikavski ili ikavsko-jekavski. Ipak se i u grupi sela južno i zapadno od Vinkovaca govori ekavski. Ponegde na jugu sačuvali su se oblici bez novog joto- vanja labijala (*grobje*, instrumental jednine *krvojom*).

U oba pojasa postoje jezgra u kojima se odlike slavonskog dijalekta dobro čuvaju, ali i predeli gde je pod uticajem drugih štok. dijalekata govor duboko izmenjen. Između tih dveju krajnosti nalazi se široka skala prelaza. U južnom pojasu staro stanje se ponajbolje sačuvalo u prostoru južno od Đakova i u predelu istočno od Stare i Nove Gradiške, a u Podravini u okolini Valpova. U tim krajevima akcentuacija je najarhaičnija; čak se ponegde mogu čuti primeri kao *sestrā* i *glāvā*. Tu su uglavnom najbrojniji stari padežni oblici u množini, a u oba navedena predela u južnoj zoni beležene su i neke osobenosti u vokalizmu, od kojih je najznačajniji (danas već sasvim redak) izgovor *u* pomaknut napred, tako da se ostvaruje, npr. u rečima *gōlūb* ili *sūtra*, glas između *u* i *ü*. S druge strane, u mnogim govorima, npr. oko Slavonske Požege i oko Vinkovaca, akcenti su dosledno preneti i čak je iščezao akut. Ovi se govori ipak ubrajaju u slavonski dijalekat zbog njihovog porekla, koje se ogleda u raznim drugim osobinama. Naravno, govori kao oni u grupi sela oko Našica, gde su skoro potpuno preovladale osobine istočnohercegovačkog dijalekta, moraju se ubrojiti u taj dijalekat.

Govori na zapadu južnog pojasa su ikavski, u središtu tog pojasa i duž Save dalje ka istoku ikavsko-jekavski (*līp* : *lěto*), a na krajnjem istoku opet ikavski. Skupina sela južno i zapadno od Vinkovaca ima ekavski govor. Na severozapadnom rubu tog areala Stari Mikanovci govore ikavsko-ekavski (*līp* : *lěto*), a na južnom rubu, u jednom delu sela Gradišta, sačuvan je izgovor dugog *ě* kao zatvorenog *ę* (*mlěko*). U jednom manjem predelu na zapadu južnog pojasa ostalo je neizmenjeno *l* na kraju sloga i u radnom pridevu (*dal*; drugde *dao* ili *dō*, dok se *l* gotovo svugde izgovara u primerima kao *sol*, *kisel*, *stolca*). Istočni govori te zone izdvajaju se promenom $\tilde$ iza dužine u $\hat$ (*rūkōm* > *rūkōm*), skraćivanjem posleakcenatskih dužina u nekim položajima, npr. u krajnjem slogu (*rādī*, *krāvōm*), grupom *št* < *št'* (*gušter* i dr.), nerazlikovanjem afrikata *č* i *ž* od *ć* i *đ*, oblicima akuzativa množine tipa *opance*, jednakošću lokativa množine sa genitivom množine (*u sukaña*), nastavkom *-aje* u 3. licu množine prezenta tipa *čupaje* i završnim *-a* u oba glagolska priloga (*vaduća*, *rekavša*). Areali svih tih osobina vrlo su nejednaki, ali ipak svaka od njih zahvata govore sa tri razne zamene *ě*. U prostranom središnjem području južnog pojasa dativ i

lokativ jednine imenica ženskog roda ima genetski zagonetno -e (*žene je kazo, u knige, pa i smrte se nado, po noće*). Završetak -e dolazi i u akuzativu množine tipa *stvare, koste*.

Od ekavštine severnog pojasa odstupa govor nekoliko sela u našičkoj okolini, gde se pod akcentom čuva nezamenjeno $\check{e} = \epsilon$. Valpovački kraj u načelu ima nepomerene akcente (*ostô, divôjke, plâtiti*), ali se sa poslednje more naglasak prenosi na prvu (*ženâ>žena, pokâži>pokaži, pletû>plêtû*; ovamo ide i tip *nôž>nôž*). Međutim, ispred enklitike, a često i uopšte kad ne sledi rečnična kadenca, izgovara se $\sim$, odn. $\sim$ na krajnjem slogu: npr. *ženâ, pletû*. Ovo područje se izdvaja i infinitivima na -i (*motati, leći*), a u njegovom istočnom delu u instrumentalu jednine imenica muškog i srednjeg roda uopšten je nastavak mekih osnova -em (*drumem, mlekem*). U onim selima oko Našica gde istočnohercegovački dijalekat još nije zagospodario, neprenesenih akcenata ima srazmerno malo, ali se $\sim$ često čuva. I na zapadu podravskog pojasa akcenti su pretežno preneseni, ali su rezultati prenošenja često različiti od običnih novoštokavskih: *nošili>nôsili, gospodâr>gospôdar, vînd>vîno*. Takvo stanje moglo je nastati u susretu slavonske akcentuacije sa novoštok., koju su uneli doseljenici.

Hrvati u jugoslovenskom delu Baranje većinom govore ikavsko-ekavski (*lîp:lêto*). Samo dva sela blizu Dunava su ikavska, isto kao i Šokci u zapadnobačkom Podunavlju. Istočnopošavske crte u oba govora sugeriraju da su njihovi nosioci doseljeni iz istočnog dela južnog pojasa slavonskog dijalekta. Iz valpovačkog kraja potiču veoma osobeni govori Dušnoka i Baćina južno od Kaloče, gde se pod dužinom čuva razlika između $\check{e} = \epsilon$ i starog *e*, koje je u Baćinu diftongiziralo u *eg*, paralelno s promenom $\bar{o}>og$ (*těčěĕ, š ňoĕm*).

U mađarskom delu Baranje nalazi se nekoliko sela s ikavsko-jekavskim govorom prenesenim iz južnog pojasa slavonskog dijalekta. Takav je doskora bio i virovitički govor, danas prekriven valom istočnohercegovačke jekavštine. Hrvati u Mohaču i obližnjoj Vršendi govore ikavski. U dva-tri naselja na levoj obali Drave severno od Podravske Slatine govor je slavonski ekavski, bez valpovačkog prenošenja akcenata, ali sa dosta nanosa iz kajk. susedstva.

Slavonski dijalekat je periferijska grana štokavštine, prvobitno zahvaćena samo jednim delom štok. inovacija. To ipak nije davalo slavonskom dijalektu pravi prelazni karakter jer je on kao celina od važnijih čak. osobenosti imao samo dosledno duženje vokala pred sonantom koji zatvara slog, a od kajk. jedino akuzative tipa *donesi noža* (nešto više veza s kajkavštinom imao je severni pojas slavonskog dijalekta). Nije izvesno treba li ovome dodati pomećanje artikulacije *u* u pravcu *ü* jer se ne zna koliko je ta pojava bila rasprostranjena na slavonskom tlu, a ni na kajkavskom. Značajna je povezanost severnih i najzapadnijih južnih slavonskih govora sa severozapadnom čakavštinom oličena u akcenatskom tipu *stârci*, nasuprot oblicima kao *stârci* u jugoistočnim slavonskim govorima i jugoistočnim čakavskim. Od svih slavonskih

govora oni najjugoistočniji sa *št* < *št'* najpotpunije su se uklapali u štokavski razvojni tok. Među slavonske arhaizme spadalo je i čuvanje *ě* = *ę*, u mnogim govorima ili u svima. Migracije otpočete turskom najezdom odbacile su dobar deo slavonskog življa na sever, preko Drave i Dunava, a naseljavanje štokavaca s juga odvojilo je i udaljilo slavonske govore od kajk. i čak., ispresecalo područje slavonskog dijalekta i unelo novo stanovništvo i u mnoga naselja gde se inače održao taj dijalekat. Dalji razvoj je išao odlučno štok. smerom, a u govore slavonskog dijalekta ušle su, doduše ne svuda i ne u jednakoj meri, i sve ranije štok. inovacije, koje danas u krugu toga dijalekta koegzistiraju sa domaćim arhaizmima. Starim, ne tako ostrim podelama unutar slavonskog dijalekta pridružile su se novije razlike u kojima se ogleda nejednaka mera uticaja doseljenika, kao i diferencijacija u pogledu sudbine *ě*.

LIT.: *P. Budmani*, Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad JAZU, 1883, 65; *M. Rešetar*, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, I, Wien 1900; *O. Broch*, Die Dialekte des südlichsten Serbiens, ibid., III, Wien 1903; *M. Milas*, Današnji mostarski dijalekat, Rad JAZU, 1903, 153; *A. Belić*, Dijalekti istočne i južne Srbije, Srpski dijalektološki zbornik, 1905, I; *isti*, Dialektologičeskaja karta serbskago jazyka, Sbornik stat'ej po slavjanovědeniju, II, Petrograd 1906; *M. Rešetar*, Der štokavishe Dialekt, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, VIII, Wien 1907; *A. Belić*, O srpskim ili hrvatskim dijalektima, Glas SA, 1908, LXXVIII; *M. Rešetar*, Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, IX, Wien 1911; *M. Stanojević*, Severnotimočki dijalekat, Srpski dijalektološki zbornik, 1911, II; *S. Ivšić*, Današnji posavski govor, Rad JAZU, 1913, 196 i 197; *G. Ružičić*, Akcenatski sistem pljevaljskog govora, Srpski dijalektološki zbornik, 1927, III; *M. Moskovljević*, Akcenatski sistem pocerskog govora, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 1, Beograd 1928; *A. Belić*, Štokavski dijalekat, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, IV, 1929, str. 1064—1077; *G. Elezović*, Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta, I—II, Srpski dijalektološki zbornik, 1932, IV i 1935, VI; *M. Stevanović*, Istočnocrnogorski dijalekat, Južnoslovenski filolog, 1933—34; *V. Tomanović*, Akcenat u govoru sela Lepetana, ibid., 1935; *E. Petrović*, Graiul Carașovenilor, Studiu de dialectologie slavă meridională, Universitatea Regele Ferdinand I din Cluj, Biblioteca Dacoromaniei, 8, București 1935; *M. Popović*, Žumbeački dijalekat, Zagreb 1938; *J. Vuković*, Govor Pive i Drobnojaka, Južnoslovenski filolog, 1938—39; *M. Pavlović*, Govor Sretečke župe, Srpski dijalektološki zbornik, 1939, VIII; *B. Miletić*, Crmnički govor, ibid., 1940, IX; *M. Stevanović*, Sistem akcentuacije u piperskom govoru, ibid., X; *J. Vuković*, Akcenat govora Pive i Drobnojaka, ibid.; *J. Hamm*, Štokavština Donje Podravine, Rad JAZU, 1949, 275; *M. Stevanović*, Đakovački govor, Srpski dijalektološki zbornik, 1950, XI; *M. Hraste*, Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1956, 1; *P. Ivić*, Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Uvod i Štokavsko narečje, Novi Sad 1956 (II izd. 1985); *isti*, O govoru Galipoljskih Srba, Srpski dijalektološki zbornik, 1957, XII; *isti*, Die serbokroatischen Dialekte, I. Allgemeines und die štokavishe Dialektgruppe, Slavistische drucken en herdrukken XVIII, Hag 1958; *D. Brozović*, O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1960; *M. Stevanović*, Štokavski dijalekat, Enciklopedija Jugoslavije, IV, Zagreb 1960, str. 501—506; *P. Ivić*, Srpskohrvatska dijalektologija u najnovijem

periodu, Književnost i jezik, 1962, 1; *isti*, O klasifikaciji srpskohrvatskih dijalekata, *ibid.*, 1963, 1; *D. Barjaktarević*, Akcenat novopazarsko-sjeničkih govora, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, 1963, 1; *B. Nikolić*, Sremski govor, Srpski dijalektološki zbornik, 1964, XIV; *A. Peco*, Govor istočne Hercegovine, *ibid.*; *M. Pešikan*, Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori, *ibid.*, 1965, XV; *D. Barjaktarević*, Novopazarsko-sjenički govori, *ibid.*, 1966, XVI; *B. Nikolić*, Mačvanski govor, *ibid.*; *D. Brozović*, O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1966, 2; *S. Sekereš*, Govor našičkog kraja, *ibid.*; *D. Brozović*, Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog područja, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1968—69, 1969—70, 8; *I. Popović*, Govor Gospodinaca u svetlosti bačkih govora kao celine, Posebna izdanja SANU, knj. CDXXV, Odeljenje literature i jezika, knj. 21, 1968; *D. Jović*, Trstenički govor, Srpski dijalektološki zbornik, 1968, XVII; *A. Peco* i *B. Milanović*, Resavski govor, *ibid.*; *B. Nikolić*, Tršićki govor, *ibid.*; *isti*, Kolubarski govor, *ibid.*, 1969, XVIII; *I. Stevović*, Šumadijski govor u Gruži s osobitim osvrtom na akcente, *ibid.*; *L. Vujović*, Mrkovički dijalekat, *ibid.*; *M. Pavlović*, Govor Janjeva, Međudijalekatski i miksoglotski procesi, Novi Sad 1970; *W. Pomianowska*, Zróźnicowanie gwar południowosłowiańskich w świetle faktów słowótworczych, Komitet językoznawstwa Polskiej akademii nauk, Prace językoznawcze, 58, Wrocław, Warszawa i Kraków 1970; *M. Šimundić*, Govor Imotske Krajine i Bekije, Djela ANUBiH, knj. XLI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 26, 1971; *S. Musić*, Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj, Beograd 1972; *M. Nikolić*, Govor sela Gorobilja (kod Užičke Požege), Srpski dijalektološki zbornik, 1972, XIX; *R. Simić*, Levački govor, *ibid.*; *D. Petrović*, O govoru Zmijanja, Novi Sad 1973; *M. Stanić*, Uskočki govor, Srpski dijalektološki zbornik, 1974, XX i 1977, XXII; *R. Alexander*, Torlak Accentuation, Slavistische Beiträge, München 1975, 94; *B. Finka* i *A. Šojat*, Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca, Radovi Centra za znanstveni rad — Vinkovci, 1975, 3; *A. Peco*, Ikavskošćakavski govor zapadne Bosne, I. Uvod i fonetika, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, 1975, knj. I, II. Akcenat, Oblici, Tekstovi, *ibid.*, 1982, knj. III; *M. Dešić*, Zapadnobosanski ijekavski govori, Srpski dijalektološki zbornik, 1976, XXI; *S. Sekereš*, Govor Požeške kotline, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1976, 1; *V. Vescu*, Govor Banatske Crne Gore, *ibid.*; *D. Čupić*, Govor Bjelopavlića, Srpski dijalektološki zbornik, 1977, XXIII; *J. Mihajlović*, Leskovački govor, Biblioteka Narodnog muzeja u Leskovcu, 1977, 24; *S. Sekereš*, Govor Hrvata u južnoj Baranji, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1977, 4; *M. Tešić*, Govor Lještanskog, Srpski dijalektološki zbornik, 1977, XXII; *M. Simić*, Govor sela Obadi u bosanskom Podrinju, *ibid.*, 1978, XXIV; *A. Peco*, Pregled srpskohrvatskih dijalekata, Beograd 1978 (II izd. 1980); *D. Petrović*, Govor Banije i Korduna, Novi Sad i Zagreb 1978; *J. Baotić*, Akcenatski sistem sela Kostrča u bosanskoj Posavini, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, 1979, II; *M. Dešić*, *A. Peco*, *D. Vujičić* i *D. Brozović*, Govori sjeverozapadne Bosne, *ibid.*; *D. Barjaktarević*, Govor Srba u Metohiji, Priština 1979; *N. Bogdanović*, Govori Bučuma i Belog Potoka, Srpski dijalektološki zbornik, 1979, XXV; *R. Đurović*, Refleksi jata u okolini Priboja, *ibid.*, 1980, XXVI; *R. Simić*, Sintaksa levačkog govora, I. Upotreba padežnih oblika, *ibid.*; *S. Sekereš*, Govor Srba u južnoj Baranji, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1980, 2; *isti*, Govor Hrvata u zapadnoj Bačkoj, *ibid.*; *P. Ivić* (urednik) i *grupa autora*, Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom, Posebna izdanja ANUBiH, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, 1981; *V. Lipovac-Radulović*, Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoiistočni dio Boke Kotorske, Cetinje i Titograd 1981; *M. Pižurica*, Govor okoline Kolašina, Posebna izdanja CANU, knj. XII, Odjeljenje umjetnosti, knj. 2, 1981; *S. Remetić*, O nezamenjenom jatu i ikavizmima u govorima severozapadne Srbije,

Srpski dijalektološki zbornik, 1981, XXVII; *N. Sekulić*, Zbirka dijalekatskih tekstova iz Vojvodine, *ibid.*; *M. Stanić*, Uskočki akcenat, *ibid.*, 1982, XXVIII; *J. Baotić*, Ikavskočakavski govor u okolini Dervente, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, 1983, IV; *A. Peco*, Govor Podveležja, *ibid.*; *N. Valjevac*, Govor visočkih Muslimana (Akcenat i Fonetika), *ibid.*; *Lj. Ćirić*, Govor Lužnice, Srpski dijalektološki zbornik 1983, XXIX; *P. Đukanović*, Govor sela Gornje Caparde (kod Zvornika), *ibid.*; *Dž. Jahić*, Lovačka leksika i frazeologija u rogatičkom kraju, *ibid.*; *M. Okuka*, Govor Rame (Uvod, Fonološke i morfološke osobine), Sarajevo 1983; *B. Mitrović*, Rečnik leskovačkog govora, Leskovac 1984, 32; *Lj. Nedeljkov*, Prozodijske osobine govora sela Kaća, Srpski dijalektološki zbornik, 1984, XXX; *M. Tomić*, Govor Šviničana, *ibid.*; *S. Remetić*, Govori centralne Šumadije, *ibid.*, 1985, XXXI; *Ž. Bošnjaković*, Pastirska terminologija Srema, Novi Sad 1985; *D. Vujičić*, *D. Brozović*, *A. Peco* i *J. Baotić*, Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, 1985, V; *M. Marković*, Rečnik narodnog govora u Crnoj Reci, *ibid.*; *A. Peco*, Ikavskočakavski govori zapadne Hercegovine, Djela ANUBiH, knj. LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, 1986; *P. Stepanović*, Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary, The Štokavian Dialect, Budapest 1986; *M. Dragičević*, Govor ličkih jekavaca, Srpski dijalektološki zbornik, 1986, XXXII; *N. Bogdanović*, Govor Aleksinačkog Pomoravlja, *ibid.*, 1987, XXXIII; *M. Tomić*, Govor Radimaca, *ibid.*; *N. Živković*, Rečnik pirotskog govora, Pirot 1987; *G. Vuković*, Terminologija kuće i pokućstva u Vojvodini, Novi Sad 1988.

Pavle Ivić

Čakavsko narječje. Čakavska skupina dijalekata, jedno je od narječja hs. jezika. Naziv potječe od upitne imeničke zamjenice *ča*, genitiv najčešće *česa*: što, *quid*, koja se danas više ne govori na cijelom području čak. narječja: na najistočnijim čak. otocima Korčuli i Lastovu, na čak. dijelu Pelješca i na mnogim odsjecima uskoga čak. obalnog pojasa u Dalmaciji govori se *što* (ili *šta*), a u Istri oko gornjeg toka Mirne i u dijelu čakavskih govora južno od Kupe *kaj*. No iako je dakle priličan dio čakavštine prihvatio te štok. ili kajk. samostalne zamjeničke oblike, u mnogim se takvim govorima i dalje upotrebljava čak. oblik uz prijedloge (kao *zač*, *poč* i slično).

Čak. govori prostiru se uglavnom na jadranskoj obali i otocima, a u Lici i Pokuplju prodiru i prilično duboko u kopno. Čakavština obuhvaća u prvom redu sve otoke od Cresa do Lastova i Korčule (Mljet je prvi štok. otok). Na kopnu je obuhvaćena sva hrvatska Istra, izuzev crnogorsko selo Peroj sjeverno od Pule, a donekle i štokavsko-čakavska naselja na jugozapadnoj obali južno od Pule sve do Premanture. Na Istru se nadovezuje Hrvatsko primorje, u kojem se čak. obalni pojas proteže do Novoga, s time da se zaleđe postupno suzuje. Od Vinodola do Privlake na rtu sjeverozapadno od Zadra na obali su štok. ikavska naselja, uz dvije izolirane čak. oaze — gradić Senj i gotovo štokavizirani Novigrad kod ušća Zrmanje. Obala je od Privlake do ušća Cetine uglavnom čakavska, s time da se čak. govori ograničavaju samo na uzak pojas uz more, nešto širi jedino u splitskoj okolici. Taj je pojas na više mjesta prekinut pojedinačnim ikavskim štok. naseljima na samoj obali (Zaton, Krmčina, Pirovac, okolica Šibenika, Seget i dr.). Čak. narječju pripada i zapadna polovica poluotoka Pelješca, no i obalni govori i oni na Pelješcu izvrgnuti su jakomu štok. utjecaju.

Drugo je kopneno čak. područje u unutrašnjosti. Tu je prvo uzak i isprekidan čak. pojas koji od zaleđa Hrvatskoga primorja vodi prema gornjim tokovima Dobre i Mrežnice (južnih pritoka Kupe), a odatle se jedan krak produžuje prema Kupi do blizine Karlovca, drugi se pak spušta od Oštarija preko Brinja u dolinu Gacke u Lici (Otočac i okolna naselja, do Lešća). Sjeverno od Kupe, u Žumberku, nalazi se opet mala skupina čak. naselja oko Jurkova Sela, nepovezana s južnijima. Svi su ti kopneni govori pod jakim utjecajem kajk. goranskih i(li) specifičnih ozaljskih prigorskih govora (Pokuplje) ili pak štok. govora (Lika). Na svim tim čak. terenima ima doseljeničkih govora južnijeg podrijetla, ali i starinačkih govora nekadanjega čak. stanovništva između Une i mora, a razumije se da se oba ta tipa u mnogim naseljima miješaju.

Većina čak. pučanstva s kopnenog područja iselila se za turskih ratova. Čak. naseljenici uz Breganu i donju Sutlu kajkavizirani su, već spomenuti nešto južnije u Žumberku održali su se, a dalji iseljenici u Gradišće s obiju strana današnje austrijsko-madžarske granice, ukoliko nisu germanizirani ili mađarizirani, očuvali su čak. govor, dapače, čakavizirali su i većinu kajk. i štok. izbjeglica koji su se zajedno s njima doselili. Nešto čakavaca gradišćanskog tipa održalo se i u susjednoj Slovačkoj u blizini Bratislave. S druge strane, na nekim otocima ima i štok. doseljeničkih govora, koji su od susjeda poprimili neke čak. značajke (Pag, Pašman, Brač, Hvar, Korčula i dr.).

Prvotno čak. područje bilo je znatno veće od današnjega. Obuhvaćalo je Istru, otoke i Pelješac uglavnom u današnjem opsegu, ali na kopnu je čakavsko-štokavska granica bila posve drugačija, najvjerojatnije je slijedila Unu od ušća ili blizine ušća do gornjega toka i nastavljala se bilom Dinare na gornji tok Cetine, a onda dalje tekla Cetinom do njezina ušća. Iznošene su pretpostavke da se čakavština u dubljij prošlosti prostirala i istočnije od Cetine, u današnjemu Makarskom i Dubrovačkom primorju, ali one nisu utemeljene. Ta su područja oduvijek štok., a neke starije osobine koje ih vežu za čak. narječje ili bar za susjedne čak. govore, nisu posljedicom hipotetskoga čak. supstrata, nego su prirodne pojave u starom susjedstvu, pa i govore s čak. strane povezuju na tom terenu neke stare crte sa štokavštinom. Slika je zamućena još time što su pojedine mlađe inovacije, tipične za čak. govore (tzv. adrijatizmi), zahvatile i ta štok. područja, a sami su čak. govori u tome kraju bili izvrgnuti intenzivnim štok. utjecajima u posljednjim stoljećima. No usprkos svim tim činjenicama prvotni su odnosi danas ipak jasni i stara granica na Cetini može se smatrati prihvaćenom u znanosti.

Izduženi oblik čak. područja uvjetovao je posve prirodno izrazitu diferencijaciju s izoglosama koje teku okomito na obalu, s time da onda pojedini čak. sektori pokazuju drugačije stare odnose s dijalektima štok. i kajk. narječja i dijalektima raznih slov. narječja. U toj je svjetlosti razumljivo da će se glavne opreke u samom čak. narječju očitovati u razlikama između sjeverozapada i južgoistoka, a bit će malo starih izoglosa koje bi tekle usporedno s obalom i odjeljivale zaleđe od obale i otokâ. U prošlosti je doduše bilo takvih

osobina koje su čak. govore južno od kajk. granice dijelile od ostale čakavštine, ali kasniji je razvoj poremetio te odnose. Svi ti momenti zajedno veoma otežavaju i karakterizaciju čak. narječja kao cjeline i njegovu podjelu na dijalekte.

To ipak ne znači da nema specifičnih crta koje bi bile svojstvene svim čak. govorima, ili neke gotovo svima. Pri tome valja uzeti u obzir već iznesenu situaciju — neki govori koji se po ključnim osobinama još uvijek smatraju čakavskima, izgubili su pod štok. ili kajk. utjecajem pojedine tipične čak. crte, ali se ponekad iz raznovrsnih povijesnih podataka zna da su ih u prošlosti posjedovali, a u drugim slučajevima poznati su govori očito istoga podrijetla koji su ih zadržali, pa po logici valja pretpostaviti da su prije postojale i u istovrsnim govorima izvrnutima snažnomu i dugotrajnom inonarječnom utjecaju.

Čakavštinu najuočljivije karakterizira zamjenica *ča* (ili *če* u dijelu Kvarnerskog otočja), genitiv jednine *česa*. No čakavštinu kao cjelinu narječja relevantnije predstavlja niz tipičnih osobina, uglavnom glasovnih, a akcenatske, gramatičke (morfološke, tvorbene, sintaktičke) i rječničke općećak. crte obično su od manjeg značenja i izolirana, nesustavna karaktera. Najtipičnije takve osobine, često vrlo stare pa i slavistički važne, dolaze u čak. vokalizmu.

Sudbina starohrvatskosrpskoga poluglasa *ə* ima u čakavštini stanovite specifične crte. S jedne strane, slabi *ə* nije nestao nego se vokalizirao u nekim tipično čakavskim primjerima: *malin/melin*, instrumental jednine *manon* <*manom*, na zapadu i dativ/lokativ *mane/mani*, genitiv jednine *pasa* i slično (dio takvih primjera poznat je i u kajkavštini). Osim toga, čini se da je odnos između *ə* i starohs. slogotvornih *ř* i *ľ* bio u čakavštini nešto drugačiji nego u drugim hs. narječjima, što se za *ľ* očitije odrazilo samo na Kvarnerskom otočju, a za *ř* mnogo šire, ali je poslije na mnogim mjestima prikriveno ili utjecajem sa strane ili tipično čak. procesom u kojem nastaje sekundarni *ř* zbog otpadanja susjednog vokala (*pr̥nesti* < *prinesti* i slično). U svakom slučaju, bar što se tiče *ľ*, Lastovo je imalo drugačiju situaciju, a možda i čak. Pelješac.

Praslavenski *ě* dao je u čakavštini različite reflekske, na zapadu ekavski, na istoku (izuzev jekavsko Lastovo) ikavski, a na srednjočak. području *e* ispred dentalnih suglasnika *t, d, s, z, n, l, r* ako iza njih slijedi *a, o, u* ili *∅* (npr. *leto, ded, testo, rezati, delo, koleno, mera*), a u svim ostalim slučajevima *i* (npr. *vrimo, dica, dite, rika, brig, kadi/(g)di*). Taj raspored (po tzv. pravilu Meyera i Jakubinskoga) nije na srednjočak. području dosljedno proveden. Zbog analogijskih izravnivanja ima priličan broj iznimaka, u zapadnijim govorima u korist ekavskoga refleksa, u istočnijima ikavskoga. I u ekavskim i ikavskim govorima ima iznimaka, i to obično također u skladu s pravilom, tj. ako se na istoku pojavi koji ekavizam, bit će ispred »tvrdoga« dentala (najčešće *seno*), i obratno, ikavizam na zapadu bit će izvan te pozicije. Preciznije utvrđivanje kronologije odgovorit će na pitanje da li je pravilo Meyera i Jakubinskoga imalo u najstarijoj čakavštini širi domet, s dva žarišta inovacije, jednim

djelomično ekavskim na sjeverozapadu i jednim nešto mlađim ikavskim na jugoistoku, i s njihovom neutralizacijom na današnjem srednjočak. području. Distribucija refleksâ po pravilu Meyera i Jakubinskoga poznata je i u poljskim i njima srodnim dijalektima, pa ima svoje izvoriste u praslavenskoj fonetici. Na slavenskom jugu zastupana je još jedino u kajkavštini, ali samo u ozaljskom poddijalektu prigorskoga dijalekta, s ikavsko-ekavskim refleksima srednjočak. tipa. Taj je poddijalekt stari susjed nekadanjih najsjevernijih čak. govora.

Od ostalih crta čak. vokalizma najvažniji je refleks *a* za praslavenski nosni vokal *ę* iza *j*, *ž*, *č* u primjerima kao *jazik* (i *zajik*), *jačmen*/*jačmik*, *prijati*: primiti, *jatra*, *jatruva*, *žaja* : *žeđ*, *žati*, *počati* i slično. Ta je pojava poznata u većini hs. govorâ samo u riječi *žalac* (ili slično), u nekim kajk. i zapadnijim štok. govorima nađe se još *prijati* i(li) *jačmen*, ali samo u čak. govorima ona ima širi domet, a u prošlosti je bila još bolje zastupana. Danas je na mnogim čak. terenima, sigurno pod utjecajem standarda i nečak. dijalekata, prisutan samo manji dio tih primjera koji ne pripadaju najfrekventnijim leksemima, ali bitno je da se oni nalaze u svim čak. krajevima.

Čak. konsonantizam karakteriziraju prije svega refleksi *t'* i *j* za starohs. *t'* i *d'* u samostalnom položaju i u skupinama *št'* i *žj* (<*žd'*): *ku'ta*, *meja*, *št'ipati*, *možjani*. U tome se čak. narječje slaže sa starijim razvojnim fazama slov. jezika. Strukturno je pak važnom čak. crtom odsutnost zvučnih parnjaka suglasnicima *č* i *t'*, tako da i *ž* u tuđicama i u asimilaciji po zvučnosti (nastao od *č*) prelazi u *ž* (*žep*, *svidožba*). Karakteristični su i neki čak. arhaizmi kao čuvanje skupova *čr-* i *čr-* (*črivo* ili *črevo*, *črn* i slično) i čuvanje suglasnika *b* (upravo velarnoga *x*). Prisutnost fonema /h/ ima znatnu strukturnu važnost.

Od novijih čak. osobina veoma su važne tendencije k pojednostavnjivanju suglasničkih skupova. Tu je zajednička samo opća težnja, a ostvaraji su različiti, npr. *polkova* i *pojкова* < *potkova* na raznim međusobno i nepovezanim terenima. U istom je smislu karakteristična za čak. govore spirantizacija prvoga od dvaju prekidnih suglasnika, npr. *ht'i*: kći. Ta se osobina udružuje s nekim adrijatizmima.

Za čak. je narječje sinkrono veoma karakterističan upravo akcent, ali tu nema sustavnih općechak. specifičnih osobina, nego se na pojedinim često i većim područjima čuvaju veoma originalne gdjekad prilično stare inovacije, osobito razna duženja. U tipičnim čak. govorima očuvan je zapravo starohs. inventar od 3 akcenta $\bar{\text{~}}$, $\acute{\text{~}}$ i $\tilde{\text{~}}$ sa zadržanim prvotnim položajem i očuvane su nenaglašene dužine u prvom slogu ispred naglaska, rjeđe i iza njega. Govori izloženiji nečak. utjecajima pretrpjeli su razne promjene, uključujući i djelomično ili potpuno prenošenje $\bar{\text{~}}$ i $\acute{\text{~}}$ u novoštok. smislu, često i kanovačkoga tipa, ili s izjednačivanjem novoga $\acute{\text{~}}$ sa starim $\bar{\text{~}}$, a na nekim se terenima susreće tzv. dvostruki akcent (*nògà, rùkà*). Sve takve pojave zahvaćaju prvenstveno kopnene govore, ali i najistočnije otoke, a na ekavskim i ikavsko-ekavskim otocima $\bar{\text{~}}$ je uglavnom prešao u $\acute{\text{~}}$.

U morfologiji je najznačajnija čak. osobina osobit oblik pomoćnoga glagola u kondicionalu: *bin, biš, bi, bimo, bite, bi*.

Na opću fizionomiju čak. narječja znatno utječu neke razmjerno mlađe osobine koje imaju svoja žarišta uglavnom na čak. terenu, ali su se proširile i na najrazličitije štok. govore u susjedstvu, migracijske i starinačke, a neke i na pojedine kajkavske (goranske). S druge strane, tih crta obično nema u čak. govorima dublje na kopnu i u dijaspori, no često poneka od njih izostaje i u nekom otočnom govoru. Tradicionalno se te pojave zovu dalmatinizmima, ali bolje im odgovara naziv adrijatizmi. To su prijelaz dočelnoga *-m* u *-n* u nastavcima i nepromjenljivim riječima, npr. *vidin, sedan*, prijelaz *l* u *j*, npr. *jubav, poje*, gubljenje zatvora kod *č* i *c* ispred zatvornog suglasnika, npr. *maška, jašmik, osta* (genitiv jednine od *ocat*) i skraćivanje dugoga *ȝ*. Manji opseg ima gubljenje dočelnoga *-t*, npr. *pe<pet* ili infinitivi kao *da<dati*. Adrijatizmima se pridružuje i cakavizam, tj. svođenje parova *s/š, z/ž* i *c/č* na jedan glas, i to najčešće na specifične donjozubne suglasnike *š* i *ž*, rjeđe i *č* (običniji normalan *c*), npr. *kožȝ* koza i *kôža*: koža. Cakavizam je prisutan u velikom broju međusobno nepovezanih čak. naselja, najčešće polugradskega tipa, od Istre do srednjodalmatinskih otoka. O podrijetlu i genezi adrijatizama nema jedinstvena mišljenja, ali dodiri s govorima mletačkoga tal. narječja svakako su igrali stanovitu ulogu. Specifičnim se adrijatizmima mogu smatrati i mnogobrojni venecijanizmi u govorima jadranskoga pojasa.

Čakavštinu kao cjelinu podvajaju još dva niza osobina posve različita karaktera. Jedne od njih suprotstavljaju otočne govore obalnima, pri čemu se s otočnima obično slažu i neki istarski, ali neke se otočne osobine pojavljuju opet i u mnogim govorima u unutrašnjosti i u dijaspori. U tim je suprotstavljanjima starina redovito na strani obalnih govora, a u otočnima se javljaju inovacije koje se mogu nazvati insularizmima. Najveću težinu ima zatvaranje, a onda eventualno i diftongizacija dugih vokala *ā, ō, ē*, s čime je povezano i duženje naglašenoga kratkog *a* (*â*), koji ne mijenja boje, a produženi se akcent izjednačuje s jednim od postojećih ili nastaje fonetski nov uzlazni akcent (poludugi, obično bilježen *ˆ*).

U nizu primjera insularizmi su zapravo relativne crte, tj. poznati su gdje-gdje i na obali, ali zastupani su mnogo bolje u otočnim govorima. Tako je otpadanje dočelnoga *-l* tipičnije za otočne govore (obično uz duženje prethodnoga vokala), a obalna naselja češće čuvaju *-l* ukoliko pod utjecajem štok. ikavskih govora nemaju prijelaz *-l > -(j)a*. Isto tako, dužina iza naglaske češće se gubi u otočnim govorima, a i već spomenuta spirantizacija u suglasničkim skupinama češća je u njima i zahvaća veći broj takvih skupova. Zajedničko je obilježje svih insularizama njihov izrazito strukturni karakter. Takva se kvalifikacija može samo uvjetno primijeniti i na sljedove *ar* (*er*) i, samo na Kvarnerskim otocima, *al* (*el*) umjesto *ȝ* i *u* (*<l*).

Drugi niz osobina što podvajaju čak. narječje u dva područja suprotstavlja, kako je već navedeno, sjeverozapadne govore jugoistočnima. Izoglose o kojima je riječ imaju zajedničko samo to da uvijek odjeljuju jedan veći, manji ili podjednak sjeverozapadni areal od drugoga manjeg, većeg ili podjedna-

koga jugoistočnog areala. Same se izoglose uopće ne podudaraju i ne može se govoriti o dvjema kompaktnim cjelinama, a ne postoji ni neka kompaktna srednja zona u kojoj bi se ukrštale sjeverozapadne i jugoistočne crte, jer svaki par dviju takvih izoglosa formira drugačiji prijelazni areal. Osim toga, u pitanju su veoma različite jezične osobine. Jedne su arhaizmi (uglavnom na sjeverozapadu), druge su specifične sjeverozapadne i jugoistočne inovacije. U oba se slučaja može raditi o isključivo čak. crtama, koje onda karakteriziraju samo čak. sjeverozapad ili jugoistok, a mogu to biti i osobine koje sjeverozapadne govore vežu s kajk. i(li) slov. dijalektima i jugoistočne govore sa štokavskima. I na koncu, iako takvih crta ima priličan broj, one su nejednake po dijalektološkoj vrijednosti i po dosegu, jer se neke tiču cijelih morfoloških kategorija i sustavnih glasovnih ili naglasnih pojava, a druge se očituju samo u jednoj ili dvije-tri riječi. Ovdje se navode samo najvažnije crte, prvo one specifične za sjeverozapad:

a) Refleks dugoga starohs. $\bar{a} = \bar{a}$, ali kratki daje *e* (Cres, dio Krka) i iznimno *o* (Dobrinj na Krku), npr. *dân*, ali *denës* (*donës*). Slična opreka poznata je u slov. kranjskim dijalektima i u kajk. goranskom i prigorskom dijalektu.

b) Refleks praslavenskog nazala *q* različit od *u* u dijelovima Istre (djelomično ili redovito *o* u nekim ekavskim govorima, *a* oko gornje Mirne), npr. *golob*, *golab*.

c) Refleksi *al*, *el* ili *ol* za starohs. *l* na sjevernijim Kvarnerskim otocima, u skladu s refleksacijom kratkoga *a* (i s eventualnim otpadanjem *l*).

d) Prijedlog *v(a)* i početni *v(a)-* umjesto *u(-)*, npr. *vnuk*.

e) Zamjenički pridjev *vas* ostaje bez metateze u kosim padežima, dakle *vsega* (ili *sega*) umjesto *svega*.

f) Prijelaz *g > γ* (zvučni *h*) ili bar dočetnoga *-g > -h*: *noyă*, *rôh* (dijelovi Istre i Kvarnerskog otočja).

g) Dugosilazni tzv. metatonijski akcent u prezentima kao *gîne*, *čûje* i (nešto rjeđe) u pridjevâ kao *sîti*, *bogâti* (sve umjesto *~*) i *stârî* (umjesto *~* ako se taj akcent čuva).

h) Uzlazni ton akcenata produženih pred sonantom, npr. *dîm*, *stârci* (prema *stârac*).

i) Lokativ jednine tipa *va grade* ili *gradi* (umjesto *gradu*).

j) Genitiv jednine tipa *sestri* (umjesto *sestrê*) i na znatno širem području akuzativ množine tipa *brodi* (umjesto *brod(ov)e*).

k) Instrumental jednine tipa *vodu(n)* (od *-q* kao u kajk. i slov. dijalektima, umjesto *vodov*, *vodon* od praslavenskog *-ojq* kao u štokavštini).

l) Normalan slavenski tip dativa, lokativa i instrumentalâ množine (npr. *ženan*, *ženami*, *ženah*) kao u kajk. i slov. dijalektima (umjesto inovacija u smislu izjednačivanja štokavoidnog tipa kao dativ i instrumental, obično i lokativ *-an*, *-ama(n)*, *-ami(n)* i slično).

m) Ostaci specifičnoga čak. imperfekta na širem Kvarnerskom otočju, najživlji na Susku.

n) Likovi *ov*, *on* (umjesto *ovi*, *oni*): ovaj, onaj.

o) Prijelaz staroga sufiksa *-bje > -ě*, npr. ekavski *zele*: zelje (<*zel-je*),

ikavski zeli, proklestvi.

p) Sporadični primjeri sjevernoslavenskoga (i djelomično slov.) prefiksa *vi-* (>*vy-*): iz.

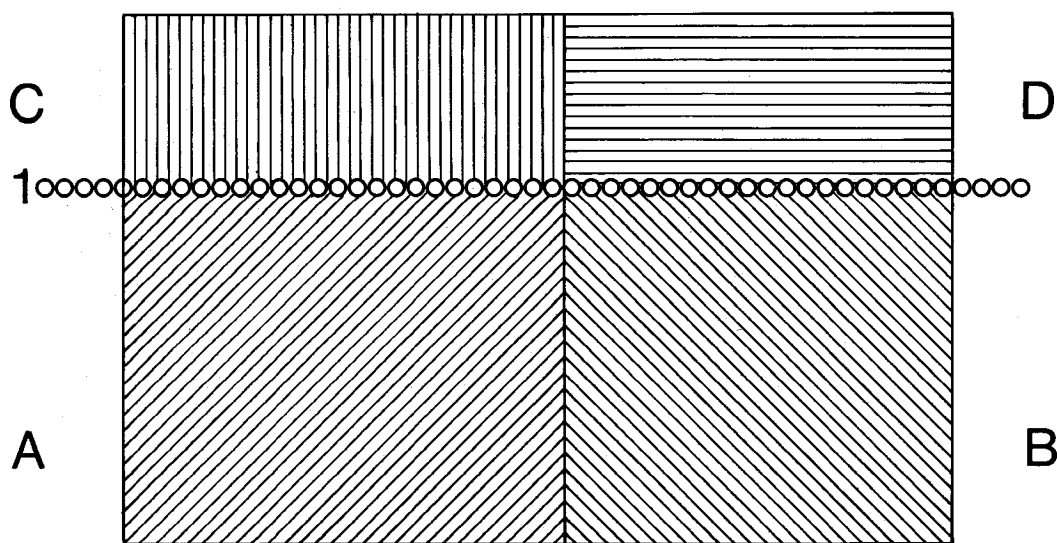
Kako je već i spominjano, većina tih crta produžava se na dio ili cjelinu kajk. i(li) slov. govora, ali genitiv jednine kao *sestri*, pod *j*), nepoznat je na zapadnojužnoslavenskom području, a crta pod *o*) isključivo je sjeverozapadnočakavska.

Specifične jugoistočnočak. osobine znatno su malobrojnije:

a) Akcenti kao *pismo*, *krivca*) (: *krivàc*), *lõnca* (: *lonàc*), *òca* (: *otàc*) umjesto *pismò*, *krivcà*, *lõncà*, *ocà*.

b) Tvorbe iterativnih prezenta kao *pokrije*: pokriva.

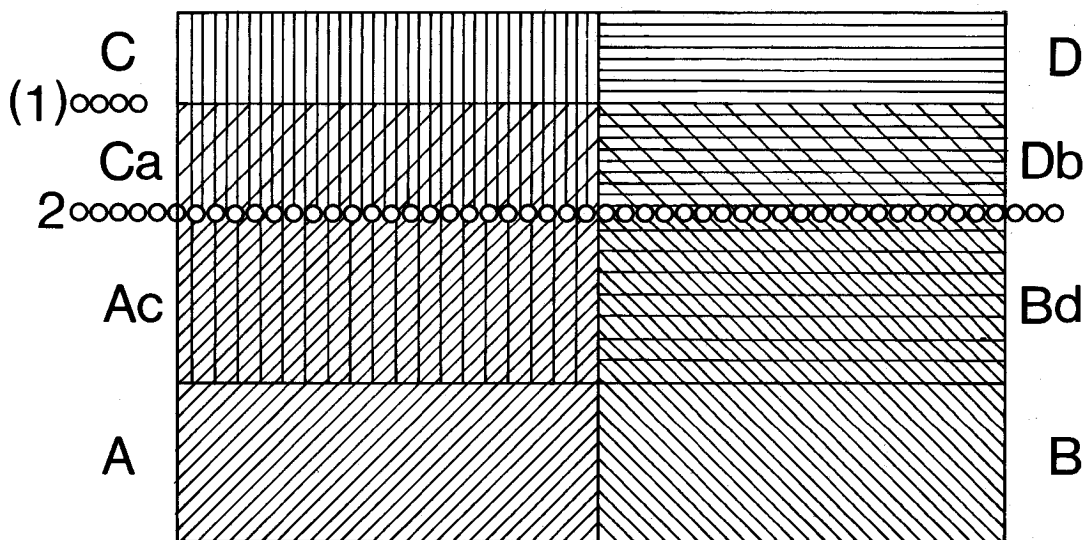
Opreka između otokâ (s unutrašnjosti kopna) i obale kombinira se s oprekama sjeverozapad prema jugoistoku i tako se dobiva veoma isjeckana slika izrazito nepogodna za klasifikacijske zahvate. No stvarna je suvremena situacija još složenija. Migracijski štok. govori potisnuli su čakavštinu prema obali i tako je odijelili od nekadanjih štok. susjeda. Tako su dobiveni štok. govori s jačim ili slabijim čak. supstratom, a infiltracijom štokavaca na sljedeći čak. pojas nastaju čak. tipovi podvrgnuti jačoj ili slabijoj štokavizaciji. Govori slobodniji od štok. utjecaja ostali su dakle samo na udaljenijim otocima. Udio štok. elemenata stvara pojase paralelne s unutarčak. oprekom otoci/obala, a oba ta niza uzdužnih pojasa presijecaju okomite izoglose unutarčak. diferencijacije sjeverozapad/jugoistok. To znači da je stanje prije migracija odgovaralo slici prikazanoj na skici I.

Skica I

- 1 stara štokavsko-čakavska granica
A, B čakavski dijalekti
C, D štokavski dijalekti

Nakon migracija nastaje pejzaž predločen na skici II.

Skica II

2 nova štokavsko-čakavska granica

A, B »čisti« čakavski tereni

Ac, Bd čakavski tereni podvrgnuti djelomičnoj štokavizaciji

Ca, Db tereni štokavskih naseljeničkih govora, gdje se osjeća čakavski supstrat (ili adstrat)

C, D »čisti« štokavski tereni

Novo stanje stvara i nove odnose, odsutnost štok. elemenata izaziva prividnu sličnost između tipova A i B, njihova prisutnost izazvat će je kod Ac i Bd, čak. supstrat kod Ca i Db. Očito je koliko to sve otežava klasifikaciju. No ona je ipak moguća, i to čak s kriterijima sličnima kao u štok. i kajk. narječju, ali s time da daljnja podjela dijalekata u poddijalekte, koja mora uzeti u obzir sve iznesene prepletene okolnosti, nužno dobiva veću težinu nego u drugim narječjima. Kao najprirodniji osnovni kriterij može se uzeti refleks jata, a uza nj još starohs. skupine *št'*, *žd'* i naglasak, ali samo uvjetno, jer se praktički najpogodnija akcenatska podjela ne podudara s jatom, a osim toga, manje je značajna nego akcenatske osobine iskorištene u podjeli štok. i kajk. narječja. Naglasni odnos najrelevantniji za čakavštinu može se izraziti formulama *stāri stārci* na zapadu, *stāri stārci* na istoku i *stāri stārci* na prijelaznom pojasu.

Tako se dobiva podjela čak. narječja na 6 dijalekata s 5 raznih tipova u refleksaciji jata.

Buzetski ili *gornjomiranski dijalekt* prostire se u sjevernom dijelu kopnene Istre. Jat je (bar kad je naglašen) očuvan kao poseban fonem /*ɛ*/ prema /*æ*/*<e*, *ę*. Odvojeni su i refleksi starohs. *u* (>*ü*), *l* (>*u*) i *q* (>*a*, što je posve

izniman razvoj među hs. dijalektima). Konsonantizam je čak. tipa, a tonske su opreke uglavnom izgubljene. Već su navođene pojedine specifične veze toga dijalekta sa slov. jezikom.

Jugozapadni istarski ili *štakavsko-čakavski dijalekt* zauzima najveći dio zapadne istarske obale južno od donje Mirne, a pripada mu i vodička oaza u sjeveroistočnoj Istri. To je migracijski ikavski dijalekt s prvotnim staništem u Dalmaciji, prvotno prijelaznoga štokavsko-čak. tipa, sa zamjenicom *ča* i sa skupinama *št*, *žd*, ali za seobe i u Istri čakaviziran. Stari *č* i *ć* izjednačeni su, štok. *ž* prešao je u *ž* (*mlaži*), ali ima i izoliranih primjera sa *j* (*tuji*). Stari *~* izgubljen je. Na krajnjem jugu zapadne obale (premanturski tip) veći je udio štok. elemenata.

Sjevernočakavskom ili *ekavskočakavskom dijalektu* pripadaju istočno-istarski govori od ušća Raše na sjever, okolica Žminja i pazinski kraj u srednjoj Istri, obala Hrvatskoga primorja do uključivo Bakra i otoci Cres i sjeverni Lošinj. Unutarnje je grupiranje relativno jasno u tom dijalektu. Ukoliko je održana opreka *~l*, akcenatska formula glasi *stāri stārci*.

Srednjočakavski ili *ikavsko-ekavski čak. dijalekt* najraspršeniji je među čak. dijalektima. Na otocima se prostire od Krka i južnoga Lošinja do Ugljana i Dugog otoka, na obali od Kraljevice do Novoga i zahvaća još Senj. Pripadaju mu i svi govori u unutrašnjosti, lički i pokupski, a također i najveći dio Gradišća. Akcenatska formula glasi *stāri stārci*, ali u najzapadnijim je govorima kao u ekavskom dijalektu.

Južnočakavski ili *ikavskočak. dijalekt* sveden je na svom prvotnome kopnenom prostoru na uzak i isprekidan pojas uz more, od Novigrada i Privlake do ušća Cetine. Glavnina je toga dijalekta na otocima, od Pašmana na zapadu do Korčule i Visa na istoku, a pridružuje im se i čak. dio poluotoka Pelješca. Migracijski ikavskočak. govori smješteni su u sjeverozapadnoj Istri između donje Mirne i Dragonje, s jednim pojasom južno od Mirne, a pripada im i južno Gradišće. U akcentu vrijedi formula *stāri stārci*, ali u zapadnim govorima, otočnim i kopnenima, rješenje je tipično za srednjočak. dijalekt.

Lastovski ili *jekavskočak. dijalekt* ograničen je danas samo na Lastovo, ali možda mu je u prošlosti pripadao i čak. Pelješac, ili bar njegov dio. Jat daje je i u kratkim i u dugim slogovima, uz širok zahvat jotovanja, npr. *t'êlo*, *d'êcā*, čak i *d'v(j)ê*. Po istom modelu kao *ie>je* dobiven je i *o<uo<l* (npr. *sòzā*: suza). Akcenatska formula glasi *stāri/stāri stārci*.

Na raznim čak. govorima razvila se u srednjem vijeku bogata pismenost (pravni spisi, lekcionari i dr.), a od konca XV st. i umjetnička književnost, koja je dala i djela trajne vrijednosti (M. Marulić, P. Hektorović, H. Lucić, M. Pelegrinović, P. Zoranić, J. Baraković, B. Karnarutić, M. Benetević, J. Kavanjin i dr.). U XVII st. jača štok. utjecaj na čak. pisce; čak. literarna proizvodnja nazaduje i pol. XVIII st. posve zamire, izuzev u Gradišću. No s početka XX st. pojavljuje se nova čak. umjetnička književnost kao specifična dijalektalna lirika (uz nešto proze i scenskih djela). Istaknutiji su pisci V. Nazor, D. Gervais, P. Ljubić, M. Balota, A. Cettineo, I. Čaće, M. Franičević,

M. Uvodić, Z. Črnja, N. Bonifačić, Š. Vučetić, D. Ivanišević, Z. Jakšić, M. Stojević — iz svih čak. područja.

LIT.: *L. Zima*, Nekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine, Djela JAZU, 1887, 7; *M. Rešetar*, Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen, Archiv für slavische Philologie, 1891; *V. Oblak*, Der Dialekt von Lastovo, ibid., 1894; *M. Kušar*, Rapski dijalekat, Rad JAZU, 1894, 118; *I. Milčetić*, Čakavština kvarnerskih otoka, ibid. 1895, 121; *A. Belić*, Dialektologičeskaja karta serbskago jazyka, Sbornik stat'ej po slavjanovėdėniju, II, Petrograd 1906; *isti*, Zamėtki po čakavskim govoram, Izvėstija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii nauk, 1909; *M. Tentor*, Der čakavische Dialekt der Stadt Cres (Cherso), Archiv für slavische Philologie, 1909; *R. Strohal*, Današnje oštarijsko narječje, Rad JAZU, 1910, 180; *P. Skok*, Mundartliches aus Žumberak (Sichelburg), Archiv für slavische Philologie, 1911. i 1912; *V. Vážný*, O chorvatském kajkavském nářečí Chorvatského Grobu, u knj. A. Vaclavík, Podunajská dedina v Československu, Bratislava 1925, str. 111—176; *A. Belić*, Čakavski dijalekat, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, 1925, str. 413—417; *L. Jakubinskij*, Die Vertretung des urslavischen ē im Čakavischen, Zeitschrift für slavische Philologie, 1925; *K. H. Meyer*, Beiträge zum Čakavischen, Archiv für slavische Philologie, 1926; *V. Vážný*, Čakavské nářečí v slovenském Podunají, Sborník Filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě, 1927; *A. Cronia*, Građa o božavskom narječju, Južnoslovenski filolog, 1927—28; *K. H. Meyer*, Untersuchung zur Čakavština der Insel Krk (Veglia), Leipzig, 1928; *M. Malecki*, Čakawizm z uwzględnieniem zjawisk podobnych, Prace Komisji językowej PAU, 1929; *isti*, O podział gwar Krku, Prace filologiczne, 1929; *isti*, Praslów. ē w ikawsko-ekawskich dialektach Istrii środkowej, Archivum philologicum PAU, 1929—30; *isti*, Przegląd słowiańskich gwar Istrii, Kraków, 1930; *G. Ružičić*, Jezik Petra Zoranića. Zadarski dijalekat u početku XVI veka, Južnoslovenski filolog, 1930; *J. Ivšić*, Ъ u senjskom govoru, ibid., 1931; *A. Belić*, O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji, Glas SA, 1935, CLXVIII; *M. Hraste*, Čakavski dijalekat ostrva Hvara, Južnoslovenski filolog, 1935; *B. Jurišić*, Govor otoka Vrgade, Nastavni vjesnik, 1936—37. i 1937—38; *M. Hraste*, Čakavski dijalekt ostrva Braća, Srpski dijalektološki zbornik, 1940, X; *J. Ribarić*, Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, ibid.; *M. Hraste*, Osobine govora otoka Šolte, Ciova, Drvenika i susjedne obale, Rad JAZU, 1948, 272; *M. Moskovljević*, Govor ostrva Korčule, Srpski dijalektološki zbornik, 1950, XI; *S. Ivšić*, Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike, Zbornik filozofskog fakulteta, Zagreb 1951; *M. Hraste*, Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1956, 1; *J. Hamm*, *M. Hraste* i *P. Guberina*, Govor otoka Suska, ibid.; *P. Skok*, Novi prilozi proučavanju žumberačkih čakavaca, ibid.; *V. Jakić-Cestarić*, Refleks jata na sjeverodalmatinskim otocima, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 1957; *Ch. A. van den Berk*, Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?, Hag 1957; *A. Mladenović*, Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1957; *P. Ivić*, Die serbokroatischen Dialekte, I. Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe, Slavistische drucken en herdrukken, XVIII, Hag 1958; *D. Brozović*, O „Planinama“ kao izvoru za jezična istraživanja, Zadarska revija, 1959; *V. Jakić-Cestarić*, Iz akcentuacije kopnenih čakavskih govora, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 1960; *D. Brozović*, O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1960; *P. Ivić*, Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1961; *isti*, Paralele poljskome „pochylenie“ na srpskohrvatskom terenu, u knj. Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński, Kraków 1963, str. 227—243; *isti*, O klasifikaciji srpskohrvatskih dijale-

kata, Književnost i jezik, 1963, 1; *isti*, O govoru ličkih čakavaca (okolina Otočca), Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1964; *M. Hraste*, Govori jugozapadne Istre, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1966, 2; *M. Moguš*, Današnji senjski govor, Senjski zbornik, 1966; *B. Jurišić*, Rječnik govora otoka Vrgade, I—II, Zagreb 1966. i 1973; *S. Zajceva*, Specifična slovenska leksika u savremenim čakavskim govorima, Prilozi proučavanju jezika, 1967; *B. Finka* i *A. Šojat*, Govor otoka Žirja, Rasprave Instituta za jezik JAZU, 1968; *G. Neweklowsky*, Zur kroatischen Mundart vom Weingraben im Burgenland, Wiener slavistisches Jahrbuch, 1968; *A. Mladenović*, Jezik Petra Hektorovića, Novi Sad 1968; *D. Brozović*, Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog područja, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1968—69, 1969—70, 8; *isti*, O Makarskom primorju kao jednom od središta jezičnohistorijske i dijalekatske konvergencije, Makarski zbornik, 1970; *S. N. Manojlović*, Sudari ekavizama i ikavizama na ostrvu Silbi, Radovi ANUBiH, knj. XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 13, 1970; *P. Šimunović*, Dijalekatske značajke buzetske regije, Istarski mozaik, 1970, 5; *B. Finka*, Čakavsko narječje, Čakavska rič, 1971, 1; *S. Ivšić*, Izabrana djela iz slavenske akcentuacije, München 1971; *P. Šimunović*, Toponimija otoka Brača, Supetar 1972; *Z. Junković*, Prilog za suvremenu čakavsku dijalektologiju, Čakavska rič, 1973; *H. Steinhauer*, Čakavian Studies, Hag i Paris 1973; *B. Finka*, Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1973, 3; *W. R. Vermeer*, Problems in the synchronic and diachronic phonology of Susak Čakavian, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1975; *B. Finka*, Dugootočki čakavski govori, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1977, 4; *M. Moguš*, Čakavsko narječje, Zagreb 1977; *G. Neweklowsky*, Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, Wien, 1978; *H. Koschat*, Die čakavische Mundart von Baumgarten im Burgenland, Wien 1978; *A. Peco*, Pregled srpskohrvatskih dijalekata, Beograd 1978 (II izd. 1980); *D. Brozović*, O Barakovićevu jeziku u Zadarskom književnom krugu, u knj. Jurju Barakoviću o tristopedesetoj obljetnici smrti, Zadar 1979, str. 23—37; *M. Hraste*, *P. Šimunović* i *R. Olesch*, Čakavisch-deutsches Lexikon, I—III, Köln i Wien 1979, 1981. i 1983; *P. Ivić*, Prilog karakterizaciji pojedinih grupa čakavskih govora, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1981, 5; *G. Neweklowsky*, Vokalizam čakavskog sela Stinjaki u južnom Gradišću, *ibid.*; *S. Težak*, Dokle je kaj prodro na čakavsko područje?, *ibid.*; *A. Peco*, Čakavsko-šćakavski odnosi u zapadnobosanskoj govornoj zoni, *ibid.*; *P. Ivić* (urednik) i *grupa autora*, Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom, Posebna izdanja ANUBiH, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, 1981; *P. Ivić*, O munskom govoru u severnoj Istri, *Studies in Slavic and General Linguistics*, 1982; *W. R. Vermeer*, On the Principal Sources for the Study of Čakavian Dialects with Neocircumflex in Adjectives and e-presents, *ibid.*; *J. Kalsbeek*, Neke fonološke i morfološke osobine govora Nugle u sjevernoj Istri, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1984—85; *H. P. Houtzagers*, Vowel Systems of the Ekavian Dialects Spoken on Cres and Lošinj, *ibid.*; *isti*, The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres, Amsterdam 1985; *D. Jutrović-Tihomirović*, Hrvatski jezik u SAD, Split 1985; *M. Perušić*, Rječnik čakavskog narječja općine Duga Resa i Karlovac, Čakavska rič, 1986, 2; *A. Sujoldžić*, *B. Finka*, *P. Šimunović*, *A. Chaventre* i *P. Rudan*, Jezična mikroevolucija otoka Silbe i Oliba (Analiza bazičnog rječnika), Rasprave Zavoda za jezik, 1987; *H. P. Houtzagers*, On the Phonology and Morphology of the Čakavian Dialects Spoken on the Island of Pag, *Studies in Slavic and General Linguistics*, 1987.

Kajkavsko narječje. Kajkavska skupina dijalekata, jedno je od narječja hs. jezika. Naziv dolazi od upitne zamjenice *kaj*: što, *quid*. Kajkavski dijalekti zauzimaju najveći dio sjeverozapadne Hrvatske i Gorski kotar. Granica

između kajk. i štok. govora teče u međuriječju Save i Drave počevši od Drave u visini Virovitice pa do blizine Unina ušća u Savu, ali između tih krajnjih istočnih točaka granična je crta duboko uvučena u kajk. teritorij u sjeverozapadnomu smjeru, s proširenjem oko Bjelovara i s tri veća štok. otoka na kajk. području (kod Čazme i jugoistočno i jugozapadno od Koprivnice). Južnom granicom kompaktnoga kajk. područja obuhvaćen je relativno uzak pojas ispod Save od ušća Une do ušća Kupe, a onda južna granica teče na zapad južno od Kupe do slovenske međe, s time da se kod Ozlja i Karlovca kajk. područje južno od Kupe nešto proširuje.

Gorski kotar nije izravno povezan s kompaktnim kajk. područjem, a osim toga jedna manja kajk. oaza (Hrvatsko Selo) nalazi se kod Topuskoga. Na goranskom i pokupskom kajk. terenu štokavska je oaza Srpske Moravice, a štok. i čak. oaza u Žumberku. Iseljeničkih kajk. govora ima s obiju strana granice u rumunjskom i srpskom Banatu, zatim u Mađarskoj dva sela južno od Nežiderskog (Niuzaljskog) jezera, a u susjednom austrijskom Gradišću kajkavci su se utopili u čak. većini. I ekonomske migracije XIX i XX st. stvorile su manje kajk. iseljeničke skupine (obično u SAD-u). Izvan granica SRH postoje neiseljenički kajk. govori u tri nepovezana pojasa uz Dravu, koji se izravno nastavljaju na kompaktno kajk. područje.

Kajk. narječje ima mnogo zajedničkih osobina sa slov. jezikom i zato je u prošlosti bilo rašireno vjerovanje da kajk. dijalekti pripadaju slov. jeziku ili da su bar slovenskog podrijetla. U stvari, još prije nego što su se zapadni južnoslavenski govori razdijelili na dvije razvojne zajednice — slov. i hs. jezik — kajkavština je bila posebnom jedinicom s vlastitim značajkama, neovisnom prema svojim jugoistočnim susjedima (čakavštini, zapadnoj štokavštini) isto kao i prema zapadnima (odgovarajućim slov. jedinicama). Od oblikovanja hs. jezika kajk. narječje bilo je izloženo štok., slov. pa i čak. utjecajima u svim razdobljima hs. dijalektnog razvoja, ali je uvijek čuvalo svoju individualnost. Nakon prodora Turaka pomaknuta je zbog seoba istočna kajk. granica u štok. korist i tako su kajk. dijalekti pali i pod utjecaj doseljenih novoštok. susjeda, s kojima dotad nisu imali dodira. Time su ujedno odvojeni od štok. slavonskog dijalekta, koji im je inače relativno najsirodniji od štok. dijalekata.

Prvu znanstvenu podjelu kajk. dijalekata izvršio je A. Belić u Stanojevićevoj *Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj* (1927) podijelivši kajkavštinu u tri dijela: sjeverozapadni ili zagorski, koji za štok. *ć i ž* ima *č i j* (*noć, meja*), istočni, koji ima *č i ž* (*noć, meža*) i jugozapadni ili prigorski, koji ima *ć i j* (*noć, meja*). Smatrao je da prvi ima slov. osnovicu, drugi štok., a treći čakavsku. God. 1936. podijelio je S. Ivšić kajk. govore na četiri skupine: dvije sa starijim naglaskom (zagorsko-međimurska i donjosutlansko-žumberačka) i dvije s mlađim (turopoljsko-posavska i križevačko-podravska). Ivšić je utvrdio osnovnu kajk. akcentuaciju od tri naglaske: *˘, ˆ i ˊ* (*lîpa, mēso, sūša*). Ta se akcentuacija najbolje očuvala u zagorsko-međimurskoj skupini govora (uzorak *posêkel, pösêkli*), donjosutlansko-žumberačka ima miješanu

kajkavsko-čakavsku akcentuaciju starijega tipa (uzorak *posīkal*, *posīkli*), a ostale dvije izvršile su znatne akcenatske promjene u različitim smjerovima (turopoljsko-posavska po uzorku *pōsekēl*, *posēkli*, križevačko-podravska *posēkel*, *posēkli* ili *pōsekli*). I Belić i Ivšić ostavili su Gorski kotar izvan podjele. U I izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* usporedio je M. Hraste jednu podjelu s drugom, a nastavivši tim putem može se kajk. narječje razdijeliti na šest dijalekata.

Zagorsko-međimurski dijalekt očuvao je uglavnom osnovnu kajk. akcentuaciju, ali većina govora izgubila je naglasak na posljednjem slogu (*žēna* ili *žēna*<*ženà*), a mnogi na posljednjem slogu mijenjaju $\tilde{u}$ u $\hat{e}$ (*letī* >*letī* itd. Praslavenski *t'* i *d'* (štok. *ć*, *ž*) daju *č* i *j* (rijetko *ž*), a skupovi *št'* i *žd'* daju *šč* i *žž* (rijetko *žj*), katkad se pojednostavnjuju u *ž*, *š* (*klešča*, *kleša*, *možžani*, *možani*, iznimno *možjani*). U većem dijelu zagorsko-međimurskoga dijalekta refleksi starohs. glasova *l* i *o* ima posebnu fonološku individualnost, najčešće zatvoreni *o* ili diftong *ou*, na periferiji zagorsko-međimurskoga dijalekta taj se refleks izjednačuje s vokalom *u* ili *o* (*u* u samoborskim govorima, uz donji tok Krapine, okolici Zagreba, *o* u Međimurju), a na manjem je terenu taj refleks očuvan kao otvoreniji od *o*, ili je doduše prešao u vokal *u*, ali je sam etimološki *u* dao vokal *ü*, pa se razlika ipak održala na drugi način (*put*, *vuk*, *krüh*). I u akcentu odstupaju periferni govori. Tako uz gornju Sutlu praslavenski akut nije skraćen izuzev u jednosložnim riječima i posljednjem slogu, a likvidirana je opreka između uzlaznoga i silaznog akcenta (*līpa*). Ta je opreka nestala i u Međimurju, a u dijelu međimurskih govora izgubljena je i opreka između dugih i kratkih naglašenih slogova.

U *turopoljsko-posavskome* dijalektu metatonijski dugosilazni akcent povlači se prema početku riječi (*na jēziku*<*na jeziku*), $\tilde{u}$ je u posljednjem slogu prešao u $\hat{e}$, a $\tilde{a}$ je samo na sjeverozapadu sačuvan na posljednjem slogu. U središnjem većem dijelu izjednačeni stari *o* i *l* čuva fonološki status (uglavnom kao *o*), a istočni, južni i zapadni govori izjednačili su taj refleks s vokalom *u*. Glasovi *t'* i *d'* daju *č* i *ž* ili *j*, skupovi *št'* i *žd'* daju *šč* i *žž*.

U *križevačko-podravskom*u dijalektu akcenti na razne načine mijenjaju ton (*mēso*<*mēso*, *sūša*<*sūša*) ili mjesto (*lōpata*<*lopāta*, *jagōda*<*jāgoda*), s velikim mjesnim razlikama, tako da se u tom dijalektu nalaze govori s uopće najdalekosežnijim izmjenama ne samo kajkavske nego i hs. akcentuacije. U podravskim je govorima izgubljena sloboda u naglašivanju slogova: akcentuira se posljednji slog ako je dug, a inače pretposljednji. Na gornjolonjskom terenu očuvan je samostalan refleks izjednačenog *o* i *l* (uglavnom *o*), ali u južnim i istočnim govorima stopljen je s vokalom *u*, u Podravini sa *o*, ili i s jednim i s drugim prema određenim uvjetima. Rezultati *t'*, *d'*, *št'*, *žd'* kao u turopoljsko-posavskom dijalektu, samo što je *j* rijetko i ograničeno na izolirane riječi.

U *prigorskom dijalektu* akcentuacija je slična zagorsko-međimurskoj. Vokalizam prigorskoga dijalekta odstupa od slike u glavnini kajk. govora: starohs. *o* i *l* izjednačuju se u većini govora sa *u*, starohs. *a* daje *a*, ali u

kratkom slogu ostaje uglavnom neizmijenjen, a *ě* daje zatvoreni *ę* kao u većini kajk. govora, no u južnim govorima, u kojima se miješaju kajk. i čak. osobine, dolaze i ikavizmi. Ozaljski tip zauzima posebno mjesto, u njemu je uz općenito kajk. dijalektni tip raspored ikavskih i ekavskih refleksa kao u srednjočak. dijalektu. Glasovi *t'* i *d'* i skupovi *št'*, *žd'* daju *ć* (štok., a ne čak. izgovora) i *j* (izuzetno *ž*), *š* (<šč, što se mjestimice i čuva) i *ž* — *noć*, *meja*, *kleša*: klijesta, možani.

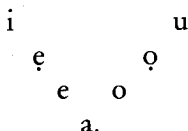
Donjosutlanski dijalekt (ili donjosutlansko-breganski; Ivšićeva donjosutlansko-žumberačka skupina bez južnoga područja oko čak. Jurkova Sela) nastao je kajkaviziranjem čak. izbjeglica i zato se u njemu miješaju kajk. i čak. značajke, ali preteže kajk. fizionomija. Starohs. *ə* i *ě* daju na čak. način *a* i *i* (ili *i/e* po srednjočak. rasporedu), no s mnogim su kajk. riječima preuzeti i kajk. refleksi. Za starohs. *q* i *l* čuva se čak. refleks *u*.

U *goranskom dijalektu* akcentuacija u istočnom dijelu oko Lukovdola i Severina na Kupi slična je kao u prigorskom dijalektu. Intonacijska je opreka izgubljena u cijelome goranskom dijalektu. Znatno veći zapadni dio, koji pokazuje osjetne afinitete sa slov. govorima, karakteriziran je duženjem refleksa praslavenskog akuta izvan posljednjeg sloga i prenošenjem starih silaznih akcenata za jedan slog prema koncu riječi, u obliku *˘*, s time da je taj naglasak naknadno opet povučen. Refleksi *q* i *l* nisu isti kao u drugim kajk. dijalektima, a refleksi *ə* i *ě* ponašaju se više-manje slično kao u prigorskim govorima. Stari *t'*, *d'*, *št'*, *žd'* daju *č*, *j*, *šč*, *žj*.

Opreke između dijalekata nisu podjednako važne ni stare. Goranski se dijalekt najviše izdvaja, i to zbog osobina zajedničkih sa slov. jezikom, a također i donjosutlanski zbog čak. podrijetla. Od preostala četiri, prigorski je najsamostalniji, a najmanja je razlika između zagorsko-međimurskoga, turo-poljsko-posavskoga i križevačko-podravskoga, osobito između dvaju posljednjih. Mnoge osobine kajk. narječja nalaze se u nekoliko dijalekata, ali u nepovezanim područjima, a govori istoga dijalekta bivaju veoma različiti. Zato je teško dati pregled kajk. skupine dijalekata. Najbitnije su akcenatske značajke — po njima se razlikuju i sami dijalekti i pojedina područja u njihovu okviru. Za podjelu na poddijalekte i skupine govora najpogodnije su uz naglasak osobine vokalizma, a neglasovne značajke nemaju veće važnosti za unutarnju razdiobu nego samo karakteriziraju kajk. skupinu dijalekata općenito.

Većina govora čuva sva tri osnovna naglasaka, ali njihov raspored u pojedinim riječima i oblicima mnogo se razlikuje. Sa slov. jezikom i zapadnim čak. govorima veže kajk. narječje dobro čuvanje tzv. metatonijskog *˘*, koji je u štok. narječju obično zastupljen sa *˘* kao u osnovnoj riječi. U kajk. narječju razlikuje se pak *ri̇ba* i *ri̇bnak*, *lȯpata* i *z lȯpata(m)*, *ṁisliti*, *ḋeliti* i *ṁisliš*, *ḋelaš*, *l̇ipa*, *oṙeh* i *l̇ip*, *oṙehof* i slično. Kajkavština ima i neke akcente koji joj osiguravaju samostalnost od najstarijih vremena, npr. *v̇ola*, *k̇oža* (štok. i čak. *˘*; slov. *˘*). Dužina se čuva samo ispred kratkih naglasaka (*k̇uṗiti*, *gl̇av̇a*), ali mnogi govori uopće nemaju nenaglašenih dugih slogova.

U osnovi zagorsko-međimurskoga, turopoljsko-posavskoga i križevačko-podravskoga dijalekta nalazi se sustav od sedam vokala: *a, o, e, i, u, ɔ, ɛ*. U riječima s prvih pet samoglasnika standardni jezik ima iste glasove, samo što se kajk. *e* izgovara osjetno otvorenije (bliže *a*): *brat, nos, šest, mir, kruh*. Zatvoren je izgovor *ɔ* (bliže *u*) i *ɛ* (bliže *i*). Glasu *ɔ* (od starohs. nosnog *o* i samogl. *l*) odgovara u standardnom jeziku *u* (*mōš, vōk* < *mōž, vļk*, stand. *muž, vuk*), a glasu *ɛ* (od starohs. *ě, ə*) odgovara u ijekavštini u jednim riječima *ije* ili *je*, u drugima *a*, najčešće nepostojan (*tělo, dělo, peš, deň, seň* < *tělo, dělo, pəs, dən, sən*: tijelo, djelo, pas, dan, san). Tako je dobiven osnovni kajk. vokalski trokut:

U donjosutlanskom dijalektu taj je sustav izmiješan s čak. ikavskim, a prigorski čuva kratki *ə* (*pəs, sən*), koji se sve više gubi, za razliku od goranskoga dijalekta, u kojem se taj glas dobro održava. Najviše odstupa goranski dijalekt, u kojem se svi ti glasovi razlikuju po podrijetlu: *mūoš*, ali *vouk, teilu*, ali *pəs, dan*, s time da je refleks dugoga *ě* u nekim goranskim govorima (*ɛ*) različit od svih drugih vokala. Kako je već spomenuto, u pojedinim kajk. govorima *ɔ* prelazi u *u*, što je nerijetko praćeno prijelazom *u > ü* (*muš, vuk*, ali *krüh*). Na sjeveru zagorsko-međimurskoga dijalekta i u križevačko-podravskome *ɔ* se rado izjednačuje sa *o*. Mnogi govori teže zatvorenomu izgovoru dugih samoglasnika, koji onda često prelaze u dvoglasnike, najčešće *ɛ* u *je*. Katkada se zamjenjuju nenaglašeni samoglasnici (*měse* ili *měsu, člòvik* < *člověk, matika*), a u prigorskom dijalektu razvio se čitav sustav: *sòl, sěli, siliti* < *sòl, sòli, soliti*. Osobito je važna zamjena kratkog (ili samo nenaglašenog) *o* vokalom *ɛ* (ili u Turopolju vokalom *ö*), jer zahvaća znatan dio kajk. narječja, doduše u raznoj mjeri i pod različitim uvjetima. U mnogo upotrebljivanim riječima otpadaju posljednji nenaglašeni samoglasnici: *sim, kak, zgor* i slično. Samoglasnički *ɾ* daje u zagorsko-međimurskomu dijalektu mjestimice *ar, ɛr, er* (*čarni, černi*), a prizvuk *ə* (*čərn*) čuje se u mnogim govorima (turopoljsko-posavski, goranski i dr.).

Za kajk. je vokalizam najkarakterističnija crta specifično udruživanje starohs. slogotvornih glasova: *e i ɛ > e*, poluglas *ə* (praslav. *ь i ъ*) i *ě > e*, a *o i l̥ > ɔ* (općehs. je proces *i, y > i*). Kako je već navedeno, takav je raspored tipičan samo za glavninu kajk. narječja, koja obuhvaća zagorsko-međimurski, turopoljsko-posavski i križevačko-podravski dijalekt, bez obzira na činjenicu da u mnogim njihovim govorima naknadnim razvojem dolazi do izjednačivanja *ɔ* sa *u* ili *o* i rjeđe *ɛ* sa *e* (ponekad sve te promjene samo u ovisnosti o kvantiteti). Takav je vokalizam veoma originalan i na općeslavenskome planu. U prikazu ostalih triju kajk. dijalekata iznesena su njihova odstupanja od glavnine kajk. narječja, kojemu se pridružuju zbog većine ostalih njihovih

osobina. Stanovitih odstupanja ima i u glavnini kajkavštine, pa tako zagorsko-međimurski dijalekt ima uz slov. granicu na Sutli i u Međimurju tri manja područja gdje *q* i *l* nemaju isti refleks. Za vokalizam kajk. narječja još je karakteristično da su u njemu dvije tipično hs. crte, iako manje nego u štok. i čak. narječju, ipak zastupane: duženje vokala ispred konsonantske skupine u kojoj je prvi suglasnik sonant (obično s iznimkama kod *o*) i stezanje nekadašnjega početnog slijeda *wə* u *u* bar u primjerima *vuš*, *Vužem*: Uskrs i prijedlog *vu*.

Suglasnici *č* i *ž* izgovaraju se nešto mekše nego u štok. narječju, skup *čr* čuva se (*čřf*, *čřevo*), samo u križevačko-podravskom često prelazi u *cr* (*cřm*), a u nekim se govorima umeće *ę* (*čřęvo*). Čuva se i *l* na koncu sloga (*dal*, *vzel*), ali u zapadnijim govorima uz Dravu prelazi mjestimice u neslogotvorno *o* (*dao*), a u zagorsko-međimurskom i donjosutlanskome uz slov. granicu u *u*. To vrijedi za gotovo cio goranski dijalekt, u kojem *u* nerijetko daje *v*, rjeđe onda dalje prelazi u *f* (*dal* > *daŋ* > *dav* > *daf*). Početni *v* otpada ispred *l* (*lasi*, *ladaŋe* < *vlasi*, *vladaŋe*: posjed), a u nekadanjoj početnoj skupini *və* ispred suglasnika glas *v* također može otpasti: (*v*)*dovica*, (*v*)*nuk*, (*v*)*zel*, (*f*)*si* < *vs*i. U tom položaju *v* se u nekim govorima zamjenjuje glasom *h* (*hmřl*: umro). Početna skupina *hv*- daje *f* (*fala*, *fat*), a nakon suglasnika obično ispada *v* ispred *r* ili *ř* (*sraka*, *řřdi*).

Sa slov. jezikom veže kajk. narječje razvoj skupa *rj* od praslavenskoga palatalnog *ř* (*morje*, *orjem*), s time da je opseg te pojave manji nego u slov. govorima, i obezvučivanje krajnjih zvučnih suglasnika (*noš*, *grat*, *druk*, *grop*: nož, grad, drug, grob), ali u kajk. narječju i *v* prelazi u *f* (*krof*, a onda i *řřgofca*) prema slov. *u* (*krou*, *řřgouca*). Tako se glas *v* vlada i u goranskom dijalektu, no u goranskim govorima sa *-l* > *-v* novi *v* uglavnom ostaje (*krof*, ali *dav*). Specifičnost je goranskoga dijalekta prijelaz dočetnoga *m* u nastavcima i nepromjenjivim riječima u *-n* kao u većini čak. govora (*mislin*, *sedn*). Suglasnik *h* ima obično velaran izgovor (*x*) i uglavnom se čuva, samo na koncu riječi često prelazi u *j* (*f hiřaj*), a u prigorskom dijalektu održao se nešto na početku riječi pred samoglasnikom, inače daje *j*, *v* ili otpada (*hodi*, *kru*, *kruva*, *ęrij*, *iręja* < *oręh*, *oręha*). U velikoj većini govora dolaze protetski suglasnici *j* i *v* ispred početnoga *u*, *o*, *o* (*vuho*, *vuđen*, *jogęŋ*), a *h* ispred *ř* (*hřja* ili *hřža*, *hřža*). Mlađi skupovi sa *j* ne izjednačuju se sa starijima (*cvetje* : *sveća*, *grmje* : *zemřa*, *zelje* : *poře*, *spanje* : *seřati* »sanjati«), ali zato se uz čuvanje opreke *kolje* (: *kořec*) prema *koře* (: *klati*) mjestimice gubi opreka *koli* (< *koři*) prema *koli* (instrumental množine od *kola*), a *ń* prelazi u *jn* ili *j* izgovoreno kroz nos. Za odnos *l*, *n* : *ř*, *ń* : *řj*, *nj* važna je u kajk. narječju prilično raširena pojava da se *l* i *n* ispred *i* (rjeđe *ę*, *e*) umekšavaju (*řipa*, *nřido*: nitko), pa dolazi do složenih odnosa između tih glasova, koji predstavljaju samo umekšane foneme *l* i *n*, i mekih fonema *ř*, *ń*. Slično je umekšavanje često i kod šumnih dentala *t* i osobito *d* (*vudřica*: udica). Uz skupine *konsonant* + *j* čuvaju se i stariji skupovi u glagolima kao *pojti*, *najti*, *pojdem*, *najdem*. Za konsonantizam je još važno istaknuti da je u kajk. narječju

općenito ž>r u prezentu *morem*, a čest je i oblik *vre<uže*: već. Neki kajk. govori razvili su kao u istočnijim dijalektima hs. jezika fonem ʒ (*možek* prema genitivu jednine *možga*).

Kajk. deklinacija čuva mnogo starine, ali izgubljen je dual (uz ostatke u nominativu kao *dve lete*: dvije godine) i vokativ. Genitiv množine nema nastavka -ā (*žen, pešes, let, nebes*), u muškom rodu obično je nastavak -of, rjeđe -ef (*nožof, nožef*). Dativ, instrumental i lokativ množine razlikuju se: *g ženam, k ljudem, tatom, zē ženami, s tati, z ljudmi, pri ženah, pri tatēh* ili *tatih*. U množini muškog roda ne dolazi umetak -ov- (*moži, sini, gradi*), u dativu i lokativu imenicâ na -a javlja se nastavak -ę uz češći -i (*f hiže, f hiži, v roķę, v roķi*), a ti nastavci gdjekad dolaze i u muškom i srednjem rodu (*na stolę, na stoli*), ali češće je -u (*na stolu*). Imenice na -a i imenice ženskog roda na suglasnik imaju u instrumentalu jednine isti nastavak, u jednim govorima -o, u drugima -om: *voļo, soljo, ili voļom, soljom*. Kod imenica muškoga roda akuzativ jednine bez prijedloga ima najčešće i za stvari nastavak -a (*na krof, ali zrušil krova*). Druga palatalizacija napuštena je u deklinaciji (*raki, rogi, duhi, v roķę/i, na nogę/i, pri snęęę/i*), ali je u imperativu mnogi govori čuvaju (*peci, pecęte, reci, recęte*), s time da često iz prezenta prodiru likovi kao *vleči, vlečęte*: vuci, vucite. Uz brojeve dva—četiri upotrebljava se množina (*dva sini, tri brati*). Općenito uzevši, kajk. je deklinacija načelno sličnija čak., osobito zapadnoj, negoli štok. ili slov. prije svega zbog izostanka množinskoga umetka -ov- (-of u genitivu množine nije umetak nego samostalan nastavak) i zbog posebnog rješenja uz brojeve 2—4.

Osobna zamjenica 1. lica glasi u zagorsko-međimurskomu dijalektu gdje-gdje *jas*, u goranskome dijalektu uglavnom *jest, est* ili slično. Upitno-odnosna za stvari svagdje je *kaj* (uz neznatne varijacije *ķę, ķej* itd.), za osobe se prepleću tri oblika: *gdo* ili *do* (pretežno zapad), *što* (<*kto*; pretežno istok), *ki* (: koji; pretežno jug), a atributna upitno-odnosna zamjenica glasi *ki* ili *kteri* (i *šteri* s tipično kajk. promjenom početnoga *kt-* ili *ht->št-* u riječima velike frekvencije: *što, šteri, štęti*). Pokazne zamjenice imaju oblik *of, tę, on*, genitiv *ovega, tega* (ili *ovoga, toga*). Kod pridjeva pretežu oblici s prijelazom *o>ę* ili sa *e* od starih palatalnih osnova (*velķęga, velķęmu, ili velķęga, velķęmu*), u ženskom rodu dolaze u dativu/lokativu jednine imenički nastavci (*v našę starę hiže, ili v naši stari hiži*), ali su uklopljeni u određenu deklinaciju i neodređeni se oblik upotrebljava uglavnom samo kao dio predikata (*dobęr je dęčko*), rijetko kao atribut (*ćęl dan me nę bilo doma*), a i kao dio predikata može stajati određeni oblik (*on je tak dobri*). Ima više komparativnih nastavaka: -ši. (*veķši, mļajši*), -ę(j)ši (*spametņęjši, spametņęši*), rjeđe -ęji (*bogateji*). U zagorsko-međimurskom i turopoljsko-posavskome dijalektu dekliniraju se i brojevi iznad 4: za *petęmi cirkvami*.

U kajk. narječju praktički nema imperfekta i aorista. Oblik futura II služi za sve futurske radnje, ali i prezent nesvršenih glagola može imati futursko značenje: *bom (bodem) poseķęl* ili *poseķęm*. U 3. licu množine nastavci su u dobrom dijelu kajk. narječja izjednačeni — *dęļajo, vlečęjo*: vuku, gledijo, ali

dolaze i primjeri kao *piju*, u jednoj manjoj zoni na jugozapadu i *kopadu*. U kondicionalu je samo jedan oblik: *bi*. Važna je veza sa slov. jezikom mjestimično čuvanje razlike između infinitiva i supina: *nemrem spāti*, *nečem žēti*, ali *hodi spāt*, *pem*: idem *žēt*. S nekim istočnojužnoslavenskim pa i prizrensko-timočkim (torlačkim) dijalektima vežu kajk. narječje infinitivne osnove kao *kupuvati*, *kupuvati* i imperativne kao *nosete*, *donesete*, isto tako i mjestimični nastavak *-me* u 1. licu množine (*zname*, *vidime*), ali te značajke u kajk. narječju nisu općenite. Ipak su te podudarnosti veoma zanimljive, jer tih osobina nema u čak. i pravim štok. dijalektima, a ni u dijalektima slov. jezika. Za kajk. je konjugaciju tipična još odsutnost ostataka staroga nastavka u 1. licu jednine: *hočem*, *morem*.

Prijedlozi *s* i *iz* stopili su se u kajk. narječju: *z jame*, *z meno(m)*. U rječniku ima dosta mađarskih riječi (*jezero* = 1000) i osobito mnogo njemačkih, a za razliku od štok. narječja, turcizama je malo. U tvorbi je za kajk. narječje najkarakterističniji velik broj hipokoristika i deminutiva: *kruhek*, *nogica*, *mlekeco*, *ličeko* i slično. Sintaksa obiluje originalnim osobinama, najtipičnija je namještanje enklitika (*si bil?*, *je prišla?*), a vrlo je neobična upotreba imperativa u primjerima kao: *Kaj sem ti ne rekel da ne kriči f hiže?* (Zar ti nisam rekao da *ne vičeš* u kući?). U komparaciji se upotrebljava *kak* : kako — *slajši kak cukor*, uz *nek*: nego, *od*, *ko*, a u goranskome dijalektu komparativ se može tvoriti i s pomoću konstrukcije *bolje* + *pozitiv*.

Do hrvatskoga narodnog preporoda kajkavština je služila i kao književni jezik. Poznatiji su pisci pravnik I. Pergošić i kroničar A. Vramec u XVI st., J. Habdelić, N. Krajačević, M. Magdelenić, J. Rattkay u XVII st., čakavsko-kajkavski pisci P. Zrinski, F. K. Frankapan, Katarina Zrinska, P. Vitezović (Ritter) u XVII st., pjesnikinja Katarina Patačić u XVIII st., J. Malevac, komediograf T. Brezovački u XVIII/XIX st., pjesnici P. Štoos, J. Kundek, Lj. Gaj, Lj. Vukotinović, T. Goričanec, prozaik J. Lovrenčić, prevodilac Shakespearea i Miliona — I. Krizmanić, prevodilac s francuskoga i latinskog I. Kristijanović u XIX st., a u XX st. oživjela je kajk. dijalektalna književnost s pjesnicima A. G. Matošem, F. Galovićem, D. Domjanićem, N. Pavićem, T. Prpićem, M. Krležom, M. Pavlekom-Miškinom, G. Karlovčanom, I. G. Kovačićem, Z. Milkovićem, S. Benceom, I. Kalinskim, E. Fišerom, Z. Pocho-bradskym, Z. Kovačem, Božicom Jelušić i dr. i s komediografom S. Kolarom. Izašli su i opširni kajk. rječnici: Habdelićev (1670), Belostenčev (1740) i Jambrešićev (1742), a očuvalo se i nekoliko kajk. rječnika u rukopisu. U razdoblju od pol. XVIII st. pa do hrvatskoga narodnog preporoda kajkavština je u procesu standardizacije, ali u 30-im godinama XIX st. prekinut je taj razvitak radi hrvatskoga jezičnog jedinstva. Od 1984. izlazi u svescima u izdanju Zavoda za jezik veliki *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, u kojem je obuhvaćena i dopreporodna kajk. književnost i suvremeno kajk. dijalektalno pjesništvo.

LIT.: L. Zima, Nekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine, Djela JAZU, 1887, 7; M. Rešetar, Die čakavština und deren einstige und

jetzige Grenzen, Archiv für slavische Philologie, 1891; V. Rožić, Kajkavački dijalekat u Prigorju, Rad JAZU, 1893, 115 i 116, 1894, 118; V. Oblak, Nešto o međumurskom narječju, ZNŽO, 1896, 1; R. Strohal, Osobine današnjeg lokvarskog narječja, Rad JAZU, 1903, 152; isti, Osobine današnjeg delničkog narječja, ibid., 153; A. M. Lukjanenko, Kajkavskoe narječie, Kijev 1905; F. Fancev, Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie, Archiv für slavische Philologie, 1907; M. Rešetar, Zur Frage der Gruppierung der serbokroatischen Dialekte, ibid., 1909; R. Strohal, Današnje narječje u Brodu na Kupi, Rad JAZU, 1913, 196; V. Vážný, O chorvatském kajkavském nářečí Chorvatského Grobu, u knj. A. Vaclavík, Podunajská dedina v Československu, Bratislava 1925, str. 111—176; A. Belić, Kajkavski dijalekat, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, II, 1927, str. 222—228; S. Ivšić, Jezik Hrvata kajkavaca, Ljetopis JAZU, 1936, 48; R. Aleksić, Prilozi istoriji kajkavskog dijalekta, Južnoslovenski filolog, 1937; N. Majnarić, Jedno rovtarsko narječje u Gorskom Kotaru, ibid., 1938—39; J. Jedvaj, Bednjanski govor, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1956, 1; M. Hraste, Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika, ibid.; P. Ivić, Izveštaj o terenskom dijalektološkom radu u severnoj Hrvatskoj i južnoj Dalmaciji u leto 1957 god., Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1957; isti, Die serbokroatischen Dialekte, I. Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe, Slavistische drucken en herdrukken XVIII, Hag 1958; D. Brozović, O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1960; P. Ivić, Izveštaj o ispitivanju govora u severnoj i zapadnoj Hrvatskoj, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1961; isti, Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske, ibid.; isti, Paralele poljskome „pochylenie“ na srpskohrvatskom terenu, u knj. Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawinski, Kraków 1963, str. 227—243; D. Brozović, Kajkavsko narječje, u knj. S. Babić, Jezik, Zagreb 1965, str. 118—125; T. F. Magner, A Zagreb Kajkavian Dialect, Park, Pennsylvania 1966; A. Šojat, Položaj turopoljskih govora u hrvatskoj kajkavštini, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1967; P. Ivić, Procesi rastećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima, ibid., 1968; D. Brozović, Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog područja, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1968—69, 1969—70, 8; A. Šojat, Kratki navuk jezičnice horvatske (Jezik kajkavske književnosti), Kaj, 1969, 3—4, 5, 7—8, 10, 12, 1970, 2, 3—4, 10; P. Šimunović, Dijalekatske značajke buzetske regije, Istarski mozaik, 1970, 5; Z. Junković, Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta, Rad JAZU, 1972, 363; B. Finka i A. Šojat, Karlovački govor, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1973, 3; I. Kalinski i A. Šojat, Zelinski tip govora, Rasprave Zavoda za jezik, 1973; I. Bauer, Neki sintaktički aspekti zagrebačkog kajkavskog dijalekta, Književnost i jezik, 1974, 3; B. Finka, Gorskokotarska kajkavština u našem dijalekatskom mozaiku, Kajkavski zbornik, Zlatar 1974; A. Šojat, O samoborskom govoru i o jugozapadnom kajkavskom dijalektu, ibid.; S. Težak, Kajkavsko-čakavsko razmeđe, ibid.; W. Jakoby, Untersuchungen zur Phonologie und Prosodie einer kajkavischen Mundart (Gornja Stubica), München 1974; V. Zečević, Ogled kajkavsko-štokavskog dijalekatskog kontakta, Rad JAZU, 1975, 368; M. Lončarić, Jagnjedovački govor (S osvrtnom na pitanje kajkavskoga podravskog dijalekta), Hrvatski dijalektološki zbornik, 1977, 4; A. Peco, Pregled srpskohrvatskih dijalekata, Beograd 1978 (II izd. 1980); P. Ivić i I. Lehiste, Akustički opis akcenta u jednom kajkavskom govoru, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1979; W. R. Vermeer, Protoslavonic *u in Kajkavian, ibid.; isti, Innovations in the Kajkavian Dialect of Bednja, Dutch Contributions to the Eighth International Congress of Slavists, Lissa 1979; S. Težak, Sjeverni govori čakavsko-kajkavskog međunarječja u karlovačkom četverorječju, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 1979, 16; M. Lončarić, Naglasni tipovi u kajkavskom narječju, Rasprave

Zavoda za jezik, 1979; *isti*, Sjevernomoslavački kajkavski govori, *ibid.*, 1980—81; P. Ivić (urednik) i *grupa autora*, Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom, Posebna izdanja ANUBiH, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, 1981; S. Sekereš, Odnos govora slavonske Podravine prema kajkavskom narječju, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1981; V. Barac-Grum i B. Finka, Govori i nazivlje, u knj. Gorski kotar, Delnice 1981, str. 418—431; W. J. March, Kajkavian Inflectional Morphophonemics: An Analysis of the Morphology of Dialects of Velika Gorica, Virje, and Bednja, Rad JAZU, 1981, 388; S. Težak, Ozaljski govor, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1981, 5; A. Šojat, Čakavske osobine u jugozapadnim kajkavskim govorima, *ibid.*; P. Ivić, Faktori koji utiču na razvoj vokala u slovenskim jezicima, Južnoslovenski filolog, 1982; *isti*, O nekim fenomenima akcenatske varijacije koji nisu uvršteni u Ivšičev koordinatni sistem, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1982, 6; I. Brabec, Kajkavci u dijaspori, *ibid.*; Z. Junković, Dioba kajkavskih govora: porodice, tipovi i savezi, *ibid.*; M. Lončarić, Prilog podjeli kajkavskog narječja, *ibid.*; A. Šojat, Turopoljski govori, *ibid.*; A. Jembrih i M. Lončarić, Govor Gregurovca Veterničkoga, Rasprave Zavoda za jezik, 1982—83; W. R. Vermeer, The Rise and Fall of the Kajkavian Vowel System, Studies in Slavic and General Linguistics, 1983; M. Lončarić, Sjeveroistočna kajkavština, Wiener slavistischer Almanach, 1984; A. Šojat, Međudijalekatski odnosi u autohtonim govorima na području općine Duga Resa, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1984—85; J. Lisac, Iz sociolingvističke problematike goranskih kajkavskih govora, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1985—86, 25; M. Lončarić, Bilogorski kajkavski govori, Rasprave Zavoda za jezik, 1986.

SUVREMENI STANDARDNI JEZIK

Standardni (književni) jezik Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana formirao se na temelju novoštok. dijalektnog tipa, najreprezentativnijega i najproširenijega u hs. dijalektnom mozaiku. Kako taj tip pripada narodnomu jeziku (ili, u lingvističkoj terminologiji, jeziku dijasistemu) koji se naziva *srpskohrvatskim jezikom*, ili sinonimno, *hrvatskosrpskim jezikom*, odn. *hrvatskim ili srpskim jezikom*, onda se i standardni jezik, izgrađen na toj dijalektnoj osnovici, može nazivati i naziva se *standardnim (književnim) srpskohrvatskim jezikom*, ili, također posve sinonimno, *standardnim (književnim) hrvatskosrpskim*, odn. *hrvatskim ili srpskim jezikom*. Tradicionalno ime narodnoga jezika *hrvatski ili srpski jezik* (rijetko *srpski ili hrvatski jezik*) upotrebljava se danas manje kao naziv standardnoga (stand.) jezika. U znanstvenoj lingvističkoj literaturi stand. hs. j. naziva se i *standardnom novoštokavštinom*, jer on i nije ništa drugo nego standardizirani oblik novoštok. narodnog govora. Takvo imenovanje stand. jezika prema njegovoj dijalektnoj osnovici tradicionalno je u Talijana i Španjolaca (*lingua toscana* za talijanski, *lengua castellana* za španjolski), a u nas se naziv takva tipa upotrebljava zbog svoje jednoznačnosti.

Formiranje hs. stand. jezika odvijalo se u dugotrajnim razvojnim procesima kod pojedinih narodnih kolektiva što govore hs. dijalektima. Pri tome je zajednička crta da se početak pismenosti vezuje za *starocrkvenoslavenski* (ili

staroslavenski) jezik, koji se i u Hrvata s jedne i u Srba i Crnogoraca s druge strane u veoma dugom procesu od konca IX st. do turske invazije postepeno pod utjecajem živoga govora razvijao u specifične pismene jezike zvane *hrvatskokrkvenoslavenskim* i *srpskokrkvenoslavenskim jezikom*. Izvan liturgijske upotrebe i hrvatskokrkvenoslavenski i srpskokrkvenoslavenski jezik prožimali su se elementima narodnoga jezika tako da su se dobivali razni miješani oblici pismenoga jezika.

U izmijenjenim veoma teškim uvjetima nakon turske invazije razvoj je pošao različitim tokovima. Srpskokrkvenoslavenska pismenost u nekim se krajevima sve slabije razvijala, u drugima je stagnirala ili čak i nazadovala. Takvo je stanje trajalo sve dok nije u XVIII st. došlo do snažne obnove srpskoga društvenog i crkvenog života u Ugarskoj i istočnoj Slavoniji (tj. u današnjoj Vojvodini i dijelovima Mađarske). Hrvatskokrkvenoslavenska pismenost povlači se sve više u crkvu i sužava na jugozapadnu periferiju, a i miješani pismeni jezik ograničava se postupno na šire kvarnersko područje i susjedne krajeve. Nasuprot tomu, od konca XV st. rađaju se novi hrvatski pismeni jezici na temelju različitih čak., štok. i kajk. dijalekata, nasljeđujući od hrvatskokrkvenoslavenskog jezika samo intelektualnu nadgradnju. Do sredine XVIII st. neprestano se povećava broj hrvatskih pokrajinskih pismenih jezika, s time da sve više jačaju međusobni utjecaji.

Od XVIII st. počinju novi razvojni procesi, koji se ovdje prikazuju samo u osnovnim crtama kroz prizmu cjeline hs. jezičnog područja. Kod Srba se u XVIII st. nakon dolaska ruskih učitelja i sveštenika srpskokrkvenoslavenski jezik u crkvi postepeno zamjenjuje ruskokrkvenoslavenskim, a izvan crkve počinje se formirati novi miješani pismeni jezik, u kojem su glavni sastojci ruskokrkvenoslavenski jezik i živi srpski govor, uz mnoge ostatke srpskokrkvenoslavenskoga jezika i žive ruske jezične elemente. Taj novi miješani jezik, zvan *slavenosrpskim*, počeo se koncem XVIII st. relativno uspješno upotrebljavati u sve širim životnim sferama i u književnom stvaranju, ali procesi same jezične stabilizacije tekli su vrlo sporo, a osobito velika nesređenost vladala je u grafiji i pravopisu. U Hrvata je međusobno otvaranje pokrajinskih pismenih jezika uznapredovalo od pol. XVIII st. u doba prosvijećenosti. Dolazi do kulturnih i idejnih kontakata koji će u sljedećem periodu omogućiti stvaranje jedinstva. Taj je proces bio praćen definitivnim izlaskom čakavštine iz pismene upotrebe u korist štokavštine (izuzev u Gradišću). Isto tako intenzivno živi iznadregionalni kajk. pismeni jezik, u kojem se počinju odvijati i određeni normalizacijski procesi i šire se uporabne sfere. Pojedine normalizacijske akcije provode se i u hrvatskoj štokavskoj pismenosti.

Geografski raspored i međudijalektni odnosi i hrvatskih i srpskih dijalekata upućivali su i Srbe i Hrvate na novoštok. dijalektni tip kao najracionalnije rješenje za osnovicu stand. jezika. Hrvate je u istom smjeru upućivala i njihova bogata štok. književna tradicija i postojanje većinskoga pismenog jezika s više-manje novoštok. karakterom, Srbe pak fizionomija domaće komponente u postojećoj pismenosti, a i jedne i druge rasprostranjenost i

prestiz novoštok. folklorne (usmene, narodne) književnosti. Za Crnogorce i osobito za Muslimane i nije bilo alternative. Veoma je važna činjenica da je rješenje, koje se ukazivalo i kao hrvatski i kao srpski nacionalni optimum, ujedno bilo u bitnim crtama i zajedničko rješenje. No i srpskoj i hrvatskoj jezičnoj budućnosti prijetile su ozbiljne opasnosti.

Srbe je ugrožavala perspektiva da se nađu među onim narodima koje je zadesila diglosija, tj. suopstojanje dvaju srodnih jezika u istome narodu, jednog prestižnoga, ali tuđega ili bar jezično mrtvoga, i drugoga živog ali neprestičnog domaćega, pismenoga ili čak i standardiziranog, ili pak samo usmenoga. Tipični su primjeri diglosije grčka, norveška, haićanska, tamilska situacija, i razne arapske. Standardizacija slavenosrpskog jezika, s ruskim i srpskim crkvenoslavenskim elementima tuđega slavenskog podrijetla (osnovica mu je makedonski dijalekt solunske okolice u IX st.) dovela bi do diglosije sa stand. jezikom djelomično tuđim i s domaćim razgovornim jezikom, a osim toga, ta bi se standardizacija teško provodila zbog toga što je sam slavenosrpski jezik pružao slabe izgleda za brzu kristalizaciju. Jedina je njegova prednost bila što je posjedovao intelektualnu nadgradnju. Hrvatima je pak prijetila opasnost da se u jednome narodu definitivno standardiziraju dvije različite dijalektne osnovice i da se tako u njem učvrste dva raznodijalektna stand. jezika kao kod Armenaca i donedavna kod Albanaca. V. Stefanović Karadžić kod Srba i Lj. Gaj kod Hrvata uklonili su te opasnosti.

U svojem *Srpskom rječniku* 1818. Karadžić je dao programatski obrazac za stand. jezik temeljen na novoštok. dijalektnom tipu, uvodeći ujedno svoju novu ćirilčku grafiju i fonološki pravopis, oboje u skladu s prozirnom novoštok. glasovnom strukturom. Otpor novomu književnom jeziku i reformama pisanja bio je vrlo žilav i trajao je točno pol stoljeća, tek 1868. službeno je u Srbiji prihvaćena Karadžićeva koncepcija jezika, grafije i pravopisa. No u tih je pedeset godina slavenosrpski jezik bio u neprestanom uzmicanju, osobito što se tiče same jezične strukture, koja je praktički iščezla već u 30-im godinama, jer je napušтана lakše i brže nego rječnik intelektualne nadgradnje, tradicionalna grafija i osobito pravopis. S druge strane i novi je književni jezik ipak asimilirao neke rječničke, osobito terminološke elemente iz postojeće nadgradnje, pa čak i neke tvorbene modele, često neprimjetno i posredno. To je također smanjivalo jezične opreke. Tako je na koncu, nakon žestokih borbi, slavenosrpski jezik ipak tiho nestao iz srpskoga života.

Hrvatski narodni preporod, kojemu je organiziranom snagom bio tzv. ilirski pokret s Gajem na čelu, uklonio je 30-ih godina XIX st. kajkavsko-novoštokavsko dvojstvo kod Hrvata. Iz taktičkih razloga preporoditelji nisu mogli jednostavno proširiti novoštok. hrvatski pismeni jezik na područje dotadanjega kajkavskoga. Zato je predložena nova grafija po češkom uzoru i morfonološki pravopis (u dotadanjem su bile jake fonološke crte), a u samom jeziku, osobito u množinskim padežima, pojačane su arhaične crte, koje su u dopreporodnom novoštok. pismenom jeziku suopstojale s novoštokavskima i bile u uzmicanju. Sve je to bilo ujedno u skladu s vladajućom ideologijom

slavenske uzajamnosti. Gaj nije naišao na jači otpor na kajk. strani — kajkavcima je bilo svejedno kakav jezik preuzimaju kada već prihvaćaju novi — ali na području novoštoka. jezika nije bilo dovoljno razumijevanja za promjene i one su se sporije prihvaćale, a u grafiji je čak odbačena većina Gajevih prijedloga (praksa je primila samo č, š, ž, poslije i ć), jer su iz dopreporodne grafije zadržani dvoslovi *lj, nj, dj, gj*, djelomično i *tj*.

Na početku druge pol. XIX st. i u Hrvata i u Srba bilo je jasno da je problem općenacionalnoga stand. jezika u glavnim crtama riješen u korist jezičnoga standarda na novoštoka. osnovici. Kod Srba je još ostalo da odumre predvukovska jezična praksa, što je i završeno do konca 1860-ih godina. Iako se sam Karadžić zalagao za ijekavsku normu, većina Srba ostala je pri ekavici oslanjajući se na ekavske novoštoka. govore i na razgovorni jezik, ali i na dovukovsku pisanu tradiciju. U ostalim pitanjima stand. jezik vukovskoga tipa u Srba se posve stabilizirao posljednjih desetljeća XIX st., u čem je odlučnu ulogu imao Karadžićev mlađi suradnik Đ. Daničić. Kod Hrvata je bilo više problema. Ikavsko-ijekavsko dvojstvo u stand. jeziku, koje je u Hrvata (i u Muslimana) trajalo gotovo do 1880-ih godina, bilo je doduše uklonjeno napuštanjem ikavice, ali nekoliko tzv. filoloških škola borilo se oko pravopisa i pojedinosti u grafiji, a također i oko ilirske koncepcije množinskih padeža, koja je bila u suprotnosti ne samo s razvojnim tendencijama u dopreporodnome hrvatskom novoštoka. pismenom jeziku nego i sa stanjem u organskoj novoštoka. podlozi standarda. Razvoj se kretao prema dosljedno novoštoka. fizionomiji u samome stand. jeziku i prema fonološkomu pravopisu, koji toj fizionomiji najbolje odgovara. Najprije je napušteno morfonološki uvjetovano dvojno pisanje fonema /ć/ (ć i tj: *noć i bratja*), a onda je u *Hrvatskom pravopisu* I. Broza (1892) uvedeno slovo *đ* umjesto *dj* i *gj* i uređena grafija ijekavskoga jata. Na koncu su na prijelazu iz XIX u XX st. postupno posve napušteni i nenovoštoka. pluralni padeži.

Tako je na početku XX st. i na srpskoj i na hrvatskoj strani bio završen proces jezične standardizacije. Stand. hs. j. dobio je fizionomiju koju uglavnom ima i danas. U procesu njegova formiranja i daljnjem izgrađivanju sudjelovali su već od početka i Crnogorci i bosanskohercegovački Muslimani, s time da su razvojni putovi i kod jednih i kod drugih imali i posebnih crta, iako su se procesi u Crnoj Gori uglavnom podudarali s onima u Srbiji, a Muslimani su sudjelovali u zbivanjima i u Hrvata i u Srba.

Hs. stand. j. imao je složene i netipične načine formiranja i daljnje razvojne putove. Većina tih specifičnosti potječe od višenacionalnoga sastava govornoga kolektiva. Kao i u drugim slučajevima kada se jednim stand. jezikom služi više nacija (njemački, nizozemski, engleski, francuski, španjolski, portugalski stand. jezik), stand. hs. j. nije jedinstven. Realizacijski oblici takvih standardnih jezika nazivaju se u lingvistici (prvenstveno u sociolingvistici) *varijantama standardnog jezika*, a u nas i *standardnojezičnim izrazima*. Među standardnojezičnim izrazima pojedinih sociokulturnih sredina na hs. govornom području (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska i Srbija) dva

su se ranije (u toku XIX st.) izgradila kao posebne varijante: *istočna* ili, po pretežnom broju govornika, *srpska*, i *zapadna* ili, po pretežnom broju govornika, *hrvatska varijanta*, koja se u književnosti i u svakodnevnom životu često, po tradiciji, naziva i *hrvatski književni jezik*, koji naziv dolazi i u stručnoj literaturi u neterminološkom smislu. Bosanskohercegovački i crnogorski standardnojezični izraz specifične su pojave, s nejednakim stupnjem lingvističke sličnosti i različitosti u odnosu na postojeće varijante hs. stand. jezika: crnogorski je izraz u lingvističkom smislu u biti ijekavska verzija istočne varijante, dok je bosanskohercegovački izraz osebujniji i najizrazitiji je nosilac varijantske neutralizacije. Od drugih sličnih slučajeva razlikuje se hs. stand. j. još dvjema specifičnostima: narodi što se njime služe, upotrebljavaju dva pisma (latinicu i ćirilicu) i žive od god. 1918. u istoj državnoj zajednici, manje ili više izmiješani na dobrom dijelu hs. govornog područja, tako da nijedan standardnojezični izraz nije nacionalno potpuno homogen, a bosanskohercegovački standardnojezični izraz (kojim se služe Hrvati, Muslimani, Srbi i drugi) čak je izrazito nacionalno nehomogen.

Hrvatsko-srpske varijantske razlike potječu u vrlo maloj mjeri od dijalektnih razlika u okviru same novoštok. osnovice (*otok, petero, tko, pìsār, písára*, i slično, prema *ostrvo, petoro, ko, pšār, -ra*). Najvećim su dijelom nastale na različitim putovima civilizacijsko-jezične nadgradnje i odražavaju se prvenstveno u rječniku na različitim razinama jezične strukture (*kemija, historija/povijest, kazalište, dušik, uvjerenje*, prema *hemija, istorija, pozorište, azot, ub(j)edenje* i dr.).

Ekavsko-ijekavsko dvojstvo ne pripada varijantskim razlikama nego je unutar-srpska pojava — standardnom ekavicom služe se Srbi prvenstveno u SR Srbiji, a izvan nje (rjeđe i u njoj) služe se prvenstveno ijekavicom, zajedno s Hrvatima, Crnogorcima i Muslimanima. Ni dvojstvo u pismu nije pravom varijantskom razlikom, jer Srbi i nešto manje Crnogorci uz svoje nacionalno ćirilsko pismo upotrebljavaju danas i latinicu, sa stanovitim funkcionalnim razlikama u distribuciji tih dvaju pisama.

U uvodu su iznesene mnoge originalne značajke hs. jezika kao jednoga među (južno)slavenskim i evropskim jezicima. I stand. hs. j. također je originalna i zanimljiva pojava u društvu stand. slavenskih i evropskih jezika, ne samo po osobinama svoje standardnosti, o kojima je dosad bila riječ, nego i po čisto jezičnim crtama. Ovdje se mogu prikazati samo najkarakterističnije glasovne, gramatičke i rječničke crte hs. stand. jezika.

Novoštok. materijalna osnovica uvjetovala je općelingvističku fizionomiju hs. stand. jezika. On zaista i jest stand. novoštokavštinom po svojoj supstanciji i strukturi, iako se pojedinosti ne podudaraju ni s jednim konkretnim novoštok. dijalektom. Najviše sličnosti pokazuje hs. stand. j. s prosjekom ijekavskih novoštok. govora, ali u izgrađivanju njegove fizionomije sudjelovali su i ekavski i ikavski govori izuzme li se, naravno, sam jat (jer je stand. ikavština napuštena prije nešto više od sto godina). Iako je standardna novoštokavština relativno mlad stand. jezik, ili, možda točnije, djelomično pod-

mladen, pa je odnos prema organskoj podlozi još razmjerno svjež, ipak je u dosadanjem razvoju stekla i određeni stupanj autonomije, koja je inače bitnom značajkom standardnosti. Tako u suvremenom hs. stand. jeziku ima i čisto jezičnih osobina koje su se razvile u samom tijeku njegova izgrađivanja i nemaju neposrednih korijena u dijalektnoj osnovici, a s druge strane, jedan sam po sebi neznatan broj izoliranih konkretnosti asimiliran je i iz nenovostok. i uopće nešto. hs. dijalekata.

Glasovni sistem hs. stand. jezika odlikuje se izrazitom jezičnom prozirnošću. Ona je uvjetovana gotovo optimalnim omjerom u broju samoglasnikâ i suglasnikâ (upravo: slogotvornih i neslogotvornih fonema), odsutnošću fonetski sličnih fonema (tako da se glasovi jasno razabiru), stabilnim i prilično ujednačenim fonetskim ostvarivanjem svih fonema i gotovo idealnim omjerom u učestalosti samoglasnikâ i suglasnikâ u govornoj realizaciji. To sve znači da nema glasova koji su inače u jezicima rijetko zastupani i koje većina čovječanstva osjeća kao neobične, da nema glasova sa složenim artikulacijskim i akustičkim svojstvima (kakvi se teško usvajaju i teško percipiraju) ni glasova koji fonetski jako variraju (položaj u riječi, pod akcentom i izvan njega, susjedstvo drugih glasova i slično), da nema za izgovor izrazito teških suglasničkih skupina ni teških početaka i(li) završetaka riječi. Malo je iznimaka protiv idealne fonetske prozirnosti i sve imaju razmjerno malen udjel u sustavu: u usporedbi s visokom međusobnom razlikovnošću hs. fonemâ relativno je mala opreka između dvaju parova nepčanih afrikata (»tvrđoga« i »mekoga«), a postojanje samoglasnoga *ɤ* više je neobično za prosječne ljudske glasovne navike nego što stvarno smanjuje prozirnost, no ipak neki rjeđi sljedovi, kao *čvrst*, mogu bar na prvi pogled djelovati kao takvi. S druge strane, tonske razlike u hs. jeziku neprozirne su stranom uhu, ali njihova je funkcionalnost bitno manja od opreka među samim fonemima.

Uz te jezične momente koji uvjetuju fonetsku prozirnost hs. stand. jezika, djeluje i jedan u užem smislu izvanjezični moment. Oba pisma kojima se pismeno fiksira hs. stand. j. posjeduju inventar grafijskih jedinica (grafemâ) koje u visokoj mjeri odgovaraju fonemnomu inventaru. Reformirana Karadžićeva srpska cirilica s 30 jednoslovnih grafema gotovo potpuno odgovara fonemnomu sastavu. Načelna su odstupanja samo dva: ne razlikuju se u pismu dugi i kratki samoglasnički fonemi i slogotvorni i neslogotvorni vibrantni sonant (/ɣ/ i /r/) u susjedstvu vokala. No oba su ta odstupanja praktički od male važnosti — opreka po kvantiteti samoglasnikâ igra u hs. stand. jeziku manju ulogu nego u jezicima koji je redovito registriraju na pismu (npr. češki, slovački, finski), a /ɣ/ uz vokalske foneme izvanredno je rijedak (zanimljivo je da prvotna vukovska grafija nema tog nedostatka — Karadžić isprva piše *грьоуе*: grlić boce i koleba se između *зрѣхѣму*, *зрѣхѣму* i *зѣрѣхѣму*). U suvremenom se jeziku sljedovi /ɣ/ + vokal ili vokal + /ɣ/ izbjegavaju, ali povremeno ipak uzrokuju neke poteškoće (npr. kada je zbog kojega medijski zanimljiva razloga aktualna *Zelenorjska Republika*).

Što je rečeno za ćirilicu, vrijedi i za latinicu, s time da kao dodatna odstupanja od fonološke grafije dolaze, nastavljajući pretpreporodnu tradiciju latiničkog pisanja, tri dvoslovna grafema: *dž* (= *ž*), *nj* (= *ń*) i *lj* (= *ľ*), a i jednoslovni grafem *đ* nije lingvistički prikladan, jer nema internacionalnu glasovnu vrijednost zvučnoga međuzubnog spirantā (kao u engl. članu *the*), nego označuje /*ž*/, zvučni parnjak za afrikat /*ć*/ (u kosim se zagradama bilježe fonemi). Kod dvoslovnih je grafema nedostatak u tome što se u pismu ne razlikuje fonemni slijed /*dž*/ (npr. u *nadživjeti*) od fonema /*ž*/, i u tuđicama slijed /*nj*/ (npr. u *injekcija*) od fonema /*ń*/ (usporedi u ćirilici *надживјети*, ne **наџивјети*, ili *инјекција*, ne **ињекција*). Potencijalno to vrijedi i za neke tuđice sa slijedom /*lj*/). No bez obzira na sve te činjenice i hs. ćirilica i hs. latinica nalaze se među evropskim grafijama najbližima optimalnoj fonološkoj formuli, po kojoj svakom fonemu odgovara poseban jednoslovni grafem. Zato su veoma rijetki evropski stand. jezici kojima bi se fonološka pa čak i fonetska znanstvena transkripcija razlikovala od obične normativne grafije tako malo kao u hs. slučaju.

Fonemni inventar hs. stand. jezika obuhvaća 25 neslogotvornih i 6 slogotvornih fonema, pri čem je opravdano slogotvorne foneme računati dvostrukom, tj. posebno duge i kratke (kao *grād* i *grăd*). Taj se inventar predložuje sljedećim strukturnim modelom:

Slogotvorni fonemi

Vokali				Sonant	
Dugi		Kratki		Dug	Kratak
ī	ū	i	u	ĩ	ɾ
ē	ō	e	o		
ā		a			

Neslogotvorni fonemi

Sonanti				Šumni konsonanti			
v			m	p	b	f	
	r	l	n	t	d		
j		ľ	ń	c		s	z
				ć	ž		
				č	ž	š	ž
				k	g	h.	

U tome je modelu posve jednostavan vokalski trokut, a za cjelinu je karakterističan visok stupanj simetričnosti: svakom kratkom slogotvornom fonemu odgovara dugi par, od 17 šumnih fonema samo 3 nemaju para po zvučnosti, tj. neparni bezvučni fonemi /*h*/ (s velarnim, ili rjeđe faringalnim izgovorom), /*c*/ i /*f*/.

Fonemni inventar hs. stand. jezika posjeduje neke originalne značajke koje ga odvajaju od svih ili bar od većine slavenskih stand. jezika. Prije svega, svojom općom fizionomijom on se tipološki udaljio od slavenskoga prosjeka i približio modelima zastupanima u sredozemnoj zoni. Osobito se ističu sonanti. Fonem /l/ mediteranskoga je tipa, iako se pod utjecajem perifernih dijalekata javlja i artikulacija istočnoevropskoga (»tvrđi« l) ili srednjoevropskog tipa. I fonemi /ń/ i /ľ/ također su mediteranskoga karaktera. Najoriginalniji je pak fonem /v/. U evropskim dijalektima, slavenskim i neslavenskim, pa onda i u stand. jezicima, odgovarajući je fonem ili šumni (nesonant-ski) glas, zvučni par fonemu /f/, ili je sonant samo na početku sloga, a na koncu sloga prelazi u šumni glas, ili doduše nikada ne postaje šumnim glasom, ali na koncu sloga prelazi u *w* ili *u* (= neslogotvorni *u*). Svega toga ima i u hs. dijalektima, ali u stand. jeziku /v/ je sonant u svim pozicijama, stabilan i na koncu sloga, što je sve bez sumnje jedna izražita osobitost same novoštok. osnovice standarda.

Dosad iznesene opće značajke hs. stand. jezika karakteristične su za jezični standard u cjelini. U njegovoj ijekavskoj realizaciji pojavljuje se kao specifičan problem glasovna vrijednost i fonološka interpretacija tzv. dugoga jata (ne i produženoga). Prema ekavskomu dugom *ē* i ikavskomu dugom *ī*, npr. u leksemima *dēte*, *rēč*, *uvēk*; *dīte*, *rīč*, *uvīk*, dolazi u ijekavštini u pismu slijed *ije*: *dijete*, *riječ*, *uvijek*. Tradicionalna preskriptivna ortoepska norma traži dvosložan izgovor toga troslovnog slijeda, s time da oba vokala budu kratka, i *i* i *e*. Stvarna suvremena slika (izvan Crne Gore) ne odgovara tomu opisu, izuzev u riječi *dviije* (prema *dve*, *dvi*) i u još 3-4 takve iznimke, gdje se zaista izgovara dvosložni trofonemni slijed *ije*. U svim ostalim slučajevima grafijski troslovni slijed *ije*, kada po podrijetlu odgovara staromu jat, obično se izgovara kao diftong, dakle jednosložno (za takvu artikulaciju može se neslogovni dio diftonga označiti eksponiranim *ij*: *d^{ij}ēte*, *r^{ij}ēč*, *u^{ij}ēk*), no može se također izgovarati i dvosložno, i ponekad se tako zaista i izgovara, ali tada s dugim *ē*: *dijēte*, *rijēč*, *uvijēk*. Diftonški izgovor odlučno prevladava u Hrvatskoj, dok je u Bosni i Hercegovini dvosložnost relativno raširenija. Međutim, u Crnoj Gori dvosložni je izgovor normalan, s time da *e* u drugome slogu najčešće nije dugo. Kada grafijski slijed *ije* ne potječe od jata, sva tri fonema /ije/ ili /ijē/, /ije/, /ijē/, ponašaju se, naravno, kao u svakoj drugoj prilici i nikako ne mogu biti zamijenjeni diftongom.

Diftonški dugi jat neki smatraju posebnom jedinicom u fonemnom inventaru, jer iako se uvijek može izjednačiti s običnim fonemnim slijedom /i+j+ē/ (koliko se god to u praksi rijetko provodilo), sam se takav slijed ne može u obratnom smjeru izjednačivati s diftongom. Zato se radi o fakultativnome dyoglasničkom fonemu /^{ij}ē/. Osobito je važna činjenica da se neutralizacija /^{ij}ē/>/i+j+ē/ provodi po stilskim kriterijima. To u hs. stand. jeziku nije jedini slučaj da o postojanju kakve jezične jedinice odlučuju izražajni parametri, da se radi o sferi izbora, a ne o domeni jezičnih danosti. Opozicija između stilski neutralnoga i stilski obilježenoga zahvaća u hs. stand. jeziku i

vrlo krupne gramatičke jedinice. Stoga je visoka uloga stilske markiranosti u glasovnom i gramatičkom inventaru i sistemu veoma bitnom osobinom samoga hs. stand. jezika, to više što su u pitanju i gramatičke kategorije i sredstva za njihovo izražavanje.

Sam diftonški dugi jat unosi stanovit poremećaj u fonološki sustav i fonemni inventar — to je jedini diftong, i zato izoliran u inventaru, i to je jedina duga slogotvorna jedinica bez svojega kratkog para. Osim toga, /^{ij}ē/ narušava i pravila distribucije, jer je jedini vokalski fonem koji ne može slijediti iza gotovo polovice od 25 suglasničkih fonema, što je veće ograničenje nego za slogotvorni sonant (/^{ij}ē/ ne dolazi iza 12, a /r/ iza samo 11 suglasnika). Inače je za hs. stand. jezik karakteristična sloboda u sljedovima suglasnik + samoglasnik, jer svaki od 5 dugih i kratkih vokala može doći iza svakoga neslogotvornog fonema. I distribucijska pravila za sljedove samih suglasnika vrlo su slobodna, izuzmu li se već spomenuta ograničenja za teške suglasničke skupove, nesvojstvene glasovno prozirnim idiomima. No ni tu se uglavnom ne radi o zaprekama za susjedstvo pojedinih određenih suglasnika nego o pravilima slogovne strukture, koja je u hs. stand. jeziku prilično simetrična na početku i koncu sloga i prilično prozirna. Postojeća ograničenja tiču se gotovo samo sonanata (koji ne dolaze u isključivo konsonantskome susjedstvu) te fonema /č/ i /ž/.

S prozirnom glasovnom strukturom stand. novoštokavštine u vezi je i razmjerna ujednačenost u stupnju učestalosti s kojom se pojavljuju pojedini fonemi. Raspon između najfrekventnijega i najrjeđeg suglasnika (izuzev /f/ i /ž/) i samoglasnika (izuzev /r/) manji je od prosjeka u evropskim jezicima. Iznimke su razumljive: /f/ i /ž/ uglavnom su tuđega podrijetla, a /r/ kao nevokalski samoglasnik predstavlja posebnu kategoriju slogotvornih glasova. Opća slika fonemske frekvencije u hs. stand. jeziku inače ne odudara od prosječnoga tipa: zvučni šumni suglasnici rjeđi su od svojih bezzvučnih parnjaka, a kod svih su suglasnika nepčani fonemi manje frekventni od odgovarajućih nenepčanih. Varijantske opreke se u primjetnijoj mjeri mogu odraziti samo na frekvenciju fonema /h/ (i s time u vezi donekle i fonemâ /v/ i /j/), a ekavsko-ijekavska opreka odnosit će se i bez /^{ij}ē/ na nešto različite omjere fonemâ /i/, /j/, /e/, /ē/, usporedi *cio*, *c^{ij}ēla/cijēla*, *cjelina*, *br^{ij}ēg/brijēg*, *bregovi*, *djēdo* i *ceo*, *cēla*, *celina*, *brēg*, *bregovi*, *dēdo*. Od učestalosti u tekstu razlikuje se učestalost u leksikonu. Tako se leksem *uvjet* pojavljuje praktički samo u ijek. obliku (lik **uvet* nađe se u ponekom rječniku, ali ne živi u tekstovima), a ekavski pridjev *smeo* defektivan je u ijekavici i izostali lik uzima supletivno od pridjeva *smion*, koji se pak ne pojavljuje u ekavskom obliku — **smio*, *smjela*, *smjelo* : *smeo*, *smela*, *smelo*; *smion*, *smiona*, *smiono* : **smeon*, **smeona*, **smeono*.

Sam glasovni sistem hs. stand. jezika i obje njegove specifične, gotovo fonološke, grafije uvjetuju i osnovno pravopisno načelo koje regulira pismenu fiksaciju hs. tekstova. Ostave li se po strani stari stand. jezici s historijskim pravopisnim načelom, po kojem grafijska sredstva bilježe neka-

danji fonemni sastav pojedinih morfema, i razmatraju li se samo mladi ili bar relativno mladi stand. jezici, onda dolazi u obzir (ukoliko nije preuzet kakav gotov tuđi pravopis) samo izbor ili morfonološkog načela, po kojem se grafijskim sredstvima bilježi fonemni sastav reprezentativnoga (najrazlikovnijeg, »jakoga«) alomorfa pojedinog morfema, a ostali se alomorfi ignoriraju, ili pak izbor fonološkoga načela, po kojem se bilježe svi alomorfi što se ostvaruju u konkretnim riječima i njihovim oblicima. Odnos fonološke i nefonološke grafije i morfonološkoga i fonološkog pravopisa može se vidjeti iz sljedeće sheme mogućih pisanja muškog i ženskog roda pridjeva *težak*:

Grafija	Morfonološki pravopis	Fonološki pravopis
Nefonološka	tezhak A tezhka	B tezhak teshka
Fonološka	težak C težka	D težak teška

Tu su za primjer nefonološke grafije uzeti slučajni dvoslovni grafemi *sh* (= š) i *zh* (= ž). Oni nisu fonološki, jer se npr. *shvatiti* može čitati i **švatiti*, kao *shtititi* = *štititi*. Grafija predstavlja samo inventar grafemâ na raspolaganju, a pravopis (ortografija) daje pravila za primjenu postojećih grafema. Izbor grafije ne ovisi izravno o fizionomiji idioma za koji se uzima, tu odlučuju konkretni historijski kulturni i civilizacijski momenti. Izbor pravopisa, ukoliko je slobodan od naslijeđenih okolnosti, uvjetovan je glasovnom strukturom pojedinoga idioma. Ako su svi momenti u ravnoteži, morfonološki je pravopis nešto lakši za čitanje, fonološki za pisanje. No takve ravnoteže nema u stvarnosti. U hs. stand. jeziku, koji je izrazito proziran, morfonološki pravopisni princip suviše bi opteretio pisanje, znatno više nego što bi olakšao čitanje. Morfonološki pravopis bio bi opravdan kada bi bilo mnogo alternacija u morfemima (npr. kao /tež/ i /teš/ u gornjoj shemi), ali u hs. glasovnoj strukturi one niti prevladavaju niti su osobito složene (uz rijetke iznimke), a vrlo često i izostaju. Tako hs. morfem *vod-*, npr. u svim padežima imenice *voda*, u pridjevu *voden(i)*, u izvedenicama kao *vodovod*, *vodonoša*, ima uvijek isti fonemni sastav /v+o+d/ (rijetko /v+ō+d/, što je od male važnosti), a u ruskome, koji je izrazito neproziran jezik, prema osnovnomu alomorfu /v+o+d/ istoga tog morfema stoje i drugi alomorfi s posve drugačijim fonemnim sastavom: /a/ umjesto /o/ (i to fonetski čas *a*, čas *ə*), /d'/ ili /t/ umjesto /d/, sve u raznim kombinacijama. Fonološki pravopis registrirao bi sve te likove (*vod*, *vot*, *vad*, *vad'*, itd. kao što se u hs. pravopisu smjenjuju *tež* i *teš* u *težak*, *teška*), no jedva da bi time olakšao pisanje, a najviše bi opteretio čitanje. Zato rus. stand. jeziku odgovara morfonološki pravopis. Ostave li se po strani naslijeđeni ruski elementi historijskoga ortografskog načela (crkvenoslavenskog podrijetla), ruski se pravopis u donesenoj shemi smještava u tip

C (s elementima A zbog nehomogenosti grafije). Takva je ili slična slika i u svima drugim slavenskim stand. jezicima, izuzev poljski (s pretežnim tipom A) i mak., koji kao i hs., ima pravopis tipa D. Jer hs. stand. jeziku (kao i mak.) odgovara fonološki pravopis kao najadekvatniji njegovu prozirnu glasovnomu ustrojstvu. U ćirilici je to pravopis razmjerno čista tipa D, a u latinici, zbog već spomenutih dvoslovnih grafema *dž*, *nj*, *lj*, ima i primjesa tipa B. Dopreporodna hrvatska novoštok. ortografija, koja se kolebala između fonološkoga i morfonološkog načela, objedinjavala je elemente tipova A, B i D, a hrvatski popreporodni pravopis, koji je u čisto ortografskom smislu predstavljao stanovit nazadak po kriteriju prilagođenosti jezičnoj strukturi, pripadao je uglavnom tipu C (s elementima A). No suvremeni hs. stand. j. ima sada već stoljetnu tradiciju fonološkoga pravopisa. U Srba je on služben još od 1868, kod Hrvata od 1892, a i Crnogorci i bosanskohercegovački Muslimani prihvatili su ga još 60-ih godina XIX st. Bez obzira na nesređenost u mnogim pojedinostima (uglavnom od skromne važnosti), taj je pravopis u svojim osnovnim zasadama čvrsto ukorijenjen u standardnojezičnoj praksi na cjelokupnom hs. jezičnom području.

Osnova današnjega hs. fonološkog pravopisa potječe od V. Stefanovića Karadžića. On je izvanredno točno shvatio kakav bi pravopis u principu najbolje odgovarao standardnomu jeziku izgrađenomu na novoštok. osnovici. No u historiji su rijetke prilike kada postoji praktična mogućnost za pravopisna rješenja idealna sa stanovišta jezične strukture nekog idioma, obično se isprečuju pred takvim ciljem kakve svršene činjenice. Karadžić je lucidno uočio da njegova jezična akcija predstavlja ujedno i takvu iznimnu priliku za optimalne pravopisne zahvate, i on je tu priliku i iskoristio te ponudio konkretna grafijska i pravopisna rješenja za ćirilicu. Kada se pak u 90-im godinama XIX st. i u Hrvata uvodio fonološki pravopis, to je značilo i obnovu jedne starije djelomične prakse i završnu etapu jednoga prirodnog razvojnog procesa, ali konkretna realizacija izvedena je u idejnom oslonu na praksu kod ostalih nacionalnih kolektiva hs. jezičnog područja, gdje se već bio stabilizirao pravopis u skladu s Karadžićevim shvaćanjem. Danas je ortografijska praksa u Hrvata i Srba podjednaka u načelnim pitanjima, jedine primjetnije razlike dolaze u pisanju futura (*bit će*, *past će*: *biće*, *pašće*) i u postupanju s tuđim vlastitim imenima, osobnim i geografskima, koja Hrvati ostavljaju u originalnom pravopisu ako potječu iz jezika s latiničkim pismom, a ostali, u skladu s ćiriličkom tradicijom, transkribiraju prema adaptaciji u hs. izgovoru.

U XX je stoljeću bilo i raznih pokušaja da se fonološki pravopis zamijeni morfonološkim ili da se fonološki kriteriji djelomično zamijene fonetskima, ali takve težnje nisu uspijevale jer su bile u suprotnosti ne samo sa samom glasovnom strukturom hs. stand. jezika nego i s već stvorenom tradicijom. Ni za budućnost nema nikakvih izgleda da dođe do iole ozbiljnijih odstupanja od fonološkoga pravopisa pri konačnom oblikovanju raznih sada još neiskristaliziranih podrobnosti u ortografijskoj normi. No osim specifične

glasovne dimenzije očitovane u fonološkome načelu pravopisna praksa hs. stand. jezika ima i ne manje specifičnu sintaktičku dimenziju, očitovanu u interpunkcijskim pravilima. Sadanja interpunkcijska praksa u hs. stand. jeziku predstavlja svojevrsnu sintezu dvaju osnovnih evropskih tipova rečenične interpunkcije: njemačko-slavenskoga, tradicionalno zvanoga »gramatičkom interpunkcijom«, i anglo-romanskoga, tradicionalno zvanog »logičkom interpunkcijom«.

Kao i u drugim slavenskim jezicima, upotrebljavala se i u hs. stand. jeziku gramatička interpunkcija. Početkom 20-ih godina XX st. vodeći srpski lingvist A. Belić reformirao je srpski pravopis i uveo logičku interpunkciju. Njemački tip interpunkcije zaista je za slavensku rečenicu previše kruto formalističan, i bilo je opravdanja da se u jednom slavenskom stand. jeziku s još nedovoljno stabiliziranom pravopisnom tradicijom revidira interpunkcija. No reforma je unekoliko otišla u drugu krajnost s obzirom na strukturu slavenske rečenice. Pokušaj početkom 30-ih godina da se logička interpunkcija uvede i u Hrvatskoj nije uspio i ona je 1939. opet napuštena. Pravopis iz 1960. prilagođuje logičku interpunkciju specifičnostima hs. jezika i nova su pravila ušla u opću praksu na cijelome jezičnom području i održala se u njoj usprkos svim kasnijim kontroverzijama u drugim pravopisnim pitanjima. Danas se može slobodno reći da fonološki pravopisni princip i specifična rečenična interpunkcija predstavljaju i bitna pozitivna dostignuća i ujedno već ustaljena i definitivna rješenja u hs. ortografiji, koja daju hs. jeziku veoma originalnu fizionomiju među evropskim i slavenskim stand. jezicima, jednako kao i dvojstvo pisama, koje svima kojima je hrvatskosrpski ili materinski ili bar osnovni jezik, kao jedinim Evropljanima otvara već u najranije školsko doba grafijska vrata za obje velike evropske civilizacije naše epohe.

U bitne značajke novoštok. dijalekata ubraja se njihova veoma specifična akcentuacija. Stand. novoštokavština zadržala je tu osobinu svoje dijalektne osnovice, zapravo, novoštok. je akcentuacija jedno od najkarakterističnijih obilježja hs. stand. jezika ako se on uspoređi s drugim evropskim stand. idiomima. Sama je ta akcentuacija kao fenomen široko poznata u internacionalnim lingvističkim krugovima i s njome su u glavnim crtama upoznati i lingvisti koji se uopće ne bave slavenskim jezicima. Novoštok. akcentuacija udružuje u sebi manifestacije različitih pojava koje sve zajedno funkcioniraju kao jedan cjelovit sistem.

Glasovi imaju dvije vrste osobina. Jedne su inherentne, sadržane u samome glasu. Tako je npr. kod *u*, *p*, *k* dubok tonalitet, kod *i*, *t*, *č* visok. Pri izgovaranju *p*, *t*, *k*, *č* dolazi do izvanredno kratka prekida zračne struje, a slični glasovi *f*, *s*, *h*, *š* izgovaraju se bez prekida. Jedni su suglasnici zvučni (*b*, *d*, *g*, *z* itd.), drugi bezvučni (*p*, *t*, *k*, *s* itd.), jedni se izgovaraju bez tzv. šuma (sonanti *m*, *n*, *ŋ*, *l*, *ʎ*, *r*, *v*, *j*), drugi sa šumom (svi ostali). Druge su pak osobine prozodijske. Osnovna su prozodijska obilježja muzički ton (uzlazan, silazan, prelomljen i slično) i naglašenost (silina) sloga. Te osobine nisu apsolutne poput inherentnih (npr. *b* je zvučan a *p* bezvučan sam po sebi),

nego relativne. Tako nenaglašen slog pri glasnu i energičnu izgovoru može biti objektivno silniji od naglašena sloga pri tihu, opuštenu izgovoru, ali bitno je da naglašeni slog bude jači od susjednih slogova u istome konkretnom govornom aktu. Takva je relativnost i kod muzičkoga tona. Prozodijske osobine ostvaruju se kod vokala, rjeđe kod sonanata.

Kvantiteta, koja se može ostvarivati i kod šumnih glasova, povezana je s inherentnim osobinama, ali kako i ona ima relacijski karakter (jer nije bitna apsolutna dužina glasa, nego relativna u usporedbi sa susjednima), kvantiteta se također smatra i prozodijskom osobinom u širem smislu, prije svega za jezike kakav je hs. stand. j., u kojem su dugi suglasnici vrlo rijetki i gotovo iznimni, a dugi samoglasnici sudjeluju u oprekama muzičkog tona simetrično s kratkima. Te su činjenice veoma važne kada se u sistemu hs. stand. jezika prosuđuje mjesto koje zauzimaju prozodijske pojave, koje sve tri zajedno sačinjavaju stand. novoštok. akcentuaciju.

U toj su akcentuaciji silina naglasaka (dinamički akcent, iktus) i muzički ton bezuvjetno povezani: opreka uzlaznoga i silaznog tona ostvaruje se samo u naglašenim slogovima, a sami naglašeni slogovi uvijek imaju muzički ton, silazan ili uzlazan (s time da je slog iza uzlaznih akcenata tonski viši). Kvantiteta ne ovisi o naglašenosti — dugi i kratki mogu biti i nenaglašeni slogovi (koji nikada ne nose muzičkoga tona) i naglašeni slogovi (koji su tonski uvijek ili silazni ili uzlazni). To znači da se u hs. stand. jeziku svaki slogotvorni glas pojavljuje u 6 mogućih ostvaraja: 1) nenaglašen kratki, 2) nenaglašen dugi, 3) naglašen kratki sa silaznim tonom, 4) naglašen kratki s uzlaznim tonom, 5) naglašen dugi sa silaznim tonom i 6) naglašen dugi sa uzlaznim tonom.

Četveroakcenatsku prirodu novoštokavske akcentuacije prvi je opisao Š. Starčević u svojoj *Ričoslovici* iz 1812, ali njegova je gramatika ostala nezapazena. Današnje bilježenje prozodijskih jedinica pojavljuje se prvi put u Karadžićevu *Srpskom rječniku* iz 1818, s time da tada Vuk uglavnom još ne označuje tonsku razliku na kratkome naglašenom slogu ukoliko ona ne služi za razlikovanje riječi (npr. *jàrica*: mlada koza i *jàrica*: pšenica) i da naglašene duge slogove bilježi na jedan kompliciran način koji je poslije napušten. Modernizirani Karadžićev sustav za bilježenje prozodijskih jedinica sintetskoga je karaktera, tj. u naglašenome slogu isti znak pokazuje i kvantitativnu i tonsku značajku:

<i>Slog</i>	<i>Uzlazni ton</i>	<i>Silazni ton</i>
Kratak	˘	˙
Dug	˘˘	˙˙

Sintetske jedinice toga četveročlanog modela zovu se u serbokroatistici tradicionalno **akcentima** ili **naglascima**. S tim su modelom u skladu i uobičajeni nazivi **naglasaka**: **kratkouzlazni**, **kratkosilazni**, **dugouzlazni**, **dugosilazni**.

Predodžbu o bilježenju može dati primjer jednine i množine imenica *noga* i *ruka*: kratkouzlazni *nòga*, kratkosilazni *nðge*, dugouzlazni *rúka*, dugosilazni *rûke*.

Upotrebljavaju se i kraći nazivi: brzi (= kratkosilazni), spori (= kratkouzlazni), uzlazni (= dugouzlazni) i silazni (= dugosilazni). Nenaglašeni slogovi označuju se danas tradicionalnim metričkim znacima, npr. na vokalu *a* dug slog *ā*, kratak *ǎ*, s time da se znak za kratkoću obično izostavlja. Prozodijski znakovi za akcente i nenaglašene dužine bilježe se u svakodnevnom pisanju samo iznimno i neobvezatno kada je potrebno upozoriti na različita značenja jednako pisanih likova. Nešto češće dolazi osobit znak za dužinu posljednjega sloga u genitivu množine kada je u pismu jednak s genitivom jednine: *danā*, *noči*. Uza nj se izostavljaju ostale prozodijske oznake.

Komunikacijska vrijednost prozodijskih osobina nije osobito visoka u idiomima tipa hs. stand. jezika, jer oni posjeduju dovoljno drugih sredstava za normalno funkcioniranje u sporazumijevanju. Zato nije slučajnost da je npr. muzički ton posve iznimnom pojavom u evropskim jezicima (samo dvije veće zone: prva hs. i slov. dijalekti, druga dijelovi obala Baltičkoga mora i neki areali u susjedstvu). Istina jest da se bez konteksta uopće ne može razumjeti napisana rečenica: »Nisam zadovoljan s LUKOM.« No kontekst će gotovo uvijek osigurati željeni smisao: *lūkōm* (= pristaništem), *Lūkōm* (= čovjekom toga imena), *lūkom* (= svodom), *lūkom* (= vrstom povrća). Skroman funkcionalni domet prozodijskih elemenata u usporedbi s drugim jezičnim sredstvima pokazuje konfrontacija nominativa i genitiva jednine i množine dviju riječi različita roda i slična značenja:

	jednina	množina		jednina	množina
nominativ	<i>lōnac</i>	<i>lōnci</i>	nominativ	<i>pōsuda</i>	<i>pōsude</i>
genitiv	<i>lōnca</i>	<i>lōnācā</i>	genitiv	<i>pōsudē</i>	<i>pōsūdā</i>

U prvoj je riječi svaki lik već po inherentnim osobinama glasova različit od ostalih triju likova i činjenica da je u svakome drugačiji naglasak samo udvostručuje razlikovnost. To znači da prozodijske osobine tih likova mogu imati u najboljem slučaju samo pomoćnu ulogu, ali i kad bi tu u sva četiri lika bio isti akcent i svi nenaglašeni samoglasnici bili kratki, razlikovnost bi se potpuno očuvala. Druga riječ ima po inherentnim osobinama (izuzme li se inherentna komponenta kvantitete) identične oblike u nominativu jednine/ genitivu množine i genitivu jednine/nominativu množine, a naglasak je svagdje isti. Činilo bi se da samo kvantiteta osigurava razlikovnost. No s druge je strane nesumnjivo da u komunikaciji obje te riječi, dolazeći zbog značenja u sličnim kontekstima, funkcioniraju na posve isti način.

Iznesene činjenice ipak ne znače da je prozodija u hs. stand. jeziku zanemariva zbog svoje skromne uloge u komunikacijskoj funkciji. Prozodija je integralna komponenta u općoj fizionomiji standardne novoštokavštine. Akcent i kvantiteta svake riječi i svih njezinih oblika ulaze u ortoepsku

normu hs. stand. jezika, iako je to područje u normativnom pogledu zasad još najnestabiliziranije. Ne smije se zanemariti ni sama potencijalna distinktivna vrijednost prozodijskih elemenata, makar bila samo u pomoćnoj ulozi i ujedno rijetko dolazila do izražaja i u rječničkom inventaru i u konkretnom pojavljivanju u govoru i u pisanim tekstovima.

Distribucija akcenata i kvantitete nije u hs. stand. jeziku neograničena.

	˘	ˆ	˘	˘
Jednosložna riječ	+	+	—	—
Prvi slog dvosložnih i višesložnih riječi	+	+	+	+
Srednji slog trosložnih i višesložnih riječi	—	—	+	+
Posljednji slog nejednosložnih riječi	—	—	—	—

Opreka po tonu pojavljuje se dakle samo na prvomu slogu, ali kako silazni akcenti prelaze na proklitiku (što u suvremenome jeziku nije obavezno), moguća je i opreka na proklitici: *ù kuću* (: *kùću*) prema *ù vodu* (: *vòdu*), *nà lāđu* (: *lāđu*) prema *nà glāvu* (: *glāvu*). Izbor ˘ na proklitici određen je leksički i morfološki i zato nepredvidljiv. I za nenaglašenu dužinu postoji distribucijsko ograničenje — ona dolazi samo iza naglašenoga sloga, a mogu se naći i 3 uzastopne dužine (npr. genitiv množine *pòspānācā*).

Usprkos tim distribucijskim ograničenjima sve tri prozodijske osobine posjeduju vlastiti funkcionalni potencijal. Tu je opreka po muzičkom tonu — *drūga* (genitiv jednine od *drug*) prema *drūga*: prijateljica, *pāra*: vodena para prema *pāra*: novac. Druga je opozicija prisutnost i odsutnost kvantitete, i to u naglašenim i nenaglašenim slogovima — pod silaznim tonom: *grād* (naselje) i *grād* (tuća), pod uzlaznim: *izvèzē* (npr. košulju) i *izvèzē* (npr. kola), izvan naglaske: *mīslī* (prezent) *mīslī* (imperativ). I na koncu, moguća je i opozicija i po mjestu naglaske: genitiv jednine *zèlenē trāvē* (koje trave?) prema genitivu jednine *zelènē trāvē* (kakve trave?).

Hs. kvantiteta nije homogena kategorija. Osnovni kontingent dugih slogova, naglašenih i nenaglašenih, leksički je određen, ali priličan je i udjel automatiziranih dužina, češće izvan akcenta. Jedne su od njih morfološke i obilježavaju neke nastavke: genitiv množine gotovo beziznimno, slog ispred *-ā* u genitivu množine, nastavak u genitivu i instrumentalu jednine kod imenica na *-a*, nastavci u prezentu (izuzev glagole s 1. licem jednine na *-u*) i imperfektu i još neki. Druge su glasovno uvjetovane položajem ispred konsonantske skupine u kojoj kao prvi suglasnik dolazi kakav sonant: *stārac*, *stārcā*, *lōvac*, *lōvca*, *ūtōrak*, *ūtōrka*, *òdlōmak*, *òdlōmka*, *zāmisliti*, *zāmislīvši* i slično (općenito se može reći da u hs. jeziku opozicija između sonanata i šumnih suglasnika ima veću ulogu nego što je to prosjek u evropskim i slavenskim jezicima).

Prozodijske pojave odražavaju se u velikoj mjeri na ponašanje ijekavskog jata. Tradicionalno se na troslovnom slijedu *ije* s pretpostavljenom trofonem-

nom vrijednošću silazni akcent ekavskoga dugog *e* ili ikavskoga dugog *i* bilježi u obliku *īje*, uzlazni u obliku *ijē*, a kao ekvivalent dugomu vokalu izvan akcenta smatra se da je sam troslovni slijed. Takvo je bilježenje predstavljeno u velikoj većini rječničke i priručničke serbokroatističke literature. Budući da shvaćanje o trofonemnom slijedu /i + j + e/ kao jedinom ekvivalentu ekavskoga i ikavskoga dugog jata ne odgovara stvarnosti, u novije se doba bilježe na grafemu *e* u slijedu *ije* iste prozodijske oznake kao pri označivanju neijekavskih primjera; npr. *dijēte* kao *dēte*, *dīte*, *rijēč* kao *rēč*, *rīč* i *īwijēk* kao *īwēk*, *īwīk*, a ako treba posebno istaknuti izniman dvosložni izgovor, onda se *ijē* zamjenjuje s *ījē* (o znanstvenoj transkripciji bila je riječ u odjeljku o glasovima). Posebno treba izdvojiti slučajeve kada neijekavski dugi jat nije dug po prirodi nego samo produžen, npr. ispred suglasničke skupine sa sonantom ili u genitivu množine — tada ne dolazi troslovni slijed *ije*, ni u kakvu izgovoru, nego dugi *jē*: *ponēdjelak*, *ponēdjēlka*, *mjēra*, *mjērā*. Trofonemni slijed *ije* koji ne potječe od jata ničim ni prozodijski ne odstupa od svih drugih normalnih sljedova. Dovoljno je usporediti izgovor u primjerima *nijēdno* bez jata i *gnijēzdo* s jatom, bilo s diftonškom ili s dvosložnom vrijednosti (tradicionalno se piše *gnijēzdo*, kao da se izgovara jednako kao u *nijēdno*, gdje se zaista ostvaruje upravo takva prozodijska vrijednost).

Gramatički sistem hs. stand. jezika određen je prije svega njegovom naslijeđenom (južno)slavenskom osnovicom konkretiziranom u novoštok. obliku, a na tu je osnovu donekle utjecao u tipološkom smislu i geografski smještaj između balkanske, srednjoevropske i mediteranske jezične zone.

Iz takve je karakterizacije predvidljivo da hs. stand. jezik bude opisan kao idiom sa stanovitom ravnotežom analitičkih i sintetičkih jezičnih sredstava, s time da je sintetska (upravo monosintetska) strana ostvarena na leksičkoj razini u sufiksaloj i prefiksaloj tvorbi pretežno aglutinativnoga tipa i na gramatičkoj (morfološkoj) razini u razmjerno dosta razvijenoj fleksiji sufiksalnoga fuzijskog tipa. I konkretizacija toga opisa uvjetovana je također istim genetskim i arealnim okolnostima, uz mnogobrojne originalne individualne crte samoga hs. jezika i u omjerima već zadanih, naslijeđenih jezičnih činjenica i u specifičnim inovacijama. Ista konstelacija okolnosti uvjetovala je onda i relativno neutralnu sliku što se tiče redoslijeda raznih jezičnih elemenata. U toj je inače tipološki veoma važnoj sferi i prilično slobodan poredak rečeničnih dijelova. U općoj je strukturi redoslijed ponekad i određeniji, ali ne i krut. Tako označitelji redovito prethode elementima koje modificiraju pa u stilski neutralnu iskazu atributi prethode imenicama i adverbijali glagolima i pridjevima, negacija uvijek prethodi glagolu, a gotovo svi prijedlozi prethode uvijek imenici. Lociranje afiksálnih morfema već je opisano u definiciji odnosa između tvorbe i morfologije — iznimkom bi bio superlativni prefiks *naj-* ako se shvaća kao flektivni a ne tvorbeni element.

Realistična hs. podjela na vrste riječi obuhvaćala bi u prvoj skupini glavne vrste (punoznačne, autonomne), u drugoj pomoćne (nepunoznačne, neauto-

nomne, gramatičke — svi su ti termini jednostrani). Prvoj pripadaju glagoli, imenice, pridjevi i prilozi, drugoj veznici, prijedlozi, čestice (partikule) i uzvici. Hs. podjela na vrste riječi polidimenzionalna je karaktera i prilično elastična, a provodi se prema sintaktičkim, značenjskim i formalnim (morfološkim, katkad i tvorbenim) kriterijima, koji se u nekim konkretnim detaljima djelomično i prepleću. Imenice, pridjevi i prilozi dijele se na samostalne (prave), zamjeničke, brojne i glagolske. Svaka od tih klasifikacijskih jedinica podliježe onda daljnjemu grananju, koje je već više u skladu s tradicionalnim diobama unutar pojedinih vrsta — izuzev pridjeve, kod kojih je bitna zapravo dihotomija na opisne i odnosne, a daljnje su diobe tek sporedne. Sama tradicionalna serbokroatistička podjela na vrste, u skladu s glavninom evropskoga gramatičarskoga naslijeđenog shvaćanja, zamjeničke riječi imeničkoga karaktera odvaja od imenica i zamjeničke riječi pridjevskoga karaktera od pridjeva te ih obòje izdvaja kao posebnu vrstu riječi (zamjenice), s time da zamjeničke priloge ipak ostavlja među prilozima, a isto tako brojne imenice, pridjeve ali i priloge izdvaja također u posebnu vrstu (brojevi). Što se tiče glagolskih imenica, pridjeva i priloga, tu se tradicija u praksi koleba, ali ipak ih uglavnom tretira u okviru glagolâ kao vrste riječi, iako je tu najčešće prisutnija u svijesti spoznaja o neadekvatnosti takva pristupa. U svakom slučaju, svi ti tradicionalni postupci onemogućuju bilo kakvu korektnu i dosljednu primjenu relevantnih klasifikacijskih kriterija za podjelu.

Iznesena polidimenzionalna (tj. neplošna) podjela ipak zahtijeva raznovrsne komentare. U dihotomiji na glavne i pomoćne vrste slabom su točkom prilozi — u hijerarhiji glavnih vrsta najviši rang zauzimaju glagoli i(li) imenice (već prema kriterijima), u srednjem su pridjevi, u nižem prilozi, koji se već time približuju pomoćnim vrstama. Hijerarhiziraju li se i sami prilozi, onda se neke podvrste već dodiruju s prijedlozima ili veznicima ili česticama. Za razdvajanje glavnih od pomoćnih vrsta jedan je od parametara i sudjelovanje u flektivnim paradigmama. Vrijednost toga parametra nije osobita na općelingvističkom planu, ali u idiomima tipa hs. jezika on ima ipak veoma važnu ulogu. I tu je status prilogâ također kritičan — posjeduju samo komparaciju, koja ima skromno mjesto u sistemu, a osim toga, glavnina samih priloga nema ni komparacije. Drugom je kritičnom točkom položaj uzvikâ — oni se u ponečem suprotstavljaju svim drugim vrstama, ne samo glavnim nego i sporednima. I konačno, u simetričnoj četvornoj podjeli imenica, pridjeva i priloga na prave, zamjeničke, brojne i glagolske simetrija je više prividna nego stvarna i stupanj »supstantivnosti«, »adjeektivnosti« i »adverbnosti« oštro se razlikuje od jedinice do jedinice, no ni u jednom slučaju specifičnosti ipak ne dovode u pitanje sâmo izabrano rješenje.

Poseban problem predstavlja odnos *riječ* ~ *lik* u kontekstu podjele riječi na vrste. Tu su dva pitanja — status i priroda likova koji su u paradigmama reprezentativni (>leksikografski<) oblici pojedinih riječi, i drugo, kod nekih

likova ne upućuju svi kriteriji u istome smjeru svrstavanja. Obje te kritične točke ujedinjuje u sebi infinitiv. On je među glagolskim likovima jedini kojemu prirodno pripada reprezentativna funkcija, ali kod njega je ujedno i najslabije izražen sam glagolski karakter, jer se donekle približuje imenicama, doduše ne tako da bi se samo njegovo svrstavanje uopće dovodilo u sumnju. No stanovito protuslovlje tu je ipak očito. Drugi je problematičan slučaj s vokativom, koji je po nekim pokazateljima na trećini puta od imenica prema uzvicima. Ni tu ne može biti dvojbe o samom svrstavanju, ali imenice i uzvici ipak su dijametralno suprotne vrste hs. riječi.

Glavne vrste riječi u hs. stand. jeziku podliježu formalnim promjenama koje sačinjavaju njegov morfološki sustav. U njemu se obično vide samo deklinacija, konjugacija i komparacija. No to su kompleksni flektivni mehanizmi koji ne obuhvaćaju sve paradigme flektivnoga karaktera. Paradigme su nizovi sintetskih likova koji izražavaju određene kategorijske gramatičke odnose. Takvih nizova u hs. jeziku ima osam. Neki su od njih uključeni u deklinacijski ili konjugacijski složeni mehanizam, neki u oba, a neki ni u jedan, ali stoje uz bok deklinaciji u svojevrsnome partnerskom odnosu. Različite vrste i podvrste riječi ponašaju se pri tom u istim nizovima na nejednak način, a i same gramatičke kategorije kojima su nositelji pojedine paradigme mijenjaju unekoliko svoj sadržaj u ovoj ili onoj klasi i potklasi riječi.

Morfološki (ili preciznije flektivni) inventar hs. stand. jezika sačinjavaju sljedeće paradigme:

1) Ukupnost padežnih odnosa sa sedam naslijeđenih slavenskih padeža, koji u kombinaciji s kategorijom gramatičkoga broja ulaze u parove i daju ukupno 14 padežnih oblika. Hrvatskosrpskom je inovacijom lik uz brojeve 2—4, koji figurira kao petnaesti padež, obično doduše izvanjski formalno identičan s genitivom jednine ili nominativom množine, ali bar u muškom rodu određenoga pridjevskog oblika i formalno očitovan: lik *dòbrā* u sintagmi *dva dōbrā druga* ne poklapa se ni s jednim padežnim oblikom jednine ili množine muškog roda u deklinaciji određenih pridjeva.

Padežne paradigme imaju imenice i pridjevi svih podvrsta, pridjevi paralelno u neodređenom i određenom obliku — *mlada žena : mlade žene : mladoj ženi* itd., *mlad momak : mlada momka : mladu momku* itd., *mladi momak : mladoga momka* itd., *mlade žene : mladih žena : mladim ženama* itd.

2) Paradigme gramatičkoga roda dolaze samo kod pridjeva, a kod brojevnih dolaze i defektivno, i zahvaćaju oba broja i određenoga i neodređenog oblika, u svim padežima; uključujući i komparacijske likove — *mlad : mláda : mládo*, i *mlādi : mlādā : mlādō*, i oboje u množini *mládi : mláde : mláda*, *mlādi : mlādē : mlādā*, u komparativu *mlādi : mlādā* itd., u mnogim padežima, npr. dativ jednine *mlādōm(u/e) : mlādōj* itd.

Gramatički rod postoji i kod imenica, ali nije morfološka pojava (iako se odražava na morfologiju), nego sintaktična, značenjska i leksička. Kod pri-

djeva se radi o fleksiji, fuzijskoga tipa kao u ostalim paradigmama, a likovi ostaju oblicima iste riječi bez ikakve promjene značenja (i »leksikografskoga« statusa); funkcionalno se značenje doduše mijenja, ali ta se promjena savršeno podudara sa sadržajem gramatičke kategorije koju izražava, bez ikakva ostatka.

3) Paradigme određenoga i neodređenoga pridjevskog oblika dolaze također samo kod pridjeva, ali uz znatna ograničenja, jer ih cijele klase i potklase raznih pridjeva nemaju u dvjema serijama, ili one koegzistiraju na morfološkoj razini, ali nisu nositelji gramatičke kategorije sadržane u opreci određenost ~ neodređenost. Pri tome je bitna činjenica da je u stand. jeziku sama ta gramatička kategorija danas neobvezatna, drugim riječima, da predstavlja stilsku rezervu. Sa same pak formalne, oblične razine, postoje stanovite razlike u varijantskim realizacijskim praksama.

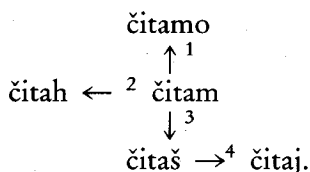
4) Komparacijske paradigme dolaze samo kod pridjeva i nekih priloga (uz velika ograničenja različita karaktera) — *mlad/mladi* : *mladi*, *stara* : *starija*, *têško/têškô* : *têžē*, kod priloga *têško* : *têže*, zatim i *dobra* : *bolja*, ali problemi supletivizama i defektivnosti predstavljaju u hs. stand. jeziku općenito veoma opsežnu (i zanimljivu) temu koja se ne da sažeto izložiti.

5) Paradigme gramatičkoga broja imaju najveći zahvat jer se pojavljuju kod imenica, pridjeva i glagola — *kolut* : *kolut(ov)i*, *mlad(i)*, *-a*, *-o* : *mladi*, *-e*, *-a*, *čitam* : *čitamo* itd.

6) Paradigme gramatičkoga lica dolaze samo kod glagolâ — *čitam* : *čitaš* : *čita*, kao i *pisamo*, *pisaste*, *pisahu* itd. Gramatička kategorija lica postoji kod zamjeničkih imenica i pridjeva, ali ne na morfološkoj (gramatičkoj), nego na leksičkoj i značenjskoj razini.

7) Paradigme gramatičkoga vremena dolaze također samo kod glagolâ — *šetaju* : *šetahu* : *šetaše* itd. Morfološka priroda složenih vremena ne pripada ovamo, ona je drugačijega karaktera, tu je pravi stupanj analitičnosti još nedovoljno istražen, što vrijedi i za analitične elemente u drugim dijelovima gramatičkoga sistema, pa čak i u padežnim odnosima.

8) I paradigme gramatičkoga načina dolaze samo kod glagola — *čitaš* : *čitaj*, a kao hs. specifičnost također i odnos *jesam* : *budem*, za koji nije relevantna gramatička kategorija vremena, koja se manifestira kao odlučna u nekim drugim slavenskim jezicima, a ni kategorija glagolskoga vida, koja u hs. stand. jeziku ne pripada fleksiji (iako na nju snažno utječe). Kao posve specifičan slučaj mogao bi se ovamo uvrstiti odnos infinitiva s cjelinom konjugacije, ali taj je odnos tehnički drugačiji od svih ostalih na shemi konjugacijskih paradigmi:

(1 = broj, 2 = vrijeme, 3 = lice, 4 = način)

U morfološkom sustavu hs. stand. jezika nalazi se niz veoma znatnih specifičnih inovacija koje mu osiguravaju izrazito originalnu fizionomiju. Najvažnije su u deklinaciji, koja objedinjuje padežne paradigme i paradigme broja (kod pridjevâ i roda) i s kojom se vežu paradigme određenosti i kompariranja. Tu se u prvom redu ističu novoštok. pluralna padežna paradigma i visok stupanj automatizma u integraciji imeničnih padežnih paradigmi s leksičko-semantičkom gramatičkom kategorijom imeničnoga roda, ali nisu manje karakteristične ni neke sitnije inovacije, npr. ekspanzija krnje-nja imeničnih osnova (tipovi *dan : dneva, podne : podneva, večer : večera, drvo : drveta* pridružili su se naslijeđenima *kći : kćeri, mati : matere, tele : teleta, ime : imena*).

Razni tvorbeni problemi prikazani su već u prethodnim odjeljcima tako da je još potrebno upozoriti samo na dvije specifične značajke. Svojim afiksanim inventarom hs. stand. jezik suprotstavlja se sjevernoslavenskim jezicima izrazitije nego drugi južnoslavenski stand. jezici, što je još jedan odraz stanja u njegovoj dijalektnoj osnovici. Druga takva značajka suprotstavlja ga svim slavenskim stand. jezicima, koji svi u hipokorističnim i deminutivnim tvorbama pokazuju fenomen »jezične inflacije«. Hs. stand. jezik jedini održava i umjerenost i ravnotežu u odnosu između hipokoristika i deminutiva s jedne i augmentativa i pejorativa s druge strane. Tu je autonomni razvoj jezičnoga standarda doveo do neutralizacije dijalektnih navika koje se unose u stand. jezik — dijalekti na istočnoj i zapadnoj periferiji ne odstupaju u tom pogledu od opće slavenske slike, a u onima u centru živi jedinstvena u Evropi »inflacija« augmentativnih i pejorativnih tvorbi.

Na izražajnoj razini karakterizira hs. stand. jezik iznatprosječna zastupanost jezičnih činjenica u domeni gramatički neobvezatne stilske rezerve. Tu su dvosložni ijekavski jat u fonologiji, pridjevska gramatička kategorija određenosti u gramatičkom sistemu, preteritalna vremena (imperfekt i aorist) u fleksiji, što su sve krupne stvari u općem sustavu. Zanimljive su i neke visokofrekventne pojedinosti rezervirane u okviru norme samo za stih (*l-particip s kontrahiranim -o, infinitiv bez dočelnoga -i, i slično*). Toj je problematici nestilski pandan u pitanjima obavezne redundancije u odnosu između investicije u govorni proces i skromnih funkcionalnih koristi od nekih jezičnih elemenata. Dva su u tom pogledu zaista krupna: glagolski vid (što je općeslavensko pitanje) i fonološki relevantan muzički ton (što je hs. specifičnost).

U ukupnosti jezičnih činjenica rječnik predstavlja sferu najpodložniju povijesnim mijenama. Zato je posve prirodno što je opća rječnička problematika obrađena u historijskom odjeljku ove enciklopedijske odrednice. Bitne pak standardnojezične dimenzije uklopljene su u prikaz razvojnih procesa pri formiranju jezičnoga standarda — u problematici jezične standardizacije razni leksički aspekti imaju dominantan udio.

LIT.: A. Belić, Srpskohrvatski jezik, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, IV, Zagreb 1929, str. 392—405; B. Unbegaun, Les débuts de la langue litté-

raire chez les Serbes, Paris 1935; *A. Belić*, Vukova borba za narodni i književni jezik, Rasprave i predavanja, Beograd 1948; *M. Ivić*, Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 1957; Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, Beograd 1959 i dalje; *M. Murko*, O predhodnikih ilirizma (1820), u knj. Izabrano delo, Ljubljana 1962, str. 69—75; *isti*, Početak edinstvenega književnoga jezika Hrvatov in Srbov, *ibid.*, str. 193—199; *T. Maretić*, Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, III izd. Zagreb 1963; *M. Stevanović*, Jezik u Vukovu delu i savremeni srpskohrvatski jezik, Južnoslovenski filolog, 1963—64; *isti*, Savremeni srpskohrvatski jezik, I—II, Beograd 1964. i 1969; *J. Matešić*, Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen, Wiesbaden 1965—71; *P. Ivić*, Pogovor. O Vukovu Rječniku iz 1818. godine, u knj. Vuk Karadžić, Srpski rječnik (1818), Sabrana dela Vuka Karadžića, II, Beograd 1966; Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, Novi Sad 1967—76; *D. Brozović*, Standardni jezik, Teorija / usporedbe / geneza / povijest / suvremena zbilja, Zagreb 1970; *P. Ivić*, Srpski narod i njegov jezik, Beograd 1971; *Lj. Jonke*, Hrvatski književni jezik u 19. stoljeću, u knj. Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća, Zagreb 1971, str. 83—191; *R. Katičić*, Nešto napomena o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, Zagreb 1974, 2; *S. Janković*, Prilog proučavanju fenomena standardnojezičke varijantnosti, Književni jezik, Sarajevo 1978, 2; *D. Brozović*, Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti, u knj. Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, Zagreb 1978, str. 9—83; *Z. Vince*, Putovima hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1978; *J. Matešić*, Frazološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb 1982; *H. Kuna*, Jezik »Bosanskog prijatelja«, Sarajevo 1983; *I. Nyomárkay*, Strane riječi u hrvatsko-srpskom/srpskohrvatskom jeziku, Budimpešta 1984; *J. Benešić*, Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, Zagreb 1985. i dalje; *R. Katičić*, L'évolution de la langue littéraire sur le territoire linguistique serbo-croate, Revue des études slaves, 1985, 4; *P. Ivić*, Razvoj književnog jezika na srpskohrvatskom području, Književnost, Beograd 1986, 5 i 6—7; *S. Babić*, Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku, Zagreb 1986; *R. Katičić*, Sintaksa hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1986. Dalibor Brozović